

BULLETIN

# KNOB

*Tijdschrift van de  
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

JAARGANG 82 · NUMMER 3 EN 4 · AUGUSTUS 1983

*Bohn, Scheltema & Holkema*

INHOUD

Van de redactie  
pag. 97

F. Hopper  
DE NEDERLANDSE KLASSIEKE TUIN EN  
ANDRÉ MOLLET  
pag. 98

R.J. van Pelt  
DE WERELD VAN HUYGENS' HOFWIJK  
pag. 116

W.G.J.M. Meulenkamp  
G. VAN LAARS MAGAZIJN VAN TUIN-SIERAADEN  
ALS EEN VOORBEELDENBOEK VOOR  
NEDERLANDSE TUINGEBOUWEN  
pag. 124

E. de Jong  
BIBLIOGRAFIE VAN DE NEDERLANDSE  
TUINARCHITECTUUR EN AANVERWANTE  
GEBIEDEN OVER DE JAREN 1960-1983  
pag. 142

Boekbesprekingen  
pag. 163

KNOB  
Nieuws van de bond en actuele informatie  
pag. 175

ISSN 0166-0470

KONINKLIJKE NEDERLANDSE  
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899  
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter  
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbree-  
straat 69, 1011 HB Amsterdam  
mr. L. H. A. J. Quant, penningmeester, Wilhelminapark 60, 3581  
NP Utrecht  
drs. B. Bakker, dr. J. H. F. Bloemers, drs. P. L. Kan-van Dishoek,  
mr. F. L. M. de Gou, H. J. Jurriëns, A. M. Meyerman, jhr.  
mr. L. M. Michiels van Kessenich, ir. W. B. J. Polman, drs.  
M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijt, drs. H.  
Sarfatij, dr. D. P. Snoep, ir. F. W. van Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,  
tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en  
voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE

dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen, drs. F. Elzenga, drs. M. de Haas,  
drs. G. Hoogewoud, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen, prof.  
dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de  
Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P.  
Snoep, drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur), drs. C.  
C. S. Wilmer.

REDACTIESECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB  
Amsterdam, tel. 020-277706. Alleen geopend 's maandags en  
's woensdags van 9-17 uur.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.  
*Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van  
het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan de *secretaris* van de  
KNOB: Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amster-  
dam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

*Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugd lid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.  
Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

*Losse nummers, jaargangen en banden*

Uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat Huis de Pinto, St. Anto-  
niesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

- Losse nummers (voorzoover voorradig) f 15,- per aflevering;
- jaargangen: prijs op aanvraag;
- banden: prijs op aanvraag.

*Advertenties*

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij Bohn, Scheltema & Hol-  
kema, Emmalaan 27, 3581 HN Utrecht, tel. 030-511274.

## VAN DE REDACTIE

Tot het werkterrein van de Oudheidkundige Bond wordt terecht ook de bestudering van de Nederlandse tuinkunst gerekend. Onder invloed van de groeiende belangstelling voor het vak iconologie – ook bij een breder publiek – wordt tuinkunst niet langer uitsluitend vanuit de stijlkritische cultuur-, kunst- of architectuurhistorische invalshoek belicht. Het ontsluiten van de betekenisaspecten, ooit door de opdrachtgever – de vorst, de gezeten burger, de lokale overheid – vastgelegd in een programmatische opzet, verdiept bijvoorbeeld onze kennis van de oorspronkelijke relatie tussen huis en tuin. Immers in beide kon de opdrachtgever zijn denkbeelden over zijn eigen positie in zijn wereld voor derden aanschouwelijk maken en zelfs propageren. Politieke allegorie, literaire motieven, emblematistische symbolen: het zijn de elementen waarvan oude tuinkunst doordrenkt blijkt. Elementen ook, die zich van zodanige gecodificeerde motieven bedienen, dat deze bruikbaar blijken bij de reconstructie van de inhoudelijke programma's van opnieuw aan te leggen tuinen.

Het Bulletin acht het dan ook van belang de leden van de Bond te confronteren met nieuwe opvattingen in deze en met reeds gepubliceerde bouwstenen voor verder onderzoek. Als nummer 4 van de eerste jaargang van het internationale tijdschrift *Journal of Garden History*\* (opgericht in 1981 en verschijnend naast het reeds langer bestaande *Garden History*) werd een 'Special Dutch Issue' gepubliceerd, dat was gewijd aan Nederlandse tuinkunst. Nederlandse tuinspecialisten werden in staat gesteld in dit buitengewoon interessante

nummer de stand van zaken ten aanzien van het Nederlandse tuinonderzoek buiten de lands- en taalgrenzen te brengen.

De redactie prijst zich gelukkig in het tuinnummer van het Bulletin onder meer in dit Dutch Issue reeds verschenen artikelen, waaronder een uitvoerige bibliografie, en enkele nieuwe bijdragen te kunnen publiceren. Op deze wijze zal (naar wij hopen) de confrontatie van leden en niet-leden van de Bond met een type Nederlands onderzoek, dat al in ruimere mate buiten ons land bekend is, moeten leiden tot nieuw en meer onderzoek door studiosi op het gebied van onze Nederlandse tuinkunst.

\* Het redactieadres van het *Journal of Garden History* bevindt zich bij het Sir Thomas Browne Institute van de Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, ten name van de redacteur Professor John Dixon Hunt. Uitgever van het tijdschrift is de firma Taylor & Francis Ltd., 4 John Street, London WC1N2ET. Abonnementprijs: £ 35.— voor instellingen, £ 17.50 voor particulieren, losse nummers £ 9.00.

Bij vergissing heeft het vorige nummer van het Bulletin, nummer 2 van jaargang 82 (1983), een paginering gekregen die loopt van 1 tot en met 48 in plaats van 49 tot en met 96. Alle voorgaande jaargangen van het Bulletin hebben een doorlopende paginering. De redactie heeft besloten de fout te herstellen in zoverre dat deze aflevering (nummer 3 en 4) begint met pagina 97. Wij verzoeken de abonnees de pagina's 1 tot en met 48 van nummer 2 van de lopende jaargang te lezen als 49 tot en met 96.

FLORENCE HOPPER\*

## DE NEDERLANDSE KLASSIEKE TUIN EN ANDRÉ MOLLET

*De Nederlandse klassieke tuin van de vroege 17e eeuw toont een eigen nationale ontwikkeling, waarvan de structuur niet gebaseerd is op de Franse tuin maar op Italiaanse architectuurtheorieën. Vroege voorbeelden waren het Buitenhof en Honselaarsdijk, waarvan het laatste voor André Mollet een bron van inspiratie was.*

Hocwel het algemeen bekend is dat het classicisme een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de architectuur in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in het begin van de 17e eeuw, heeft men tot nu toe over het hoofd gezien dat dit ook gold voor het zo nauw verwante terrein van de landschapsarchitectuur. Een overdreven en door niets gerechtvaardigde nadruk op de Franse invloed op de Nederlandse tuinkunst heeft de onderwaardering veroorzaakt van de eigen ontwikkeling, die gebaseerd was op de interpretatie en bewerking van de geschriften van Vitruvius en nauw verbonden was met de vooruitgang op natuurwetenschappelijk en technisch gebied in de Republiek in die periode. Daardoor is ook de Nederlandse invloed op de Franse tuinkunst, vooral op André Mollet, niet op de juiste waarde geschat. Naar mijn mening

was een van de vroegste Nederlandse omgrachte tuinen, die volgens de klassieke principes van symmetrie en onderlinge verhoudingen was aangelegd, een belangrijke inspiratiebron voor Mollet.

De ontwikkeling van de Nederlandse klassieke tuin kondigde een breuk aan met de maniëristische tuinarchitectuur in de stijl van Vredeman de Vries en is te verklaren uit de vooruitgang op wetenschappelijk en technisch gebied in de Republiek omstreeks 1600 en wel in het bijzonder op het gebied van de krijgswetenschappen en de techniek. In de Republiek werden wiskundige en stereometrische verhoudingen volgens de klassieke regels toegepast op allerlei ontwerpen en constructies, waarmee een wezenlijke grondslag werd gelegd voor de structuur van de Nederlandse tuin. Deze klassieke beginselen werden overigens vermoedelijk in de eerste plaats toegepast bij de aanleg van militaire versterkingen en legerkampen en bij het ontwerpen van steden, die onmisbaar waren voor de verdediging van de Nederlanden in de oorlog tegen Spanje. De drijvende kracht hierachter was prins Maurits, die in 1588 kapitein-generaal van de Unie en in 1591 stadhouder van vijf van de zeven verenigde provincies was

\* Het grootste gedeelte van dit artikel is eerder afgedrukt in het *Journal of Garden History*, 2, nr. 1 (1982) en wordt in dit tijdschrift opnieuw gepubliceerd in een – als gevolg van kortgeleden ontdekte archiefstukken – herziene vorm. De studie is gedeeltelijk gebaseerd op een scriptie voor het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht in 1977 onder de titel 'Weldam gardens, a study of Seventeenth- and Nineteenth-century Dutch Landscape Architecture'.

Dr. John Dixon Hunt, redacteur van het *Journal of Garden History* is erkentelijkheid verschuldigd voor zijn toestemming het artikel opnieuw te publiceren.

De vertaling werd verzorgd door drs. C. H. Slechte, lid van de

redactie van het *Bulletin*. Hij werd daarbij, vooral waar het kunst- en architectuurhistorische begrippen betrof, geholpen door drs. J. Magdelijns te Deventer.

De auteur is geboren in Californië, waar zij op het Scripps College Franse literatuur studeerde. Verdere studies aan de Universiteit van Parijs en vervolgens de Universiteit van Utrecht, waar zij het doctoralexamen kunstgeschiedenis behaalde met o.a. de scriptie 'An Album of Botanical and Zoological Watercolors by Jacques de Gheyn'. Zij specialiseerde zich verder in tuinen. Momenteel schrijft zij artikelen voor *The Oxford Companion to Gardens* (1984) over 'Daniel Marot and the Dutch Garden' en bereidt zij een dissertatie voor over *The Dutch Garden* (1984).

geworden. Hij stond bekend als actief beoefenaar van de krijgswetenschappen en vooral hervormer van de methoden van oorlogvoering, waarbij hij werd geïnspireerd door de neo-stoïsche filosoof Justus Lipsius. Het toen bereikte niveau blijkt duidelijk uit de talloze publikaties van de Vlaamse wiskundige en ingenieur Simon Stevin, die Maurits' wis- en natuurkundeleermeester was en een belangrijke bijdrage leverde aan de natuurwetenschappelijke en technische ontwikkelingen in de Republiek.<sup>1</sup>

Stevins opvattingen over de ideale stad, zoals hij die heeft neergelegd in *Vande oirdeningh der steden*, zijn van bijzonder belang voor deze studie. In dat boek heeft hij de grondbeginselen van Vitruvius en Alberti bewerkt voor de Nederlandse situatie. Hoewel dit werk pas in 1649 werd gepubliceerd, had het, volgens E. Taverne, al spoedig nadat het in 1594 was geschreven, invloed op de ingenieurs die in Leiden werden opgeleid aan de daar in 1600 door Maurits opgerichte ingenieurs-school. Verschillende steden in Zweden en Denemarken, die ontworpen zijn door Nederlandse ingenieurs uit de Leidse school, doen dan ook denken aan Stevins 'città ideale'.<sup>2</sup> Simon Stevin ontwierp een stad liever in een rechthoekige vorm dan volgens het in Italië gebruikelijke model van veelhoekig-stervormige stadsuitleg. Daartegen had hij zowel praktische als theoretische bezwaren: de rechthoekige vorm beschouwde hij als de meest geschikte voor het vlakke Nederlandse landschap; als voorbeeld haalde hij de rechthoekige Nederlandse legerkampen aan<sup>3</sup> die Maurits ontwierp naar Lipsius' weergave van een door Polybius beschreven Romeins legerkamp.<sup>4</sup> Hij gaf bovendien de voorkeur aan de rechthoekige vorm, omdat deze een symmetrische indeling van vierkante en rechthoekige bouwblokken en pleinen mogelijk maakte.<sup>5</sup>

Voor Stevin waren bij het ontwerpen van steden en gebouwen symmetrie en onderlinge verhoudingen van doorslaggevend belang. Hij vond dat geen enkele bouwmeester kon werken zonder symmetrie en proportie, elementen die hij omschreef als overeenkomst in vorm, aantal en afmeting van beide zijden van een ontwerp.<sup>6</sup> Zijn definitie was afgeleid van de manier waarop 'de Antieken' een interpretatie gaven naar analogie van de dierenwereld; de symmetrie van dierlijke organismen is duidelijk ontleend aan Alberti, wiens geschriften hij parafraseerde,<sup>7</sup> en is als microkosmische reflectie van de Schepper symbolisch voor de harmonie in de 'Natuur'.<sup>8</sup> Met betrekking tot deze van de harmonie in de natuur afgeleide symmetrie, vertelt Stevin hoe prins Maurits zich ongemakkelijk voelde bij bolwerken en wallen van zijn versterkte steden, die niet nauwkeurig aan alle kanten met elkaar overeenkwamen.<sup>9</sup> Deze 'natuurlijke' neiging tot symmetrie en de voorkeur voor de rechthoek als grondvorm zouden al gauw toegepast worden op twee van de vroegste 17-eeuwse klassieke tuinen: Maurits' tuin in Den Haag en die van zijn jongere broer Frederik Hendrik in Honse-laarsdijk. Gegeven het feit dat het hier de toepassing van deze klassieke principes betreft, waarvan de relatie tussen wiskundige onderbouwing en kunsten prins Maurits maar al te vertrouwd was, kan het nauwelijks verbazing wekken dat het wellicht vroegste Hollandse voorbeeld van een ontwerp, waarbij huis en tuin in een eenheid zijn geïntegreerd, Maurits' eigen 'buitenhuisje binnen de stad'<sup>10</sup> in het Stadhoudelijk Kwartier in Den Haag uit omstreeks 1620 is geweest. De aanleg was, volgens de grondbeginselen van Vitruvius, in de stijl van een Italiaans paviljoen met bijbehorende tuin.

*burgerlijke stoffen*. . . , Leiden 1649, 17. Zie ook: Taverne, *op. cit.*, 39 en fig. 1.

4 Jan Willem Wyn, *Het Krijgswegen in den Tijd van Prins Maurits*, Utrecht 1934, 416-417.

5 Stevin, 'Vande oirdeningh. . .', 17. Zie ook: Taverne, *op. cit.*, 39.

6 Stevin, 'Vande oirdeningh. . .', 11-16.

7 Leone Battista Alberti, *Ten books on Architecture*. Vertaling door Cosimo Bartoli (Italiaans) en James Leri (Engels) Londen 1755, uitgave Joseph Rykwert (herdruk Londen 1955). Boek VII, hfdst. V; Boek IX, hfdst. V, 194-195 en hfdst. VII, 201.

8 Stevin, 'Vande oirdeningh. . .', 12-13.

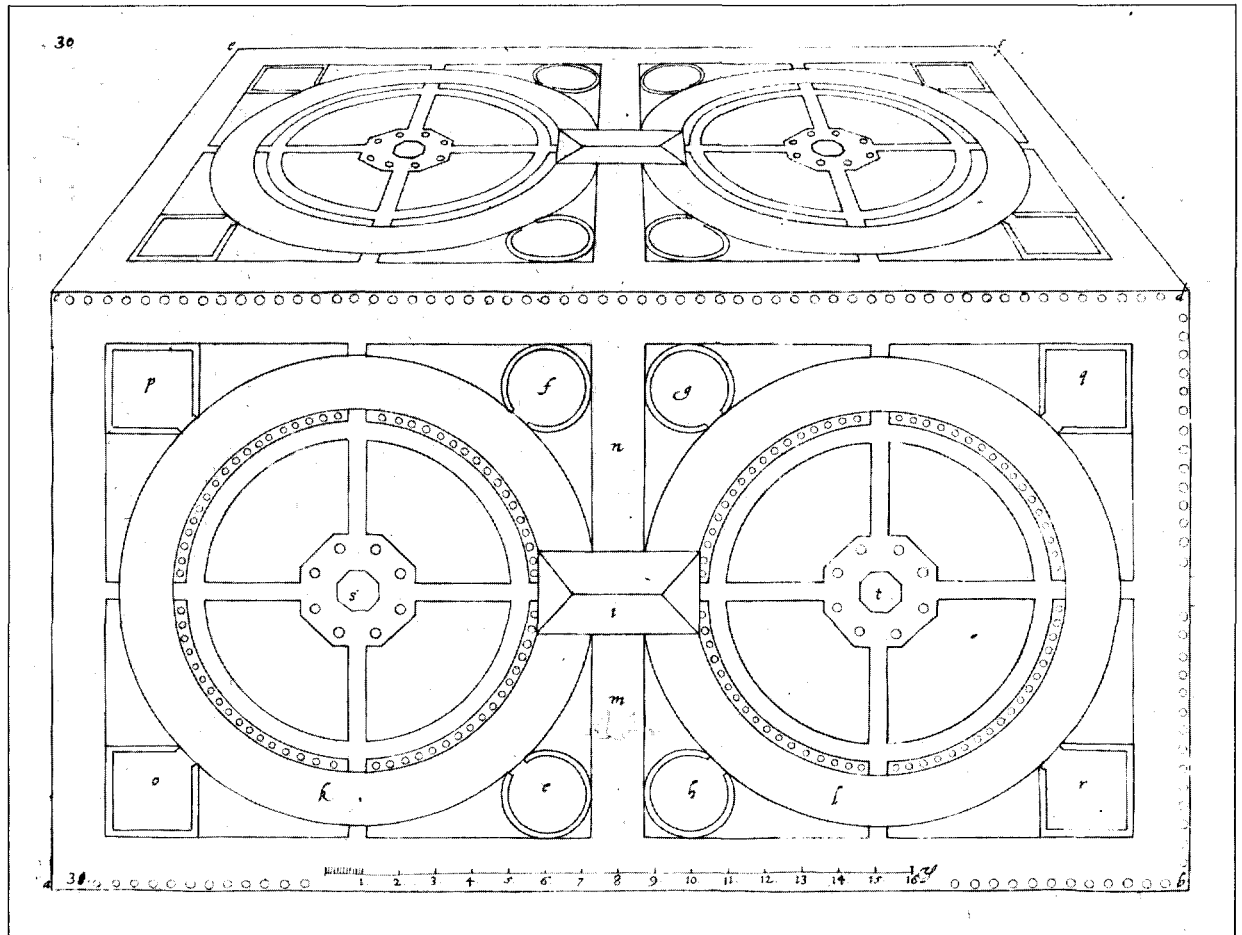
9 Stevin, 'Vande oirdeningh. . .', 16.

10 *De Jeugd van Constantijn Huygens door hemself beschreven*. Vertaling (uit het Latijn in het Nederlands) en redactie door A. H. Kan, 2e druk, Rotterdam 1946 (herdruk Rotterdam 1971), 70. Huygens autobiografie werd geschreven tussen 1629 en 1631.

1 Zie voor literatuur over Simon Stevin: E. J. Dijksterhuis, *Simon Stevin. Science in the Netherlands around 1600*, 's-Gravenhage 1970. Stevins werken zijn vertaald en van aantekeningen voorzien in: *The Principal Works of Simon Stevin*, onder redactie van een groep Nederlandse wetenschapsmensen, 5 delen, Amsterdam 1955-1966. Zie voor een uitstekende analyse van Stevins ontwerpen van steden en vestingwerken zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de Nederlandse stad en de invloed daarvan in het buitenland: E. R. M. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad, Ideaal en Werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978, 35-109 en 197; met een Engelse samenvatting, 545-549.

2 Taverne, *op. cit.*, 51 en 413 (noot 24), 99, 102 en 197.

3 Simon Stevin, 'Vande oirdeningh der steden', *Materiae politicae*:



Afb. 1. De tuin van Prins Maurits in 's-Gravenhage. Plattegrond en perspectief, gravure uit Hendrick Hondius, *Institutio Artis Perspectivae*, 's-Gravenhage 1622, afb. 30 (foto auteur).

Maurits' grote belangstelling voor theoretische en toegepaste wetenschappen blijkt uit de talrijke verhandelingen, die Stevin voor hem heeft geschreven en uit zijn eigen rijk voorziene bibliotheek; volgens een in 1608 opgemaakte inventaris bevonden zich hierin boeken op de meest verschillende terreinen zoals oude en moderne geschiedenis, theologie, literatuur en de in dit verband zo belangrijke architectuur. Zo bezat prins Maurits een Latijnse en een Franse editie van Vitruvius, Pietro Cataneo's *Architettura* en Vignola's *Regole delle cinque ordini*.<sup>11</sup>

Tot heden zijn slechts enkele bronnen voor de be-

studering van Maurits' tuin bekend. Twee gravures tonen respectievelijk het ontwerp met een perspectief en een perspectivisch gezicht op de tuin zelf (afb. 1 en 2). Ze zijn met de bijbehorende beschrijvingen gepubliceerd in Hendrik Hondius' boek over perspectief *Institutio Artis Perspectivae* uit 1622. Ook bestaat er een verslag van Constantijn Huygens in zijn tussen 1629 en 1631 geschreven autobiografie. Tenslotte kunnen we nog de beknopte commentaren noemen, die John Evelyn gedurende zijn bezoek aan de tuinen in 1641 in zijn dagboek neerschreef.<sup>12</sup> Huygens schrijft dat Jacques de Gheyn II Maurits heeft geadviseerd over het huis en

11 Anton Chroust, 'Die Bibliothek des Prinzen Moritz von Oranien', *Oud Holland*, 15 (1897), 11-22; zie voor boeken over architectuur 16-17.

12 'We . . . went to visit the Hof, or Prince's Court, with the adjoining gardens. . . full of ornament, close walks, statues, marbles, grotts, fountains, and artificial music', *The Diary of John Evelyn*, red. E. S. de Beer, Oxford 1955, II, 41.

de tuin en ontwerpen heeft gemaakt voor de versieringen van de tuin. Ik citeer uit zijn autobiografie: 'De Gheyn was nauwkeurig op de hoogte van de wetten der bouwkunst, zoals de Ouden ons die hebben overgeleverd. . . , en begaafd als hij van nature was, paste hij ze toe met een juist oordeel en groote bevalligheid, zoodat hij vooral om die reden op reeds gevorderde leeftijd, maar nog frisch en krachtig, zich de gunst van Prins Maurits heeft verworven. Want die held, die zijn leven lang geen lust tot bouwen had gehad, was eindelijk tegen het einde zijner jaren begonnen daarvoor eenige voorbereidselen te maken, die, als hij was blijven leven, het oprichten van grootere monumenten schenen te voorspellen. Zoo heeft hij onmiddellijk naast zijn paleis in DEN HAAG in de tuin, die hij eveneens heeft laten aanleggen, een soort buitenhuisje binnen de stad laten bouwen. Hierbij heeft hem vooral DE GHEYN geholpen en van raad gediend, die niet ongaarne zijn zoo lang door meer ingespannen arbeid afgematte geest door zulke aangename werkzaamheden weer verfrischte en door de plaats voor versieringen als

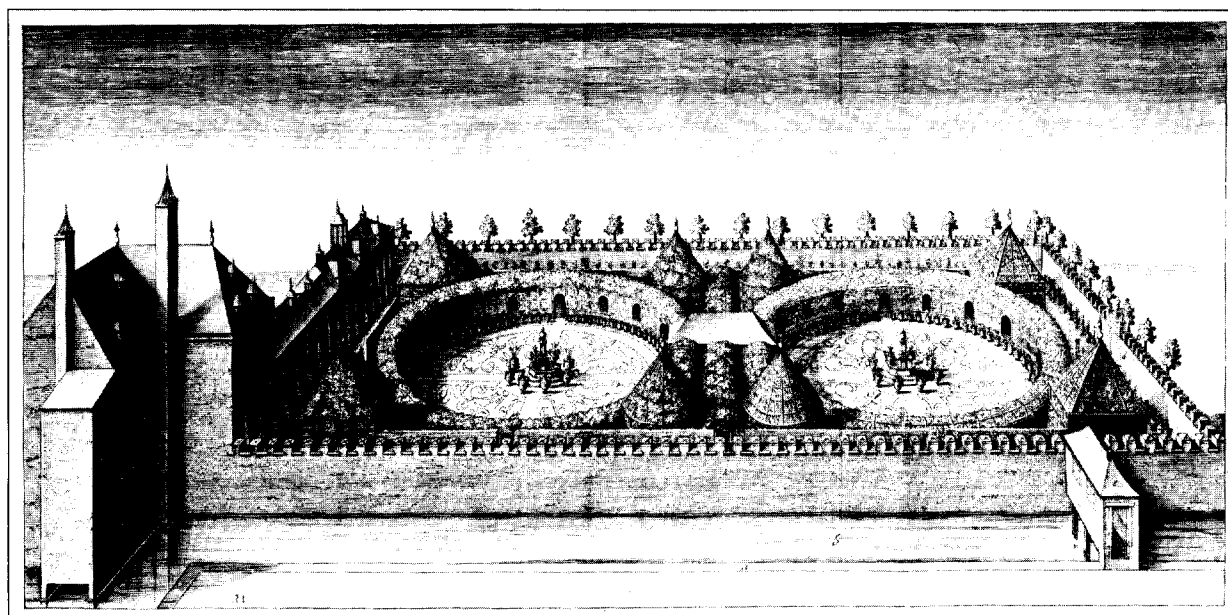
berceau's (begroeide bogen), bloemperken, fontein en dergelijke fraaiigheden aan te wijzen. . .'<sup>13</sup> Huygens vermeldt ook De Gheyns ontwerp voor een grot in de galerij van het huis, een fantasmagorisch-maniëristisch ontwerp en waarschijnlijk het eerste van zijn soort in Holland.<sup>14</sup>

Jacques de Gheyn II, die wel als een van de belangrijkste Nederlandse tekenaars vóór Rembrandt beschouwd wordt, kan model staan voor de rijke artistieke expressiemogelijkheden in de Nederlanden in het eerste kwart van de 17e eeuw. In die periode kregen de grondbeginselen van het classicisme vaste voet zonder geheel af te rekenen met de geldende maniëristische voorschriften. Het werk van De Gheyn, die door Goltzius werd opgeleid tot graveur, getuigt van contacten met het humanistisch-wetenschappelijke milieu van de Leidse universiteit na 1595. Vooral uit zijn tekeningen blijkt zijn verbondenheid met het wetenschappelijk observeringsvermogen. De Gheyns meest directe bemoeienissen met de krijgskundige hervormingen van Maurits en de technologische opvattingen van Ste-

<sup>13</sup> *De jeugd van Constantijn Huygens*, 70.

<sup>14</sup> Zie voor een beschrijving en afbeelding van de grot, die De Gheyn voor Maurits ontwierp: Felice Stampfle, 'A design for a

garden grotto by Jacques de Gheyn II', *Master Drawings*, 3 (1965) 381-383, en J. Q. van Regteren Altena, 'Grotten in de Tuinen der Oranjes', *Oud Holland*, 85 (1970), 33-37.



Afb. 2. De tuin van Prins Maurits in 's-Gravenhage. Perspectivisch gezicht, gravure uit Hendrick Hondius, *Institutio Artis Perspectivae*, 's-Gravenhage 1622, afb. 31 (foto Rijksmuseum Amsterdam).

vin blijken niet alleen uit zijn illustraties voor de *Wapenhandelinge van roers, musketten ende spiessen*, waarvan vele vertalingen gemaakt zijn en dat in Noord-Europa op ruime schaal gebruikt werd voor de opleiding van legers, maar ook uit zijn voorstudie voor een zeilwagen, die Stevin voor Maurits ontwierp.<sup>15</sup>

Als verlenging van Maurits' paviljoen met open galerij waren de tuinen aangelegd in de vorm van een rechthoek of dubbel vierkant met de bescheiden afmetingen van ongeveer 60 × 30 meter. Twee cirkelvormige berceaus besloegen bijna het gehele terrein. Zij vormden ingeschreven cirkels in beide vierkanten, die in elke hoek een prieel hadden. Binnen de berceaus, die door een paviljoen met elkaar verbonden waren, waren 'parterres de broderie' aangelegd. Zij waren misschien wel de eerste voorbeelden in Holland en hadden elk de vorm van het wapen van de prins met in het midden een fontein, die omgeven was door urnen 'à l'imitation des antiquailles de bronze'.<sup>16</sup>

De twee gravures van de tuin (afb. 1 en 2) doen een samenwerking veronderstellen tussen de wiskundige Maurits en de kunstenaar De Gheyn. De abstracte meetkundige lijnen of 'lineamenta' in de eerste gravure – vermoedelijk van de hand van Maurits – laten de grondgedachte van het ontwerp zien. Op de tweede gravure, het perspectiefisch gezicht op de tuin, is de plattegrond door De Gheyn omgezet in een concrete vorm. De twee concentrische cirkels zijn berceaus geworden, waarvan de houten stammen een beukenhaag dragen, de twee vierkanten rond de berceaus zijn nu wandelpaden met een tunnel in het midden en de kleine cirkels en vierkanten in de hoeken van ieder vierkant zien we terug als lommerrijke priëlen. De vele cirkeltjes tegen de omringende muren en aan de binnenzijde van de loofgangen, evenals de acht grotere cirkels rond elke fontein, staan voor urnen 'à l'imitation des antiquailles de bronze', die met zeldza-

me planten en bloemen gevuld waren. Zij doen denken aan Alberti's beschrijving van de vele vazen bij Phiteons villa te Agrigentum, die hij beschouwde als 'mooie Ornamenten voor Fonteynen en Tuinen'.<sup>17</sup>

De eerste afbeelding is een uniek document en kan beschouwd worden als een schoolvoorbeeld voor de Nederlandse klassieke tuin. De meetkundige structuur ervan vormt een goede weergave van Alberti's 'definition of the primacy of abstract design in true architecture' zoals Frances Yates het formuleerde, toen zij wees op 'the presence in the mind of an architect of a plan expressive in mathematical and geometrical terms of the principles of proportion which constitutes the true beauty of a building, quite apart from the material stuff of which the building is composed'.<sup>18</sup>

Het perspectief is in de ontwerp-tekening (afb. 1) gebruikt om een dubbele kubus of driedimensionaal lichaam te tonen. Serlio gebruikte deze methode voor de ontwerp-tekening van een gebouw<sup>19</sup> en combineerde zo de leer van de kubus met die van het perspectief, aldus Hersey.<sup>20</sup> Cataneo beschouwde het belang van het perspectief in architectonische ontwerpen als 'de hoogste vorm van architectonische virtuositeit'<sup>21</sup> en in deze afbeelding komt de virtuositeit van de ontwerper ook werkelijk tot uitdrukking, waardoor mijn opvatting versterkt wordt dat Maurits de maker van de ontwerp-tekening geweest is. In ieder geval blijkt zijn meesterschap in deze techniek uit Stevins tractaat over perspectiefleer, waarin hij een door Maurits gemaakte perspectiefische tekening van een bolwerk toelicht.<sup>22</sup> Maurits zocht een theoretische verklaring voor het perspectief met de bedoeling dit nauwgezet te gebruiken in zijn ontwerpen voor vestingwerken. Omdat hij hierover nergens in de ontwerpen van de Italiaanse kunstenaars en architecten een wetenschappelijke verhandeling vond, moedigde hij Stevin aan een boek te schrijven over de wiskundige theorie van het perspec-

15 Zie Florence Hopper Boom, *An Album of Botanical and Zoological Watercolors by Jacques de Gheyn II, 1565-1629*, doctoraalscriptie Instituut voor Kunstgeschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht 1976, 1-8 e.v. Zie ook: J. Q. van Regteren Altena, *Jacques de Gheyn, An Introduction to the Study of his Drawings*, proefschrift, Amsterdam 1935, en J. Richard Judson, *The Drawings of Jacques de Gheyn II*, New York 1973.

16 Henrik Hondius, *Institutio Artis Perspectivae*, 's-Gravenhage 1622, 22.

17 Alberti, *op. cit.*, uitgave J. Rykwert, Boek IX, hfdst. IV, 193.

18 Frances Yates, *Theatre of the World*, Chicago 1969, 28 en 33, onder verwijzing naar John Dee's interpretatie van Alberti in

zijn voorwoord bij Euclides. Zie ook: Alberti, *op. cit.*, uitgave J. Rykwert, Voorwoord, IX en XI, en Boek I, hfdst. 1, 1-2.

19 Sebastiano Serlio, *Architettura in sei libri*, Venetië 1663, 'Libro Secundo di prospettiva', fig. 39.

20 G. L. Hersey, *Pythagorean Palaces. Magic and Architecture in the Italian Renaissance*, Ithaca en Londen 1976, 81-83.

21 Hersey, *op. cit.*, 153 en 155.

22 Simon Stevin, *Derde Stuck der Wisconstighe Ghedachtenissen: Vande Deursichtinghe*, Leyden 1605, 4 en 9-11. Zie ook: *The Principal Works of Simon Stevin: Mathematics*, red. D. J. Struik, Amsterdam 1958, IIB, 4 en 9-11.



tief. Dit ‘opvallend oorspronkelijke’ werk werd onder de titel *Vande Deursichtinghe* in 1605 gepubliceerd. Alleen Guidobaldo Del Montes *Perspectivae libri sex* uit 1600 wordt als beter beschouwd.<sup>23</sup> In het aanhangsel bij zijn verhandeling hanteerde Stevin de opvatting van Serlio dat een ontwerp-tekening voor een vesting-werk tevens in perspectief moest worden uitgevoerd.<sup>24</sup> Stevins richtlijnen zijn echter veel nauwkeuriger dan die van Serlio. Dat er verschil was tussen de theoreticus Stevin en de empiricus Serlio, blijkt uit opmerkingen van Stevin over Serlio’s gebrekkige theoretische ondergrond, waarvoor hij als voorbeeld aanwees een onnauwkeurigheid in een constructie van Serlio, waarop diens perspectivische tekeningen gebaseerd waren.<sup>25</sup>

De ontwerp-tekening van Maurits’ tuin is dus gemaakt op de door Alberti als ideaal beschouwde manier. Hij staat model voor wat Frances Yates noemt ‘the supremely mathematical art’ en die ‘is not material but exists in the mind of the architect and is based on the abstract considerations of mathematics and proportion’ en is ‘prior to and superior to its execution in material stuff’.<sup>26</sup> In Holland waren deze opvattingen en de wetenschap van het perspectief, bij het maken van een ontwerp-tekening voor een tuin, naar mijn inzichten, nog nooit toegepast. De klassieke grondregels voor symmetrie en proportie worden belichaamd in de ontwerp-tekening, waarin twee volmaakte meetkundige figuren, de cirkel en het vierkant, de structuur overheersen. Samengesteld uit twee vierkanten met ingeschreven cirkels had de tuin de vorm van een dubbel vierkant, waardoor de lengte en de breedte zich verhielden als 2 : 1. Deze verhouding is afgeleid van de ‘diapason’ of octaaf-verhouding, een van de meest eenvoudige samenklank-verhoudingen, ook ‘concor-

den’ genoemd, die behoren tot de beginselen van de muzikale harmonie van Pythagoras. Alberti beschreef ze als een weerspiegeling van de kosmische harmonie in verhouding tot de architectonische proporties.<sup>27</sup> Henry Wotton gaf in 1624 Alberti’s interpretatie van de pythagoreïsche opvattingen weer als ‘Reducing Symmetrie to Symphonie, and the harmonie of Sounde, to a kinde of harmonie in Sight’.<sup>28</sup> Wotton beschreef dit in verband met de afmetingen van deuren en ramen. Alberti beval deze verhouding van 2 : 1 aan voor middelgrote plattegronden<sup>29</sup>, terwijl Serlio het gebruik ervan alleen adviseerde voor zalen en loggia’s.<sup>30</sup> Hij lichtte dit toe aan de hand van zes andere onderlinge verhoudingen, alle afgeleid van het vierkant. Palladio paste deze eenvoudige verhouding toe in de ontwerpen voor de stadstuin van het palazzo Valmarana in Vicenza, waar in tegenstelling tot Maurits’ tuin de lengteas eerder haaks op die van het gebouw stond dan dat hij in het verlengde ervan lag.<sup>31</sup> Uit een illustratie van Utens blijkt dat een vergelijkbare verhouding, waarbij de lengteas haaks op die van het huis stond, werd toegepast voor een ommuurde tuin van het buitenhuis van de Medici, La Petraia: net als in Maurits’ tuin vormden twee vierkanten met ingeschreven cirkels het geraamte van de ontwerp-tekening; de cirkels waren eveneens getransformeerd tot berceaux, die echter geen in het oog springende cirkelvormige ruimten vormden, maar in vier aparte stukken verdeeld waren.<sup>32</sup>

Gezien Maurits’ kennis van de wiskunde en zijn bekendheid met de geschriften van Vitruvius, kan de overheersing van de twee volmaakte meetkundige figuren, de cirkel en het vierkant, niet toevallig zijn geweest; met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid houdt deze overheersing verband met de kosmologische betekenis van de bekende zich uitstrek-

23 *The Principal Works of Simon Stevin: Mathematics*, 8 en IIB, 785-791.

24 Simon Stevin, *Vande Deursichtinghe*, Aanhangsel, 86. Zie ook Simon Stevin, *Les Oeuvres Mathématiques de Simon Stevin: De L’Optique, Augmentés par Albert Girard*, Leiden 1638, Aanhangsel, 563.

25 Stevin, *Vande Deursichtinghe*, Aanhangsel, 84-85 en *De L’Optique*, Aanhangsel, 562-563. Stevin verwees naar Serlio’s constructie in zijn ‘Libro secondo di prospettiva’, 32.

26 Frances A. Yates, *op. cit.*, 27.

27 Alberti, *op. cit.*, uitgave J. Rykwert, Book IX, hfdst. V, 197. Zie ook Rudolf Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, New York 1965, 45-46 en 103-111.

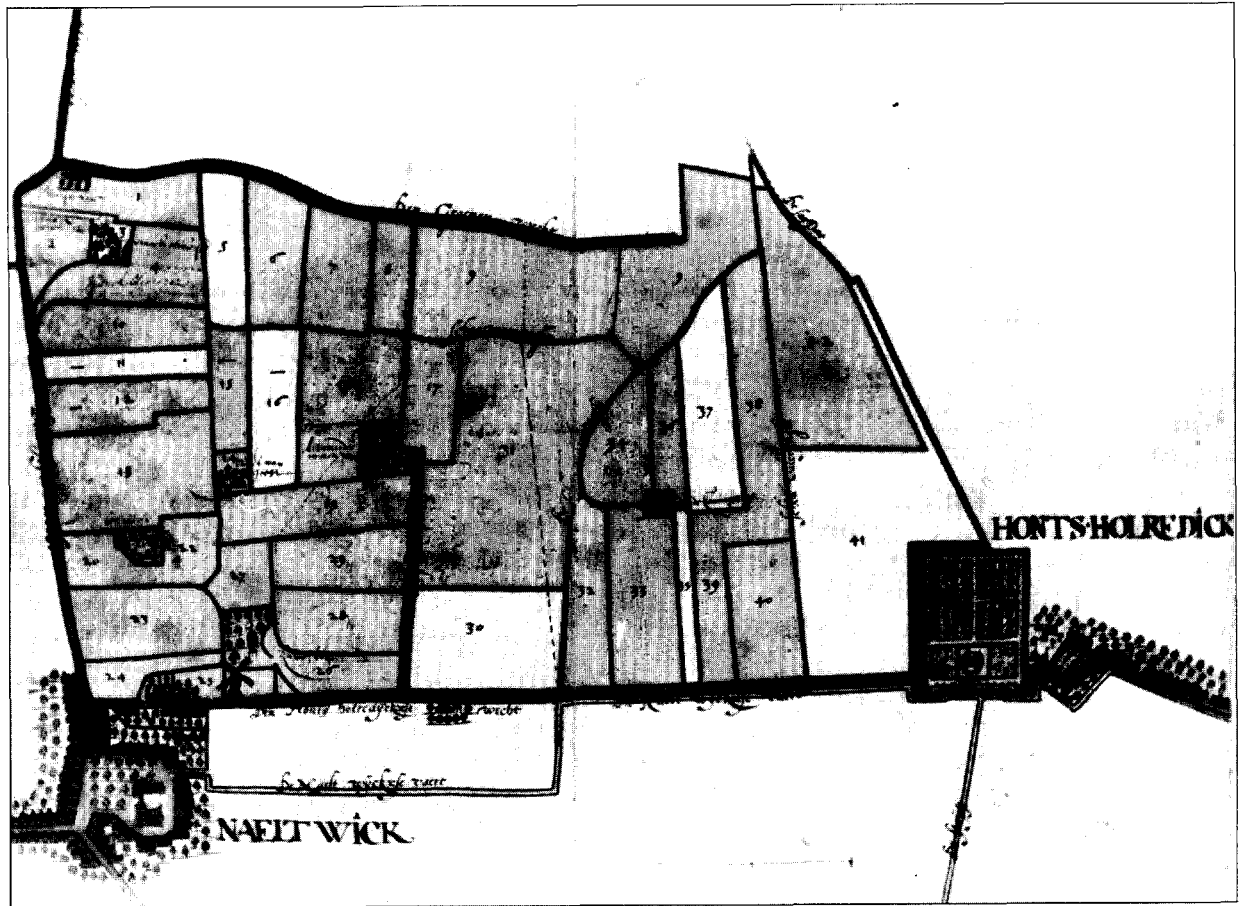
28 Henry Wotton, *The Elements of Architecture*, Londen 1624 (herdruk Farnborough 1969), 53. Zie ook Wittkower, *op. cit.*, 143-144.

29 Alberti, *op. cit.*, uitgave J. Rykwert, Book IX, hfdst. VI, 198.

30 Serlio, *op. cit.*, Venetië 1663, ‘Libro primo di Geometria’, 27.

31 Andrea Palladio, *The Four Books of Architecture*, red. Isaac Ware, Londen 1738, (herdruk New York 1965); Book II, hfdst. III, plaat XI.

32 Erik de Jong was zo vriendelijk mij attent te maken op de afbeelding van deze tuin in Daniela Mignani, *Le Ville Medicee di Giusto Utens*, Florence 1980, 67-68, fig. 30. Het waarschijnlijk niet uitgevoerde tuinontwerp is toegeschreven aan Buontalenti.



Afb. 3. Honselaarsdijk. Overzichtskaart getekend door Floris Jacobsz. in 1621, Gemeentearchief Naaldwijk (foto Gemeentearchief Naaldwijk).

kende Vitruviaanse mens, wiens harmonie en onderlinge verhoudingen worden weerspiegeld door gebruik van deze meetkundige vormen. Deze mensfiguur van Vitruvius laat de wiskundige, microkosmische relatie met de harmonische macrokosmos van de schepper zien en diende als een leidend basisprincipe voor renaissance-architecten in Italië.<sup>33</sup> Juist binnen een calvinistische context, waarin de Natuur werd beschouwd als een goddelijke openbaring, toonde de ootmoedige verheerlijking van deze figuren als verbindingen met het heelal, het belang aan van de natuurwetenschappen als onmisbaar instrument voor het godsbegrip.<sup>34</sup> Het vooral duidelijk laten uitkomen van de twee cirkels,

33 Zie: Wittkower, *op. cit.*, 14-16. Zie voor het belang van Vitruvius in Engeland: Frances Yates, *op. cit.*, 23-24, 64-65 en 133.

34 Zie: P. A. F. van Veen, *De soeticheyt des buyten levens vergeselschapt*

die als berceaus vermomde hemellichamen lijken, moet een bijzondere verwijzing bevat hebben naar de prins van Oranje en stadhouder van de verenigde provincies, aangezien een vergelijkbaar motief later door Frederik Hendrik gebruikt werd in de tuinen van Honselaarsdijk, nadat hij Maurits was opgevolgd.<sup>35</sup>

De indruk van ingewikkeldheid, die het perspectiefisch gezicht maakt, suggereert haast een maniëristische Hollandse tuin. Dit komt vooral door het motief van een cirkel in een vierkant dat dikwijls werd gebruikt door Vredeman de Vries en waarvan voorbeelden te vinden zijn in de tuinen van het Stadhoudersdijk Kwartier in Den Haag van vóór de datum van het

*met de boucken: Het bosdicht als tak van een Georgische Literatuur*, 's-Gravenhage 1960, 208-213.

35 De iconografie van deze twee tuinen zal in een afzonderlijk artikel in het *Journal of Garden History* behandeld worden.

ontstaan van Maurits' tuin en die ook niet op dezelfde plaats lagen.<sup>36</sup> De wiskundige en structurele integratie van de delen van Maurits' tuin maken echter het wezenlijke verschil duidelijk met deze vroegere tuinen, waarvan het gemis aan eenheid blijkt uit de autonomie van versieringselementen.

De klassieke grondregels van symmetrie en harmonische afmetingen, die Maurits voor zijn tuinen toepaste, vinden we ook terug in de Nederlandse architectuur. Zij werden de symbolen van de aspiraties van de Republiek. In de jaren twintig van de 17e eeuw deed Van Campen voorzichtige pogingen om te werken in de lijn van Vitruvius en tegen 1630 gingen kunstenaars en hun opdrachtgevers zich indringend bezighouden met de wiskundige en symbolische interpretatie van Vitruvius. Een voorbeeld is het Mauritshuis in Den Haag, waarvan het ontwerp volgens een recente studie een kosmologische interpretatie is van het Vitruviaanse theater.<sup>37</sup> Ook Constantijn Huygens, die in 1625 secretaris van Frederik Hendrik werd, probeerde in samenwerking met Van Campen, op een manier die vergelijkbaar is met die van Maurits en De Gheyn, de grondregels van Vitruvius aan te passen aan Calvinistisch-humanistische opvattingen, eerst bij zijn huis in Den Haag<sup>38</sup> en later bij zijn villa suburbana Hofwijck, waar hij een lommerrijke, paradijselijke tuin in Italiaanse stijl aanlegde, waarvan het ontwerp Stevins interpretatie van Alberti weergeeft, zij het eerder in antropomorfe dan in zoömorfe zin.<sup>39</sup>

Kan men zo vaststellen dat Maurits' tuin met zijn uitgesproken wiskundige grondslag, de oorsprong is geweest van de Nederlandse klassieke tuin, een andere

tuin die bijna uit dezelfde tijd dateert, moet ook in dit verband bekeken worden: de tuin van het huis Honselaarsdijk. Deze tuin, een prototype van een Hollandse omgrachte tuin, werd tegen 1621 aangelegd in opdracht van Maurits' jongere halfbroer Frederik Hendrik. Een overzichtskaart (afb. 3) laat zien dat het ontwerp een klassieke ondergrond had. Recentelijk ontdekte kaarten uit 1625 en ca. 1631 onthullen de bewuste poging om het landschap een rationele vorm te geven, toen de omvang van de tuinen werd uitgebreid door geleidelijke grondaankopen.

De betekenis van Honselaarsdijk voor de eigen ontwikkeling van de Hollandse klassieke tuin is nooit tot zijn recht gekomen door de misvatting dat de vormgeving ervan onder Franse invloed tot stand kwam en zelfs ontworpen was door André Mollet,<sup>40</sup> de Franse tuinarchitect, wiens vader Claude sr. tuinarchitect was geweest van de koningen Henri IV en Louis XIII. Mollets enige bijdrage aan de tuinen was echter het ontwerp van twee parterres in 1633-35, vele jaren nadat de tuinen waren aangelegd. Ten gevolge van deze op niets berustende opvatting is de invloed van de klassieke opzet van Honselaarsdijk op Mollet tot nu toe over het hoofd gezien. Deze slecht onderbouwde beoordeling van Honselaarsdijk is tekenend voor de manier waarop men in Holland en daarbuiten heeft aangekeken tegen de Nederlandse tuinkunst, die vaker is genegeerd, verkeerd uitgelegd en denigrerend besproken dan gewaardeerd en erkend. In Holland zelf is de historische ontwikkeling van de Nederlandse tuin dikwijls – om het maar eens sterk vereenvoudigd te zeggen – op één lijn gesteld met de tuinontwikkelin-

36 Deze tuinen zijn afgebeeld op een laat-16e-eeuwse vogelvluchtprint van De Gheyn; zie de afbeelding in Anna G. Bienfait, *Oude Hollandse Tuinen*, 's-Gravenhage 1943, II, plaat 41.

37 Zie: R. J. van Pelt, 'The Mauritshuis as Domus cosmographia', in: *John Maurits van Nassau Siegen 1604-1679: A Humanist Prince in Europe and Brazil*, red. E. van den Boogaart, 's-Gravenhage 1979, 190-196.

38 Zie: G. Kamphuis, 'Constantijn Huygens, bouwheer of bouwmeester?', *Oud Holland*, 77 (1962), 151-180; met een Engelse samenvatting.

39 *Constantijn Huygens' Hofwijck*, red. F. L. Zwaan, Jerusalem 1977, 105-107. Zie voor een afbeelding: Bienfait, *op. cit.*, plaat 61.

40 Zie hierover onder anderen: Leonard Springer, die in *Oude Nederlandse Tuinen*, Haarlem 1937, 7 schrijft dat Claude Mollet belast werd met de vormgeving en zijn zoon André stuurde om het ontwerp uit te voeren; D. F. Slothouwer, die in *De Paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden 1945, 267 schrijft dat de tuinen

werden aangelegd door François Mollet (hij bedoelt waarschijnlijk André), zoon van Claude; Sten Karling stelt in 'The importance of André Mollet and his family for the development of the French formal garden', *The French Formal Garden*, Third Dumbarton Oaks Colloquium in the History of Landscape Architecture, red. Elisabeth B. MacDougall en F. Hamilton Hazlehurst, Washington D.C. 1974, 4 en 19-20 dat André Mollet de tuinen in de Franse stijl aanlegde; Roy Strong herhaalt Karling en schrijft in *The Renaissance Garden in England*, Londen 1979, 161 dat André Mollet het toezicht hield op het ontwerpen van de tuinen en parterres, die typisch Frans waren en waarvan de indeling in drie delen mogelijk was afgeleid van Wilton, dat echter in 1632, dus na Honselaarsdijk werd aangelegd. Ook J. J. Terwen schrijft in 'De Tuinen van het Mauritshuis', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 31 (1980), 106 dat Mollet Honselaarsdijk en Ter Nieuwburg ontwierp.

gen in Frankrijk en Engeland, terwijl Italië zelden genoemd wordt, hoewel dat land toch de belangrijkste inspiratiebron is geweest, zoals de ontstaansgeschiedenis van de twee tuinen in deze studie aantoont.

In het buitenland spruit het vooroordeel in hoge mate voort uit de 18e-eeuwse Engelse houding, die voedsel gaf aan het legendarische epitheton 'Dutch taste' dat synoniem was voor een tuinkunst, die achterloopt op de ontwikkelingen. Die term camoufleerde ook karakteristieke aspecten van de Engelse tuinaanleg, die heel wat schreeuwerder waren dan de Nederlandse. Bovendien werd zo een waardering voor de vroeg-18e-eeuwse Nederlandse tuin verhinderd, terwijl de ontwikkelingen hier parallel liepen aan, maar onafhankelijk bleven van vergelijkbare ontwikkelingen in Engeland.<sup>41</sup> Tot voor kort bestond de Nederlandse tuingeschiedschrijving volledig uit feitelijke beschrijvende literatuur. Gelukkig wordt er nu kritisch onderzoek gedaan naar de Nederlandse tuin; de uitkomsten hiervan zullen misvattingen recht zetten en de kennis van de eigen ontwikkeling binnen een cultuur-, sociaal- en kunsthistorisch kader verruimen.<sup>42</sup>

De tuinen van Honselaarsdijk kregen hun uiteindelijke rechthoekige vorm tegen 1621 (afb. 3), toen de herbouw van het kasteel begon; deze rechthoekige opzet, ingesloten door water en bomen, zou gedurende de gehele 17e eeuw de kern van de tuinen blijven (afb. 7 en 9). Het landgoed met zijn oude door een gracht omgeven kasteel, lag ongeveer 12 km ten zuiden van Den Haag. Het werd in 1612 gekocht door prins Frederik Hendrik (1584-1647), die zijn broer Maurits na diens dood in 1625 opvolgde als kapitein-generaal en admiraal van de verenigde provincies en stadhouder van vijf van de zeven Nederlandse gewesten. Vrijwel onmiddellijk nadat hij op veertienjarige leeftijd zijn opleiding aan de Leidse universiteit voltooid had,

werd Frederik Hendrik door Maurits ingewijd in de krijgswetenschap en op zijn beurt werd ook hij bekend om zijn wapenfeiten. Hij toonde dezelfde belangstelling voor de natuurwetenschappen, militaire verdedigingswerken en stadsplanning als zijn halfbroer. Ook de schone kunsten, in het bijzonder architectuur en tuinkunst hadden zijn belangstelling. Dergelijke bezigheden pasten volgens de humanistische traditie bij een vorst.

De ontwerper van het huis en de tuin gedurende de eerste fase van hun ontwikkeling tot omstreeks 1633 is tot heden toe onbekend.<sup>43</sup> De veronderstelling dringt zich op dat Frederik Hendrik zelf het ontwerp voor de tuinen gemaakt heeft. Aanleiding tot deze veronderstelling geven zijn natuurwetenschappelijke kennis en zijn kunstzinnige belangstelling, zijn betrokkenheid – volgens Constantijn Huygens – in een later stadium met de planning van het huis en de tuin,<sup>44</sup> zijn verantwoordelijkheid – volgens Slothouwer<sup>45</sup> – voor de compositie en locatie van het paleiscomplex en zijn mogelijk eerdere betrokkenheid bij de vormgeving van de z.g. Prinsesstuin in Den Haag omstreeks 1609. De opzet van de Honselaarsdijkse tuinen zou heel goed ontworpen kunnen zijn door een ingenieur-landmeter, wiens kundigheid en ervaring met betrekking tot het ontwerpen van vestingwerken en steden, zeker gebruikt konden worden voor het aanleggen van tuinen.

Uit de rechthoekige vorm van de tuinen en de rangschikking van de verschillende delen, blijkt duidelijk de zorg voor symmetrie en onderlinge verhoudingen (afb. 3). Het door een gracht omgeven kasteel en de tuinen worden verenigd door een centrale as, waarlangs drie vakken zijn aangelegd. Het rechthoekige grondplan met bastions op de zuidelijke hoeken en afwateringskanalen eromheen, doet denken aan Stevins ontwerp voor een ideale stad. De manier waarop het huis bijna wordt ingekapseld door de tuinen is

41 Zie: Fl. Hopper, 'The Dutch Régence Garden', *Garden History; Journal of the Garden History Society*, 9 (1981) nr. 2, 118-135.

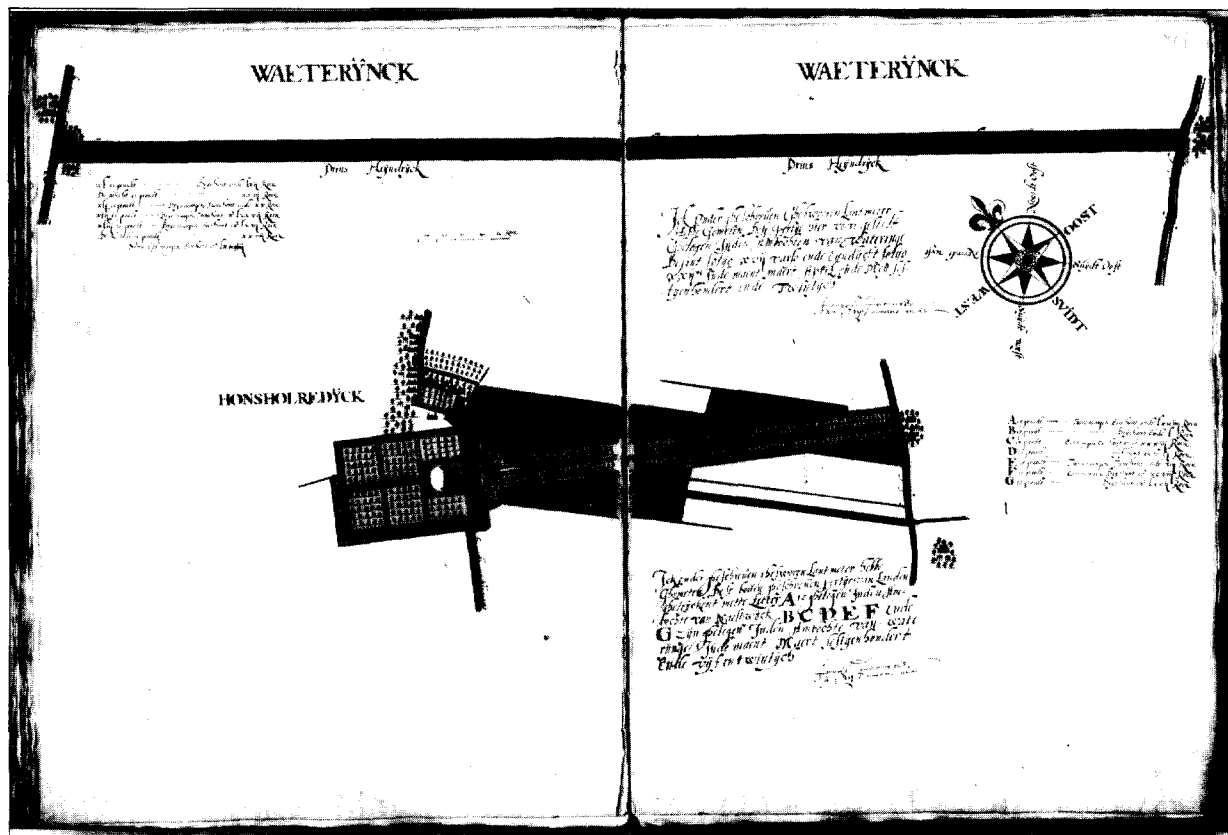
42 Er is kortgeleden uitgebreid onderzoek gedaan naar de tuinen van Johan Maurits. Zie bijvoorbeeld: Wilhelm Diederhoben, 'Johan Maurits and His Gardens', *Johan Maurits van Nassau Siegen 1604-1679: A Humanist Prince in Europe and Brazil*, red. E. van den Bogaart, 's-Gravenhage 1979, 197-236. Zie ook afzonderlijke artikelen in de catalogus *Soweit der Erdkreis reicht: Johann Moritz von Nassau Siegen 1604-1679*, Kleef 1979, en J. H. Terwen, 'De tuinen van het Mauritshuis'. Zie voor andere tuinen: E. de Jong, 'De lusthof Zijdebelen', *Zijdebelen. Lusthof aan de Vecht*,

tentoonstellingscatalogus, Utrecht 1981, en de speciaal aan Nederland gewijde editie van het *Journal of Garden History*, (1981) nr. 4. Zie verder in dit *Bulletin* de door E. de Jong samengestelde bibliografie.

43 Zie voor de geschiedenis van Honselaarsdijk: D. F. Slothouwer, *De Paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden 1945, 39-88.

44 Slothouwer, *op. cit.*, 10. Huygens schrijft ook dat Frederik Hendrik een ontwerp maakte voor de tuinen van zijn buitenplaats Huis Ter Nieuwburg.

45 Slothouwer, *op. cit.*, 25.



Afb. 4. Honselaarsdijk. Overzichtkaart getekend door Floris Jacobz. in 1625, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (Nassau Domeinraad, Eerste Afdeling, Vervolg nr. 1475, folio 22) (foto Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage).

daarentegen in zekere zin analoog aan de situering van het praetorium in een Romeins kamp, zoals Lipsius die heeft overgenomen uit Polybius en Stevin die heeft toegelicht.<sup>46</sup> Door de manier waarop de 'parterres de broderie' aan weerszijden van het huis elkaar aanvullen en waarop de boomgaard en het bos daarachter ook hun pendanten kennen, ziet men een letterlijke toepassing van de door Stevin als uitgangspunt gehanteerde Albertiaanse definitie van symmetrie: net als bij een dierenlichaam corresponderen de ledematen aan de rechterkant met die aan de linkerkant in vorm, aantal en afmeting, terwijl het huis het hoofd vertegenwoordigt en de lengteas de ruggegraat. Bijna 20 jaar later

paste Constantijn Huygens een dergelijke opvatting van symmetrie toe op het ontwerp voor zijn tuin bij Hofwijck, zoals hij beschreef in zijn gedicht over dit buitenhuis.<sup>47</sup>

47 *Constantijn Huygens' Hofwijck*, red. F. L. Zwaan, Jeruzalem 1977, 105-107 (vs. 969-984):

Daer is een' middel-lijn, die Hofwijck scheidt in deelen,  
Daer van de slincker van de rechter niet en schelen:  
Een' Oost' een' Westerpoot, een' Oost' een' Wester laen,  
Een' Eiland oost, een west, in beij gelijke pa'en;  
Een' Boomgaard midden in, een Plein, een Huijs, een Vijuer,  
Ten Zuiden opde Vliet een open Tijd-verdrijuer.  
Dit tsamen (kost het zijn) in 't Goud-gewicht geleght,  
Soo stond de tong in 't huijs, en beij de schalen recht.  
Wie die verdeeling laeckt, veracht voor eerst zijn seluen,  
En 'tschoonste dat God schiep. Eer ick bestond te deluen,  
Nam ick des Wijsen less tot richtsnoer van mijn doen;  
'Kbesagh mijn selven; meer en had ick niet van doen.

46 *The Principle Works of Simon Stevin: The Art of War*, red. W. H. Schukking, IV, 'Leghermeting'; Amsterdam 1964, 5 en 279. Schukking schrijft op pag. 13 (noot 31) dat Frederik Hendrik een handschrift bezat van Stevins 'De kunst van het oorlogvoeren'.

Volgens verschillende overzichtskaarten werd al in 1615 een brede oprijlaan of doorkijk naar het kasteel, het latere paleis Honselaarsdijk, geprojecteerd en in 1625 aangelegd (afb. 4).<sup>48</sup> De brede, door bomen geflankeerde laan met aan weerszijden een gracht, werd in rechtlijn verbonden met het huis en de tuinen. Die laan was bijna een kilometer lang (782 m) en eindigde bij de slotgracht in een halfrond plein. Dit overheersende onderdeel met zijn halfronde plein als wezenlijke introductie tot of voorspel op het paleis, is overduidelijk van Italiaanse oorsprong en werd beschreven in Scamozzi's *L'idea della architettura universale* in 1615.<sup>49</sup> Alberti wees al op het belang van een oprijlaan en een plein als een opvallend onderdeel van een vorstelijk paleis: 'The other Particulars wherein the Houses of Princes differ from those of private Persons, are such as are in a Manner peculiar to these latter. . . The Houses of Princes agree with one another in another Respect; which is. . . they should have an Entrance from the Master Way and especially from the Sea or River; and instead of a Vestibule, they should have a large open Area, big enough to receive the Train of an Ambassador, or any other Great Man, whether they come in Coaches, in Barks or on Horseback'.<sup>50</sup>

Scamozzi borduurt in concretere bewoordingen voort op Alberti, als hij de organische relatie tussen de oprijlaan en het plein en de typologie van een paleis benadrukt.<sup>51</sup> Hij gaf de voorkeur aan een plein in de

vorm van een 'theater' of 'halve maan of half ovaal'. Als voorbeelden noemt hij de pleinen voor de Villa Madama en de Villa Giulia.<sup>52</sup> Het plein voor Honselaarsdijk met zijn decor van muren en bomen aan weerszijden van de oprijlaan lijkt inderdaad op een amfiteater, waarin het aan- en afrijden van rijtuigen en de stoeten van hoogwaardigheidsbekleders vanuit het paleis gadegeslagen kan worden (afb. 7). De oprijlaan, waarvan de breedte bepaald wordt door lange rijen bomen, creëert een perspectivisch gezicht door het oog te leiden naar de oneindige horizon. Daarnaast krijgt de toeschouwer een blik op de geleidelijke opkomst van de 'acteurs'. Er is echter ook een omgekeerd effect, want de naderende bezoeker wordt door de lange rechte oprijlaan gedwongen zijn blik voortdurend gericht te houden op het paleis dat het centrale punt of 'scenae frons' is en dat hij pas in volle glorie aanschouwt, als hij op het plein aankomt. Het spreekt vanzelf dat men de wetten van de optiek en het lineaire perspectief moet kennen om een ruimte zo te kunnen inrichten dat dergelijke effecten worden bereikt. Weer vinden we een verbinding met het natuurwetenschappelijke potentieel van Holland, waarvan Simon Stevins theoretische boek over perspectief en de toepassing daarvan door bijvoorbeeld Samuel Marolois, die ook het werk *Perspectief* van Vredeman de Vries herzag, getuigen. De eenheid van oprijlaan en plein bij Honselaarsdijk kan beschouwd worden als een vroeg voorbeeld in

Twee vensters voor 'tGesicht, twee voor den Reuck, twee Ooren,

Twee Schouderen in 'tkruijs, twee Heupen daer sij hooren,  
Een' Dij van wederzijds, een' Knie, een Been, een Voet;  
Is, seid ick, dat Gods werck, soo is't volkomen goed,

Zie voor een afbeelding van de tuin: Bienfait, *op. cit.*, 61.

48 Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Nassause Domeinraad, Eerste Afdeling vervolg, Inv.nr. 1475, Kaartboek, Fol. iiii en xiii (1615) en xxii (1625). Ik ben J. Th. W. van Bracht van de kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief dank verschuldigd voor het onder mijn aandacht brengen van deze door Floris Jacobsz. getekende verzameling kaarten.

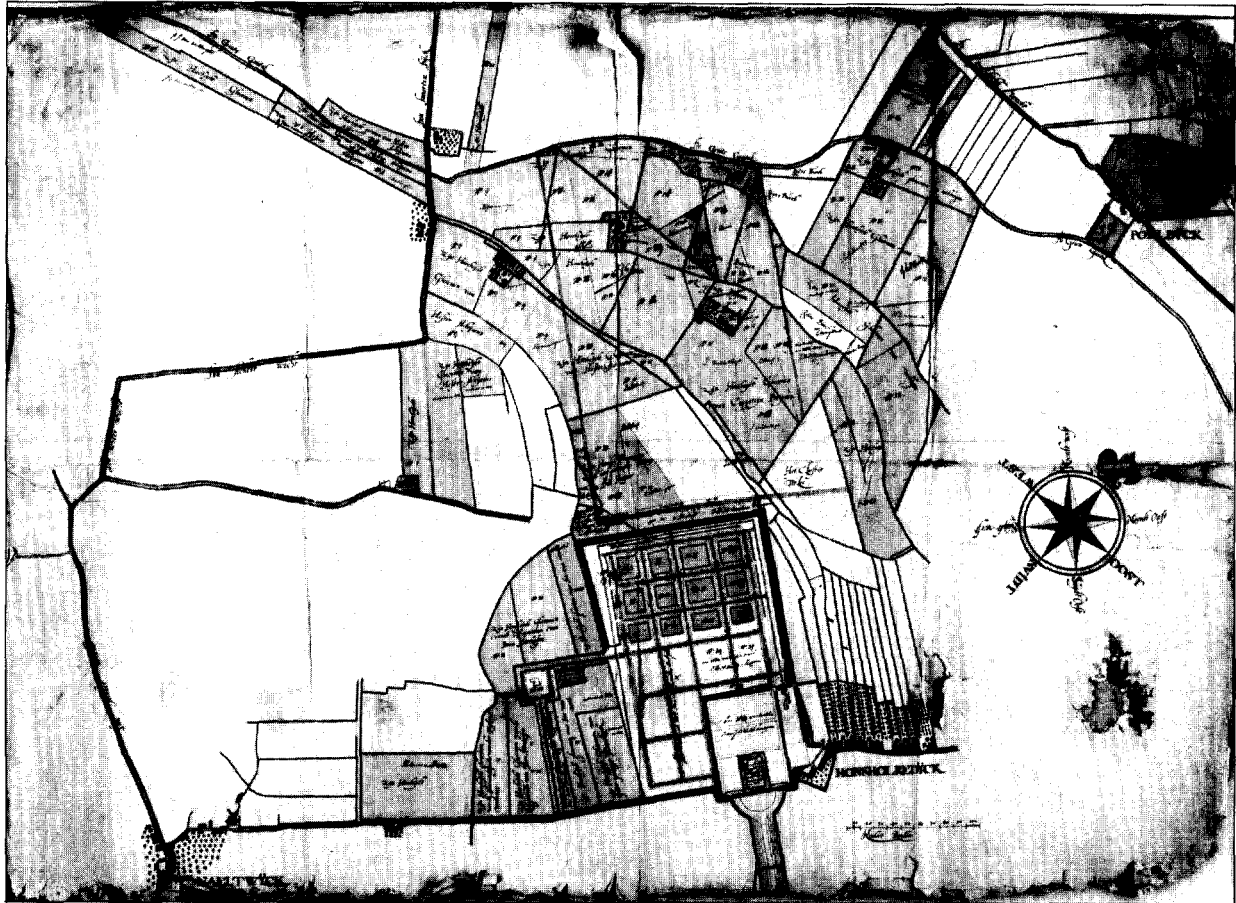
49 Vincenzo Scamozzi, *L'idea della architettura universale*. . . , Venetiè 1615 (facsimile uitgave, Ridgewood, N.J. 1964), I, libro Terzo, Cap. XXII, 322.

50 Alberti, *op. cit.*, uitgave J. Rykwert, Boek V, hfdst. II, 85.

51 Scamozzi, *op. cit.*, 322: 'PERCHE veramète la conoscenza delle cose si dee hauer per mezo delle parti principali, mediante le quali veniamo poi in cognitione de particolari di esse, e che ciò sia vero vediamo, che le creature, e gli animali irragionuoli, e tutte l'altre cose si conoscono per mezo dell'aspetto, e del tutto;

e perciò le strade, che conducono à gli edifici suburbani & in Villa per far maggior conoscenza d'essi, deono incontrare l'aspetto, e la faccia loro principale, e tanto più quanto, che questa parte, è sempre la più nobile, e magnifica, & anco la più ornata, e bella dell'altre. In capo di queste strade, e dinanzi a'Palazzi, ò fabriche importanti vi si richiede qualche Piazza ampia, e spaciosa; si perche rendi maestà, come affine, che apporti comodità, quando l'occasione lo richiedesse di dar luogo ad'une comitua di Caualli, e Carrozze per montare, e smontare senza confusione.'

52 Ibid., 'ALLA VIGNA di Clemente Settimo vicino à Monte Mario, e poco fuori di Roma fà un bellissimo aspetto, la Piazza dinanzi al Palazzo, per esser in forma di Theatro, con le mura intorno per far spalle al terreno del Monte, & ornata di Nicchi intorno: e non men bella, è quella dinanzi al Palazzo della Vigna di Papa Giulio, fuori della porta del Popolo: e tante altre, che non raccontamo. E però, noi lodiamo assai, che queste Piazze siano in forma di meze Lune, ò mezi ouati, e simiglianti modi, con le braccia die quà, e di là dall'edificio; perche rendono molto gratia, e corrispondenza; oltre, che is esse vi possono capitare altre strade alla destra, & alla sinistra.'



Afb. 5. Honselaarsdijk. Overzichtskaart van ca. 1631 (Floris Jacobz.?), Algemeen Rijksarchief (kaartencollectie FIDZ 84A) (foto Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage).

Noord-Europa, waar door middel van perspectief architectonische uitdrukking is gegeven aan levend materiaal. Deze eenheid stond als voorloper van de barok model voor veel latere Nederlandse buitenplaatsen. Roy Strong heeft, in de veronderstelling dat Mollet het toezicht had op het ontwerpen van de tuinen en het plein of amfiteater van Honselaarsdijk, gesuggereerd dat deze tijdens zijn verblijf in Engeland werd geïnspireerd door de Wilton-tuinen, die werden aangelegd in de jaren 1632-35.<sup>53</sup> De twee plattegronden van

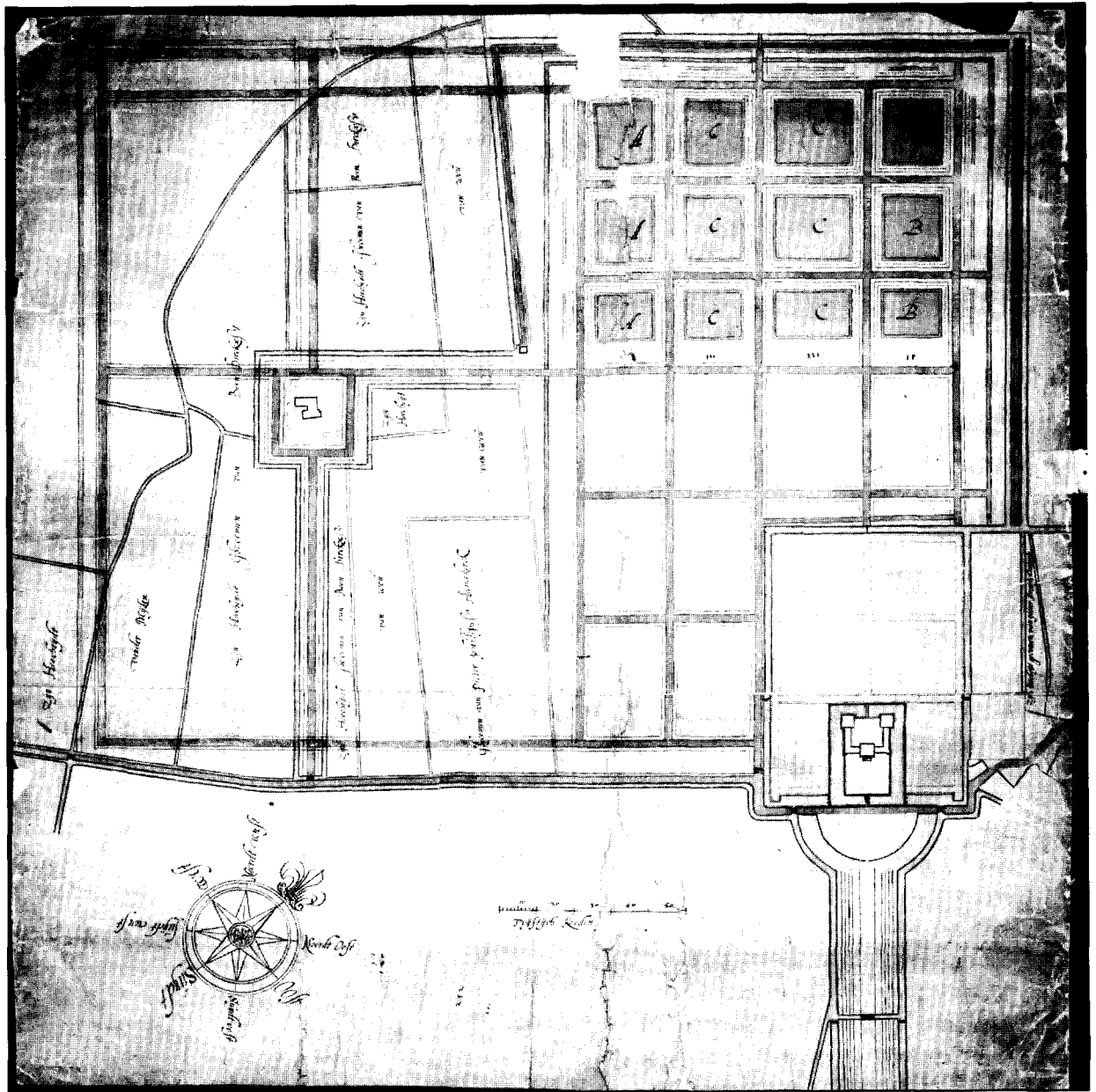
1621 en 1625 (afb. 3 en 4) bewijzen afdoende dat de aanleg van Honselaarsdijk niet alleen eerder plaats vond dan die van Wilton, maar ook voor de komst van Mollet in Holland.

Ik geloof dat de toepassing van de architectonische verhoudingen, zoals die zijn afgeleid van de harmonietheorieën volgens Pythagoras en Alberti, bij Honselaarsdijk net zo duidelijk is als bij Maurits' tuin. De verhouding van breedte tot lengte was bij Honselaarsdijk  $3 : 4^{54}$  in plaats van  $1 : 2$  bij Maurits' tuin. Vol-

<sup>53</sup> Roy Strong, *The Renaissance Garden in England*, Londen 1979, 161. Zie ook noot 40.

<sup>54</sup> Volgens de kaart van Naaldwijk uit 1621 zijn de afmetingen  $56 \times 75$  Rijnlandse roeden of  $210 \times 285$  m. Deze afmetingen komen overeen met verschillende kaarten van ca. 1631/36 in het

Algemeen Rijksarchief (Inv. nr. VTH 2364, fol. 1, 14 en 17 (afb. 6) en FIDZ 84A (afb. 5)). Op de plattegrond van Van Berckenrode (afb. 7) zijn de afmetingen  $87 \times 65$  Rijnlandse roeden of  $326 \times 245$  m. De verhoudingen blijven echter hetzelfde.



Afb. 6. Honselaarsdijk. Overzichtskaat van ca. 1631, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage (kaartencollectie VTH 2363-17) (foto Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage).

gens de pythagorische muzikale harmonie kan dat gelateerd worden aan de reine samenklanken, ook 'concorden' genoemd. Deze 'diatesseron of de kwart, ook wel de sesquitertia genoemd', werd door Alberti be-

55 Alberti, *op. cit.*, uitgave J. Rykwert, Boek IX, hfdst. V, 197 en hfdst. VI, 198.

schreven en aanbevolen voor kleinere plattegronden;<sup>55</sup> het werd ook door Serlio toegelicht.<sup>56</sup> In een later ontwerp van ca. 1631 (afb. 5 en 6) waren de gracht rond het paleis en de voorhof verlengd en weerspiegelden

56 Serlio, *op. cit.*, 'Libro primo di Geometria', 27.



daardoor de proportionele verhouding van de tuin op een kleinere schaal.<sup>57</sup> De toepassing van deze proportie op een buitenterrein of een open plek tenslotte is afgeleid van Vitruvius, die deze verhouding aanraadde voor een tuin met een zuilengalerij, waarin de lengteas eerder dan de breedteas haaks op het gebouw stond.<sup>58</sup> Scamozzi vermeldt deze onderlinge verhouding, die door 'de Grieken en Romeinen' werd aanbevolen, in

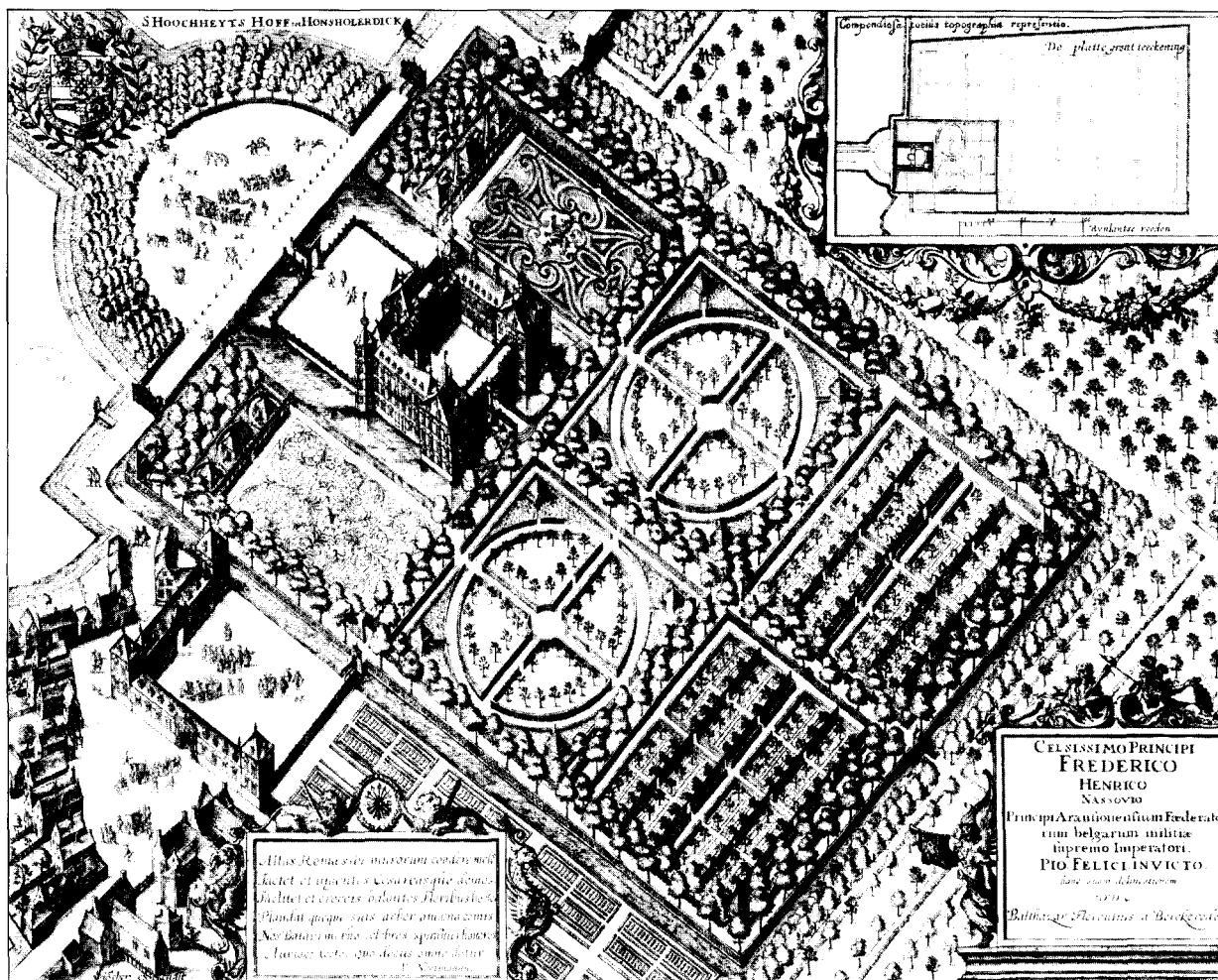
verband met binnenplaatsen, maar raadde het gebruik ervan af, omdat hij de voorkeur gaf aan het volmaakte vierkant.<sup>59</sup> Deze verhouding blijkt ook gebruikt te zijn voor de 'grand iardin' in de door Henry IV aangelegde tuinen van Fontainebleau en Saint-Germain-en-Laye. Hier vormden ze echter niet, zoals bij Honselaarsdijk, het totale ontwerp maar slechts een onderdeel daarvan.<sup>60</sup> Zolang er geen bewijs is voor het tegendeel, kan

57 De afmetingen zijn 20 × 27 Rijnlandse roeden of 75 × 101 m.

58 Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, Vertaling Morris Hickey Morgan 1914 (herdruk New York 1960), Boek VI, hfdst. III, 179.

59 Scamozzi, *op. cit.*, noot 49.

60 'Le grand iardin' van Fontainebleau mat 190 × 154 toises en die van St. Germain 150 × 97 toises (1 toise is ± 2 m). Zie voor afbeeldingen, Sten Karling, 'The importance of André Mollet', *The French Formal Garden*, Washington D.C. 1974, afbeelding 7 en 8. Deze onderlinge verhouding werd aangegeven door Oli-



Afb. 7. Honselaarsdijk. Vogelvluchtprint met plattegrond. Gravure van Balthasar Florisz. van Berckenrode, ca. 1640. Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek, Leiden, (Port. 17 N60) (foto Universiteitsbibliotheek Leiden).

ervan worden uitgegaan dat deze pythagoreïsch-Vitruviaanse harmonische verhouding nooit eerder op het totale ontwerp van een tuin is toegepast.

Als we uitgaan van het kosmologische belang van harmonische getallen en dan in het bijzonder het getal 'drie' dat is afgeleid van Pythagoras en dat steeds weer opduikt in het theologische en neo-platonische denken, kan de verdeling van de tuin in drie vakken aan weerszijden van de hoofdas niet willekeurig geweest zijn. Volgens Pythagoras was het getal 'drie' 'het eerste echte getal omdat het een begin, een midden en een eind heeft'; in een christelijke en neo-platonische context was 'drie' volgens Francesco Giorgi 'il Numero primo e divino'. Hij baseerde het ontwerp van een kerk op de veelvoud van drie.<sup>61</sup> Pontus de Tyard verklaarde in 1587 de filosofische betekenis van dit getal dat elk facet van menselijke kennis omvatte: 'de bouwmeester van het heelal heeft alle dingen in drieën beschikt'.<sup>62</sup>

Binnen dit goed verankerde kader, dat een Nederlandse interpretatie van de klassieke grondbeginselen van symmetrie en proportie belichaamt, werd André Mollet in 1633 belast met het opzien van twee parterres bij Honselaarsdijk; aan de linkerkant een van buxus en aan de andere kant een van graszoden en palm met witte, rode en zwarte kiezel en het wapen van Frederik Hendrik;<sup>63</sup> zij kwamen in de plaats van de oorspronkelijke perken aan weerszijden van het kasteel (afb. 7). De veranderingen aan de andere vakken zijn te zien op de vogelvluchtprint met de plattegrond. Hier verschijnt opnieuw het motief uit de tuin van Maurits, met de ronde berceaux, die nu de vorm krijgen van ronde wandelgangen met open heggen en een middengebied dat in vieren verdeeld werd door paden. De goed geordende boomgaarden aan het eind van de tuinen als een wezenlijk onderdeel van de vormgeving zijn een essentieel kenmerk van de Nederlandse tuin in de 17e en een groot deel van de 18e eeuw. Het idee dat

vier de Serres in *Le Théâtre d'Agriculture et mesnage des champs*, Parijs 1600 (2e druk 1603), 451, voor 'le lardin potager', ook een deel van een tuin, 'En lieu de tout plat le meilleur sera tenir le lardin un peu plus long que large, non en quarrée parfait, afin que les allées se treuvans differents en longueur, donnent grace au lardin pour la raison de la diversité'.

61 Wittkower, *op. cit.*, 27 en 102-105.

62 Frances A. Yates, *French Academies of the Sixteenth Century*, Londen 1947, 83 en 88.

63 Bienfait, *op. cit.*, I, 49-50. Zie ook Karling, *op. cit.* 19-20.

boomgaarden een plaats in de tuin kregen, werd geïnspireerd door Vergilius' *Georgica* en werd ondersteund door de calvinistische ethiek en tenslotte aangemoedigd door de tuinbouwwetenschap. De nauwe relatie van de utilitaire gedeelten van de tuin met de ornamentale gedeelten, doet denken aan Addisons oproep tot 'utile dulci'.<sup>64</sup>

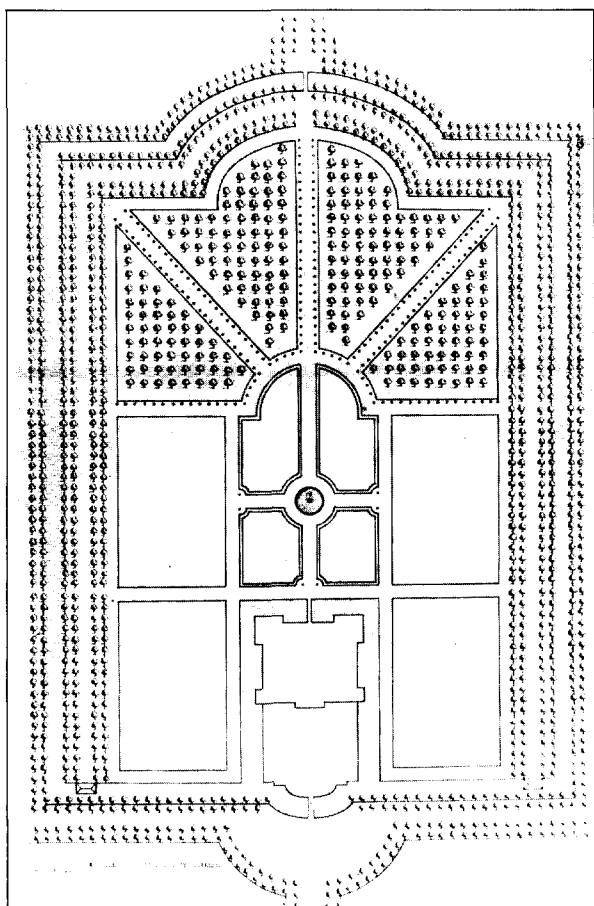
In het voorwoord bij zijn verhandeling over tuin-kunst, *Le Jardin de Plaisir* uit 1651, erkende André Mollet dat zijn boek voornamelijk gebaseerd was op wat hij had geleerd en in de praktijk gebracht in Frankrijk, Engeland en Holland.<sup>65</sup> Zijn verplichting tegenover Holland, waar hij twee jaar woonde, blijkt duidelijk uit deze verhandeling, waarin volgens mij Honselaarsdijk model stond voor een van de tuinontwerpen. Immers, de opvallende overeenkomst in structuur tussen het laatste van de twee in Mollets boek afgebeelde tuinontwerpen (afb. 8) en dat van Honselaarsdijk is eerder een aanwijzing voor Mollets afhankelijkheid van, dan voor zijn bijdrage aan de Nederlandse omgrachte tuin. Er zijn voldoende aanwijzingen dat Honselaarsdijk een inspiratiebron was voor Mollet: de rechthoekige, door water en bomen omsloten structuur, de vorm van het paleis en de gracht en hun ligging temidden van tuinen en het halfronde plein en de oprijlaan. Zelfs Mollets voorkeur voor de twee paviljoens, die uitzicht boden op de grachten, lijken naar Honselaarsdijk te verwijzen, waar dergelijke paviljoens omstreeks 1631 in de plaats waren gekomen van bastions. Zoals hij in zijn boek beschrijft, vond Mollet dat een gracht rond het kasteel en sloten rond de tuinen het geheel verfraaiden<sup>66</sup> en in navolging van Scamozzi en naar het lijkt met Honselaarsdijk in gedachten, beschouwde hij 'une grande auenuë', geflankeerd door een dubbele of driedubbele rij bomen, die uitliep op 'un grand demy cercle' als essentieel voor de verfraaiing van een 'Maison Royale'.<sup>67</sup>

Het basisprincipe dat bijdraagt aan de gelijkvormig-

64 Zie: Fl. Hopper, 'The Dutch Régence Garden', *Garden History*, 9 (1981) nr. 2.

65 André Mollet, *Le Jardin de Plaisir*, Stockholm 1651: Au lecteur (sig. A 4r 4v), 'nous traiterons. . . en ce petit traité, . . . de ce qui dépend du Jardin de plaisir, suivant ce que i'en ay appris et pratiqué en travaillant, tant en France, Angleterre qu'Hollande. . .'

66 Ibid., hfdst. XI (sig. F1 en sig. F2), '...le Chateau estant environné d'eau comme aussi l'aire, ou superficie de nostre dit lieu. . . : car nous estimons l'eau estre vn des principaux ornemens du iardin de plaisir.'



Afb. 8. Tuinontwerp van André Mollet in *Le Jardin de Plaisir*, Stockholm 1651, afb. 2 (foto auteur).

heid van de opzet van de twee tuinen, is de proportionele verhouding van breedte en lengte. Mollet schrijft immers dat 'la proportion requise ordinairement a tous Iardins (est à) scavoir 1/3 plus long, que large ou plus'.<sup>67</sup> En weer wordt deze verhouding vrijwel weerspiegeld in de afmetingen van de gracht, die slot en voorhof omsluit.<sup>68</sup> Naar mijn weten was Mollet de eerste, die deze proportionele verhouding voor het gehele

ontwerp van tuinen in voorschriften vastlegde. Tenzij deze verhouding van 3 : 4 een ongeschreven regel was voor tuinontwerpen volgens een klassiek prototype dat vooraf ging aan de vormgeving van Honselaarsdijk, moet men welhaast aannemen dat Mollets regel was afgeleid van Honselaarsdijk. Als de verhoudingen van de rechthoekige opzet van het slot en de tuinen van Honselaarsdijk en hun respectieve omsluiting door water al inspiratiebronnen voor Mollet waren, dan was de organisatie van de ruimte ofwel de symmetrische verdeling van de delen van de tuin daarbinnen dat duidelijk niet. Hierin ligt het belangrijkste verschil tussen de Franse en de Nederlandse tuin in de 17e eeuw. Het ontwerp van Mollet immers, waarin open en gesloten gebieden op elkaar inwerken, in elkaar overgaan en diagonaal afgebakend worden, kondigt een dynamische barokke orkestratie aan, die in Honselaarsdijk nergens is te bespeuren. Ook de latere Nederlandse tuinen<sup>70</sup>, vertonen dit niet. De renaissance-opvattingen van Alberti en Stevin werden zo letterlijk gevolgd dat er veeleer statische composities ontstonden met slechts geringe ritmische integratie van de delen. Volgens de vogelvluchtprint van ca. 1680 (afb. 9) wordt dit ook bevestigd door de uitbreidingen en latere veranderingen van Honselaarsdijk. Hoewel de tuinen van Honselaarsdijk toen meer eenheid vertoonden dan in de eerste versie en zelfs dichter bij de barok stonden dan tuinen uit diezelfde tijd als Het Loo, Zeist of Heemstede, hadden ze toch weinig gemeen met de 'Grand Manner' en de 'Variety and Diversity' van de Franse baroktuin<sup>71</sup>.

De hoofdkenmerken van de Nederlandse klassieke tuin zijn inderdaad te vinden in Honselaarsdijk. De vorm en schikking van de onderdelen vormen een Nederlandse interpretatie van renaissancebeginselen van harmonische proportie en onderlinge verhoudingen volgens Vitruvius en Alberti. De insluiting van de tuinen door water was een geografische noodzaak en de

67 Ibid., (sig. O.F., geen paginanummers), 'Premierement nous disons que la Maison Royale doit estre en vn lieu auantageux, pour la pouuoir orner de toutes les choses requises a son embellissemens; dont la premiere est, d'y pouuoir planter vne grande aduenue à double, ou triple rang soit d'ornes femelles, ou Teilleux (. . .) laquelle doit estre tiree d'allignement perpendiculaire a la face du deuant de la Maison, au commencement de laquelle soit fait vn grand demy cercle, ou quarré ainsi qu'il se peut voir au dessein general fol: 2 . . .'

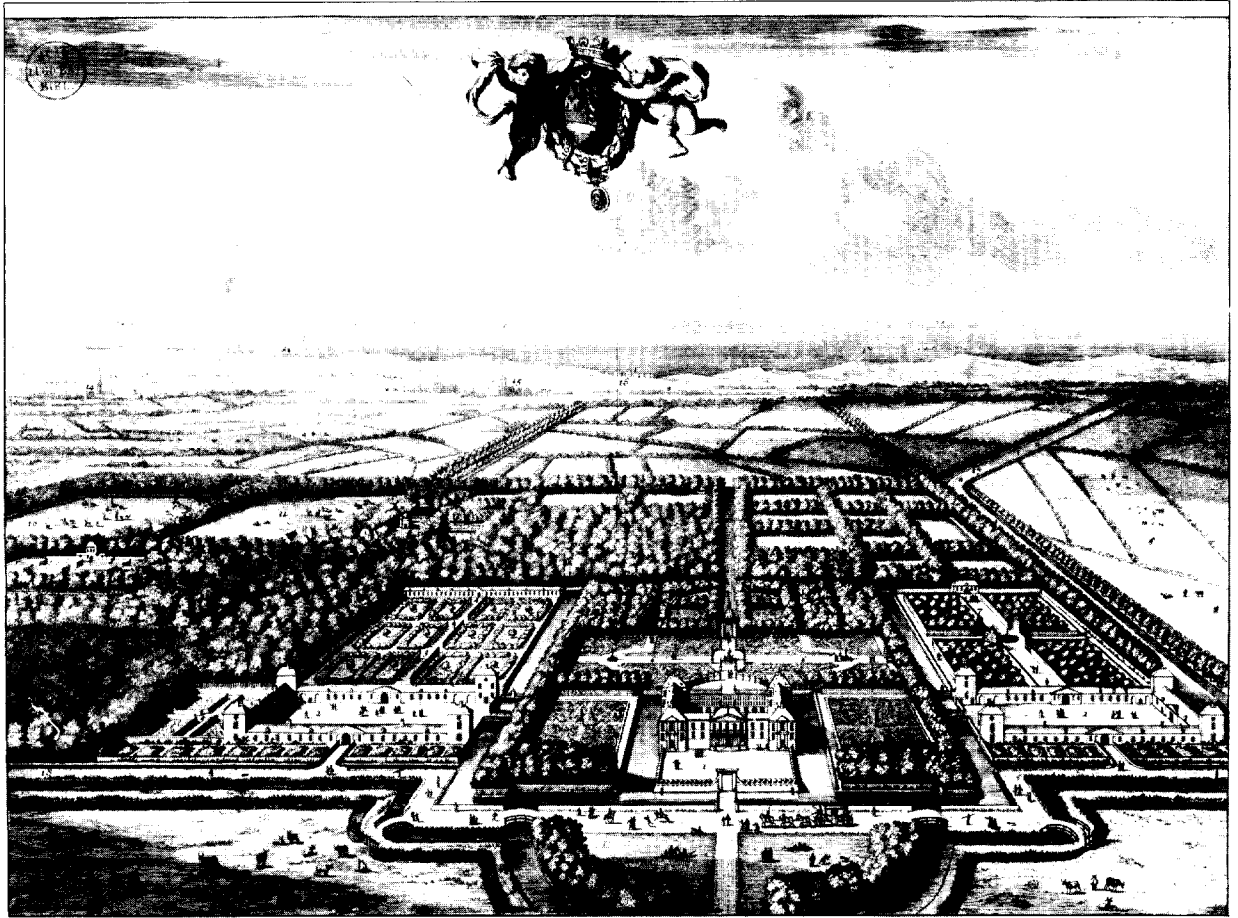
68 Ibid., (sig. F.), De afmetingen van dit tweede ontwerp van Mol-

let waren 200 × 150 toises of ongeveer 400 × 300 meter en die van het eerste ontwerp 310 × 220 toises of 620 × 440 meter.

69 De afmeting van de gracht was ongeveer 58 × 40 toises of 116 × 80 meter.

70 Zie: Fl. Hopper Boom, *Weldam Gardens. A Study of Seventeenth and Nineteenth Century Dutch Landscape Architecture*, Doctoraalscriptie Kunsthistorisch Instituut, Utrecht 11, 15 en noot 18.

71 Zie: Fl. Hopper, 'The Dutch Régence Garden', *Garden History*, 9 (1981) nr. 2, 119-120.



Afb. 9. Honselaarsdijk. Vogelvlichtprent. Gravure van A. de Blooteling naar een tekening van A. Bega, ca. 1680. Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden, (Port. 17 N61) (foto Universiteitsbibliotheek Leiden).

vormgeving van de binnenste delen weerspiegelde de Nederlandse geest. Met zijn besloten rechthoekige structuur en de opeenvolging van drie vakken aan weerszijden van de hoofdas, waarvan er een utilitair van aard was, was Honselaarsdijk zoals dat in de jaren twintig van de 17e eeuw werd opgezet en in de jaren dertig werd uitgevoerd, een prototype van de Nederlandse omgrachte tuin in de 17e eeuw. Behalve in de ornamentiek was er weinig Franse invloed merkbaar en net zoals Mollets bijdrage aan de Nederlandse tuin in de jaren dertig van de 17e eeuw was aan het eind van diezelfde eeuw de bijdrage van Daniel Marot zuiver decoratief. Ook zijn ontwerpen voor parterres en versieringen hadden weinig invloed op de structuur en vorm van de Nederlandse tuin.

Prins Maurits' Buitenhof en prins Frederik Hen-

driks Honselaarsdijk bestaan niet meer. Op de plaats van het eerste bevinden zich nu een parkeerplaats en een van de drukste Haagse verkeersaders; de plaats van het tweede wordt nu beheerst door een woud van kassen, waaromheen en waartussen de hoofdlijnen van de tuinen nog steeds herkenbaar zijn, evenals een deel van de oprijlaan, de huidige Hertenaan. Een gedeelte van de stallen geeft nog steeds aan waar het paleiscomplex ooit stond. Gelukkig zijn er nog wel documenten, die getuigen van de betekenis van deze twee tuinen voor de ontwikkeling van de Nederlandse tuinkunst.

#### SUMMARY

The influence of classicism on the formation of the early-seventeenth-century Dutch garden has hitherto

been overlooked. Based on the interpretation and adaptation of Italian architectural theory and closely allied with the scientific and engineering advances made in Holland, the Dutch classical garden found its earliest expression in the gardens of Het Buitenhof and Honselaarsdijk.

An appreciation of this indigenous development, which announced a break with the Mannerist garden, has been obscured by an unwarranted emphasis on the French contribution to the Dutch garden, preventing in turn recognition of a Dutch influence on the French garden, notably in the person of André Mollet, gardener to Henri IV and Louis XIII.

Fundamental to the development of the Dutch classical garden were the Vitruvian-Albertian principles applied to military fortifications, army camps and city planning, largely instigated by Simon Stevin, renowned scientist, city planner and engineer and by Prince Maurice.

Given his mathematical genius and mastery of classical principles, Prince Maurice was perhaps the first in Holland to lay out a garden according to the Albertian ideal of abstract design in which the underlying structure was conceived in mathematical terms according to the principles of symmetry and proportion. This is borne out by a ground plan with perspective, published in 1622 (fig. 1) of Maurice's 'small villa in the city' at the Stadholder's quarters, The Hague, which may be regarded as paradigmatic of the Dutch classical garden. Created as a unified whole, the ground plan is based on the two most perfect geometrical figures, the circle and the square, the framework being in the form of a double square which is divided into two squares each with inscribed circles. As a microcosm of the cosmos, these forms reflected the harmony and proportion of the Vitruvian human figure and Pythagorean-Albertian musical ratios. A perspective view (fig. 2) of the garden reveals the translation of the abstract design or 'lineamenta' into tangible form with the sides of the squares becoming walks, the inner circles 'berceaux' and within 'parterres de broderie' between the cross axes whose octagonal intersections have become fountains.

Honselaarsdijk may be regarded as prototype of the Dutch classical canal garden as attested by several survey maps (figs. 3, 4, 5 and 6) which reveal the rational conception which gave form to the gardens, laid out by Prince Frederick Henry in c. 1621. As at Het Buitenhof, Pythagorean-Albertian harmonic ratios deter-

mined the structure of the garden whose framework here has a proportional relationship of width to length of 3 : 4. The axial alignment of castle and garden and the symmetrical distribution of the parts reflect Stevin's interpretation of Alberti's definition of symmetry which Stevin applied to city planning and architecture. The rectangular plan with bastioned corners and encompassed by canals is reminiscent of Stevin's plan of an ideal city, while the position of the castle within the gardens is analogous with that of the 'praetorium' in a Roman camp.

Stevin's contribution to the laws of optics and linear perspective is reflected in the design of a grand tree-lined avenue and large hemispherical piazza in front of the palace (fig. 4) which formed a theatrical setting of perspective view and amphitheatre to focus on the central position of the palace. Already projected in 1615 and executed by 1625, avenue and piazza were inspired by Italian examples as exemplified by Alberti and Scamozzi who considered them essential features of a Prince's palace. They are possibly the earliest examples in northern Europe and they set a precedent for many later Dutch estates.

André Mollet has mistakenly been named the designer of the gardens of Honselaarsdijk where in fact his only contribution was the design of two parterres in c. 1633, long after the gardens were established. As a result his indebtedness to the structural framework of the gardens has entirely been overlooked. For the striking similarity between the form and proportional system of one of his garden plans (fig. 8) published in *Le Jardin de Plaisir* (1651) and that of Honselaarsdijk is an indication of Mollet's dependence upon rather than his contribution to the Dutch canal garden. For in Mollet's plan one discovers Honselaarsdijk's rectangular framework contained by water and trees and proportional relationship of width to length of 3 : 4, the identical shape and position of palace and moat as well as the semi-circular piazza and avenue. The striking difference, however, between the two gardens in the inner organization of space denotes the main difference between the Dutch and the French garden of the seventeenth century, the former adhering to Renaissance principles and the latter to the Baroque.

Neither Het Buitenhof nor Honselaarsdijk survive, but existing documents attest to their significance for the development of the Dutch classical garden.

R. J. VAN PELT\*

## DE WERELD VAN HUYGENS' HOFWIJCK

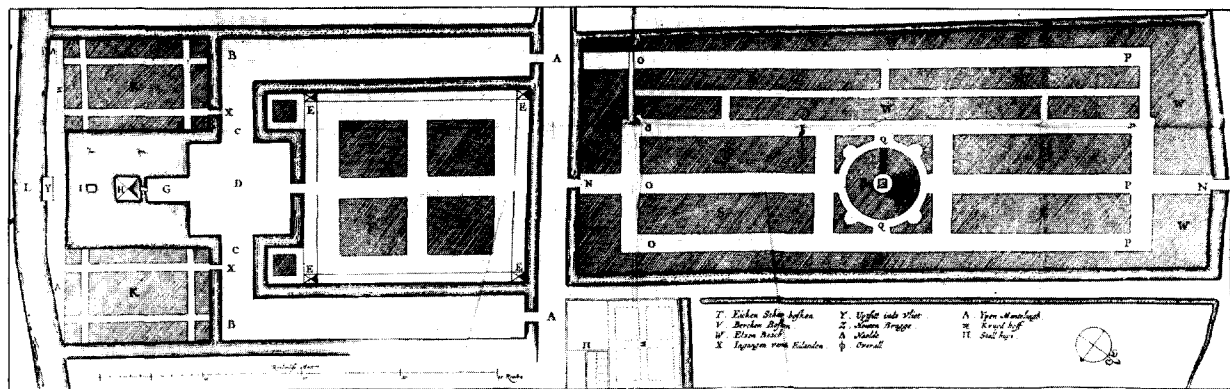
*Langs de spoorweg Utrecht-Den Haag liggen ter hoogte van het station Voorburg de resten van het buiten Hofwijck. De aanblik van de droefgeestige tuin en het merkwaardige, blok-vormige, in een vijver gelegen huis zal weinig treinreizigers nog herinneren aan de 2824 alexandrijnen van Constantijn Huygens' monumentale dichtwerk Hofwijck. In zijn 'Aen den leser' zegt Huygens uitnodigend:*

Gaet, lieve Leser, gaet uw' herssenen nu slypen,  
Om door 't geheim te sien van 't mijmerigh ge-  
segh. . .

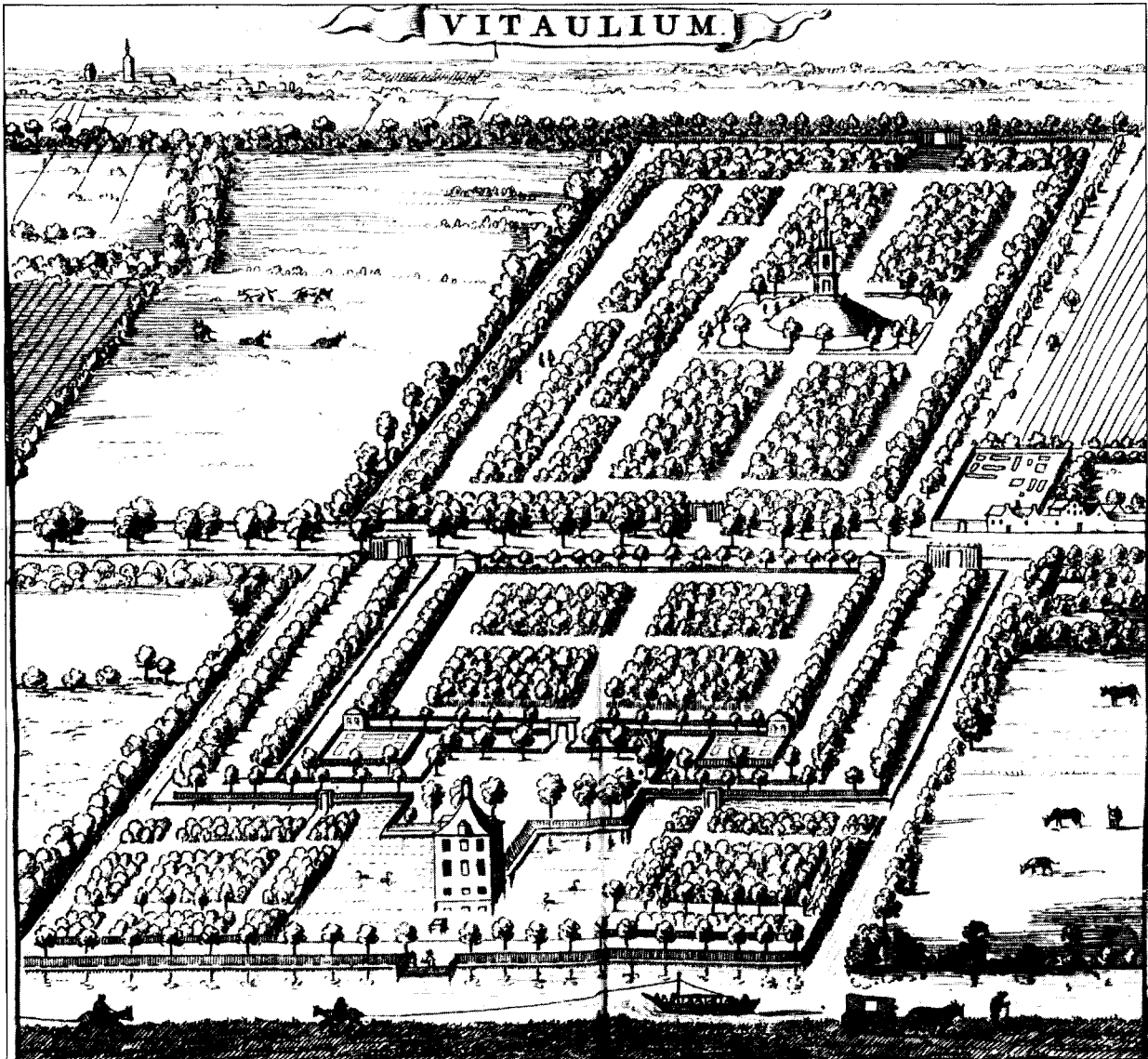
\* Geboren 15 augustus 1955 te Haarlem, studeerde kunstgeschiedenis te Leiden, waarna hij aan het Warburg Institute te Londen werkte aan zijn promotie-onderzoek naar de Tempel van Salomo als symbool van de kosmos. Momenteel is hij als Research Fellow verbonden aan het Wellcome Institute for the History of Medicine te Londen, alwaar hij onderzoek doet naar de theorievorming over de relatie tussen huisvesting en gezondheid in de Renaissance en de 17e eeuw. Samen met M. E. Tiethoff-Spliethoff bereidt hij een boek voor met opstellen over het Binnenhof.

*Vele van de geheimen die Huygens heeft verborgen in het 'mijmerig gesegh' zijn sindsdien geanalyseerd in tekstkritieken.<sup>1</sup> Toch blijkt Hofwijck nog onbetreden paden te bezitten: een systematische vergelijking tussen de structuur van het gedicht en de tuin, waarop het gedicht is geïnspireerd, is uitgebleven. De auteur publiceerde twee jaar geleden in Art History een analyse waarin de ruimte van het gedicht en de dynamiek van het tuinontwerp aan elkaar werden gespiegeld.<sup>2</sup> Vanwege het belang van de publikatie heeft de auteur in dit speciale nummer van het Bulletin KNOB enkele resultaten van die analyse nogmaals samengevat. Voor een uitgebreider overzicht van de ideologie van het ontwerp van Hofwijck wordt naar het eerder verschenen artikel verwezen.*

- 1 Recentelijk: *Constantijn Huygens' Hofwijck*, red. F. L. Zwaan, Jeruzalem 1977. De bij de aanhalingen gebruikte paginanummers zijn die van de eerste editie van 1653.
- 2 'Man and Cosmos in Huygens' Hofwijck', *Art History*, 4 (1981), 150-174.



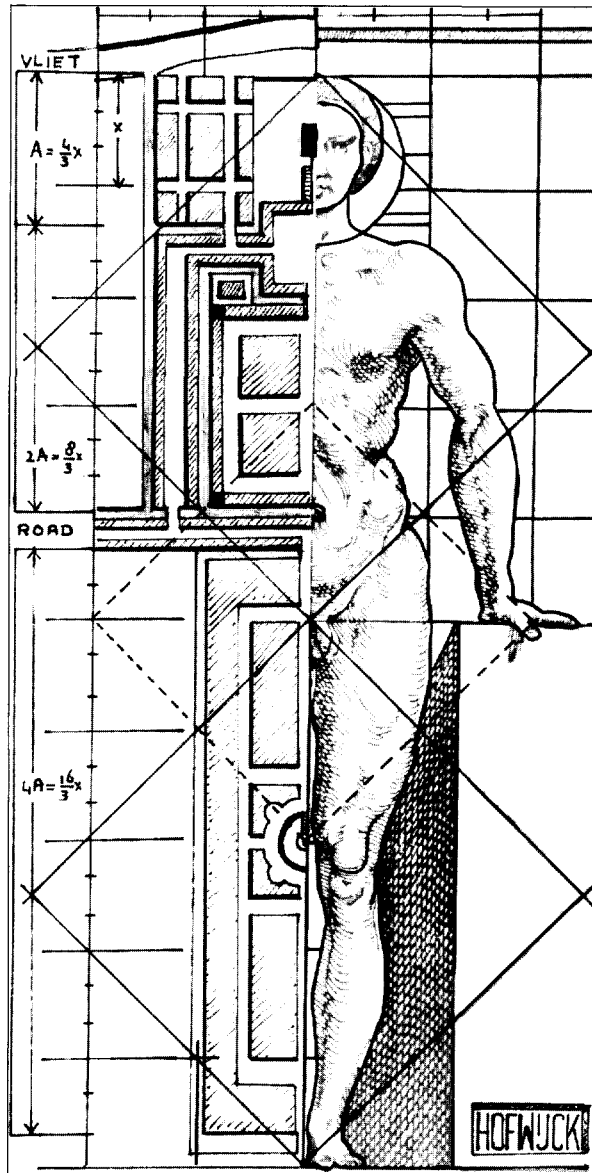
Afb. 1. Plattegrond van Hofwijck zoals opgenomen in de eerste editie van het gedicht *Hofwijck* uit 1653 (foto auteur).



Afb. 2. Vogelvluhtafbeelding van Hofwijck, zoals die, omgeven door randvoorstellingen met gezichten op gedeelten van de tuin, is opgenomen in de eerste editie van het gedicht *Hofwijck* uit 1653 (foto auteur).

Hofwijck is tussen 1639 en 1642 aangelegd op een stuk land even buiten Voorburg. Het terrein strekte zich ongeveer 400 meter uit vanaf de Vliet (afb. 1 en 2). Het werd op ongeveer twee vijfde van de lengte doorsneden door de weg die Voorburg met Rijswijk verbond. Het kleinste gedeelte, dat tussen de Vliet en de weg lag, is min of meer in zijn oorspronkelijke vorm bewaard gebleven. Daar ligt ook het huis, in het midden

van een vijver. Dit gedeelte van de tuin zal ik de 'boventuin' noemen. Het door de bouw van Station Voorburg verwoeste gedeelte, aan de andere kant van de weg, zal ik de 'beneduin' noemen. Tot zover de terminologie. Verder nog het volgende: het gedicht *Hofwijck* heeft Huygens tien jaar na het voltooiën van zijn lusthof geschreven. Het verschaft ons derhalve een interpretatie achteraf. Toch zijn er passages in het ge-



Afb. 3. Hofwijck en de proporties van de mens volgens Vitruvius. De breedte van de tuin in deze tekening is 10% groter dan in werkelijkheid, dit ter compensatie van het 'rekenen' van de lengte van de tuin. De figuur is ontleend aan Martin en Goujons editie van Vitruvius' *De Architectura* uit 1547 (foto auteur).

dicht waar Huygens de oorspronkelijke bedoeling van het ontwerp beschrijft:

*Eer ick bestond te delven,  
Nam ick des wijsen less tot richtsnoer van mijn doen;  
'K besagh mijn selven, meer heeft niemand niet van doen.  
(p. 39)*

*De konst leed geen geweld, maer liet sich wel wat reken  
Ter liefde van mijn' lust. En soo van dusend trecken  
Bleef d'een en d'ander vast; en van dat af en aen  
Bleef yet lichamelijcx in 't swart en 't witte staen;  
Een ding dat Armen badd en Schouderen en Beenen,  
Een redelick gestell van 't hoofd af tot de Teenen,  
Soo veel mij duncken moght. (p. 5)*

Huygens lijkt hier aan te geven dat hij een antropomorfe tuin heeft geschapen. Zelfs een oppervlakkige beschouwing van de plattegrond die bij het gedicht gevoegd is geeft de indruk dat dit inderdaad het geval is geweest: het hoofd wordt gevormd door het huis, de armen door de lanen die het huis met de weg verbinden enz. Nadere beschouwing van de structuur van de tuin wijst uit dat deze gebaseerd is op een raster. De lengte van de tuin is verdeeld in tien delen. De breedte van de boventuin is drie, die van de benedentuin twee en een half delen. Indien men zich herinnert dat Huygens het ontwerp iets moest 'rekenen' om het aan het terrein aan te passen, dan is het mogelijk het oorspronkelijke idee van de structuur van de tuin vast te stellen als een op een raster van vierkanten gebaseerd geheel. Dit raster blijkt dan hetzelfde te zijn als dat wat in de Renaissance werd gebruikt om het ideale menselijke lichaam te construeren volgens de in Vitruvius' *De Architectura* aangegeven proporties.<sup>3</sup> Het is bekend dat Huygens de opvattingen van Vitruvius over de bouwkunst ijverig heeft bestudeerd.<sup>4</sup> Het is dan ook naar aanleiding van de hiervoor gegeven fragmenten niet al te gewaagd te veronderstellen dat hij de Vitruviaanse menselijke figuur in zijn tuin heeft geprojecteerd. Inderdaad blijkt, indien wij de lengte van Hofwijck met 10% inkrimpen – teneinde het 'rekenen' te compenseren –, dat de Vitruviaanse figuur een opmerkelijke structurele overeenkomst vertoont met de aanleg van de tuin (afb. 3). Vele passages in het gedicht bevestigen deze conclusie. Zo vergelijkt Huygens de weg met een riem:

3 Vitruvius, *De Architectura Libri Decem*, Liber III, cap. 1.

4 G. Kamphuis, 'Constantijn Huygens, Bouwheer of Bouwmeester?', *Oud Holland*, 77 (1962), 151-180; Th. H. Lunsingh Scheurleer, 'Beeldhouwwerk in Huygens' Haagse Huis', *Oud Holland*, 77 (1962), 181-205 en W. Kuyper, *Dutch Classical Architecture*, Delft 1980, 60 e.v.



*Daer deelde 't spoor het sheel,  
Gelijck de Riem een' Man in op en onder-deel,  
In Broeck en Wambas scheidt. . . (p. 15)*

De lanen ter weerszijden van de boomgaard zijn de armen van het lichaam:

*Mijn' lanen wederzijds: die moet ghy oock sien staen,  
Als armen die mijn' Vriend ombelsen en onthalen. (p. 43)*

De brug die het voor het huis gelegen plein met de boomgaard verbindt neemt de plaats in van het hart van de in de tuin geprojecteerde mens:

*De sleutel van mijn hert is die van dezen thuyn; (p. 55)*

Het huis neemt de plaats in van het hoofd:

*Ten hoofde van 't groot Plein. . .  
Ryst een gemuerde Dijkck. (p. 99)*

Het huis bezit ook de structuur van het hoofd: het bezit even veel openingen op elke verdieping als een hoofd:

*Twee vensters voor 't gesicht, twee voor den Reuck, twee oren.*

De deur is, evenals de mond, het enige deel dat in de as van symmetrie van het lichaam van de tuin is geplaatst.

*Daer is een middel-lijn, die Hofwijck scheidt in deelen,  
Daer van de slincker van de rechter niet en schelen:  
Een' Oost' een Westerpoot, een' Oost' een' Westeraan,  
Een Eiland Oost, een West, in beij gelijcke pa'en;  
Een Boomgaard midden in, een Plein, een Huijs, een Vijver,  
Ten Zuyden op de Vliet een open Tijd-verdrijver.  
Dit 'samen (kost het zijn) in 't Goud-gewicht geleght,  
Soo stond de Tong in 't Hnys, en beij de Schalen recht. (p. 39)*

Tenslotte: direct nadat Huygens de lezer heeft aangespoord het geheim van zijn 'mijmerigh gesegh' te zien, anticipeert hij al op het resultaat van die speurtocht. De tuin is een weergave van Constantijns lichaam, en daarom voelt hij zich naakt:

*Nu hebb ick mij ontkleedt: waer bael ick de Vygen-bladen  
Tot masker vande schaemt daer med' ick stae beladen?  
(inleiding p. 4)*

Het gedicht *Hofwijck* levert bij nauwkeurige lezing een structuur die de metafysische betekenis van de antropomorfe vorm van de tuin zou kunnen verklaren. Het is geschreven tussen mei 1650 en december 1651 en telt 2824 alexandrijnen. Het gedicht beschrijft Huygens' tocht door de kosmos, beknopt weergegeven door een wandeling door de microkosmos van zijn antropomorfe tuin. In deze kosmos zijn drie delen te onderscheiden: de aardse wereld, verbeeld door de benedentuin, de zichtbare hemel en de wereld van God, respectievelijk gesymboliseerd door de boomgaard en de vijver met het huis en de twee eilanden. Het eerste gedeelte van Huygens' wandeling is geprojecteerd in de benedentuin. Deze ruimte lokaliseert hij in de aardse wereld met behulp van de volgende, beroemde aanhef:

*In Holland, wat een Land! Noord-Holland, wat een landje!  
In Delfland, wat een' kley! In Voorburg, wat een sandje!  
Aen 't Coetspad, wat een weg. . . (p. 2)*

Na deze locatie van Hofwijck in de aardse geografie vervolgt Huygens met het plaatsn van de tuin in de 'aardse' tijd: hij beschrijft hoe hij tien jaar eerder de tuin heeft ontworpen en aangelegd. Dan nodigt hij de lezer uit zich voor te stellen dat de tuin reeds volgroeid zou zijn, en voor zijn geestesoog verrijst dan de schoonheid van de door hoge eiken overschaduwde paden. Deze aangename gedachte wordt echter plotseling verstoord door associaties met oorlog en vernietiging. De tegenstelling tussen licht en duisternis, tussen plezier en pijn bepaalt verder de gehele structuur van de beschrijving van de wandeling door de benedentuin. Zo beschrijft hij de schepping van de tuin als een strijd tussen goed en kwaad. Het kwade wordt in zijn ogen gesymboliseerd door de slechte grond die het perceel oorspronkelijk bezat; het goede door de inventiviteit van Jacob van Campen, die de 'helse aarde' liet afgraven en in het midden van de tuin opwierp als een kunstmatige heuvel. Huygens bestijgt die heuvel als ware het het lichaam van een overwonnen vijand. Op de top stond aanvankelijk een obelisk als overwinningsteken op de ruïnes van het rijk van

het kwade. Maar ook dit teken, dat verder gewijd was aan de herinnering aan Constantijns vrouw Susanna, beziet hij niet zonder de nodige ambivalentie:

*een statigh' ijdelheid, of, soo' t wat beter is,  
Tot 's Stichters sterffelicke, maer doch, gedachtenis. (p. 30)*

Na de verwoesting van de obelisk door bliksem herbouwde hij hem dan ook niet, maar zette er een uitzichttoren voor in de plaats. De obelisk was bedoeld als een baken in de aardse wereld; de toren een plaats vanwaaruit die wereld gezien kan worden. Tenslotte gaat Huygens naar de kruidentuin, gelegen aan de rand van de benedentuin (rechts op afbeelding 2). Hier zet Huygens de majesteit van de bomen die de weg omzomen en de produktiviteit van zijn kruidentuin tegenover het kwaad van de dieven die de voortbrengselen van die tuin stelen. Het is een laatste gedachte over de wereld zoals zij is, een wereld zonder hoop op verlossing.

In het tweede gedeelte van het gedicht, dat de beschrijving bevat van zijn wandeling langs een van de lanen naar het plein en de boomgaard, is de toon van zijn overwegingen niet zo sterk gekleurd door de tegenstelling tussen goed en kwaad. In plaats van een wereld waarin bedoeling noch betekenis kon worden gevonden lezen wij nu over een kosmos die haar orde ontleent aan de perfectie van het hemelse ruim. Harmonie regeert dit gedeelte van de tuin. Zo gebruikt Huygens hier het gegeven van het menselijke lichaam als een symbool van harmonie en legt hij nadruk op het vriendelijke, uitnodigende karakter van de boventuin: een bewust gewild contrast met de symboliek van het menselijke lichaam in de benedentuin – het verwees daar naar het moeizame proces van schepping van de tuin – en met de opmerkingen die hij toen maakte over het wilde karakter van dit gedeelte van Hofwijck. Het grotere besef van dat het aardse in het hemelse geordend is komt vooral tot uiting in zijn beschrijving van het plein. Dit plein ligt op de rand van de derde wereld die in Hofwijck gespiegeld is en Huygens verwijst daar dan ook naar.

*Dit Plein is, als ick sey, twee Salen; maer twee Salen  
Met eene kapp gedeckt; en die kapp doet ons dwalen:  
En tegens sulcken kapp, wat is dit Plein? mischien*

*Een punt in duysenden van punten doorgesneden.  
Doe pleit' ick tegens my, doe vraeghden ick mijn' Reden,  
Is 't wonder dat het krimpt en klein wordt in ons oogh?  
Is 't wel een stuckjen van een pees tot sulcken boogh?  
Langs die Leer klomm ick op tot boven all' de buyen  
Die 't Zuyden tegens 't Noord, 't Oost tegens 't Westen ruyen  
Bij dagelix krackeel: van daer tot by de Maen,  
Van daer verby de Son, tot daer de Sterren staen,  
Van daer tot daer Gods man sijn' heilighe gedachten,  
Sijn Lichaem, of sijn Geest (hy kon 't niet seggen) brachten  
Ten derden Hemel in; en 'k was myn Pleintjen quijt,  
Als of 't 'er niet en waer. Doe viel ick aen 't verwijt  
Van 's werelds ydelheit, en, seid ick, sotte menschen,  
Besteedt men daer beneen dat sorgben en dat wenschen,  
dat eenwigh tommelen aen sulcken nietmetall? (pp. 51-52)*

Constantijn verontschuldigt zich vervolgens dat hij de lezer tot nu toe slechts peren en azijn (in de benedentuin) heeft aangeboden. Wanneer in de boomgaard zijn gedachten een ogenblik afdalen naar het kwaad, dan slechts om aan te geven hoe zulke ellende kan worden voorkomen en hoe in een door Gods plan geordende wereld hoop op verlossing bestaat. Niet meer legt hij nadruk op het dierlijke van de mens, maar hij beschrijft nu zijn Rede en zijn vermogen de wereld te begrijpen, als ware het een open boek:

*Wy weten wonderen uyt dit Boeck te vertellen:  
All zijn de Sterren veel, wy weten se te tellen,  
Te passen op een' myl: all loopt de losse Maen  
Dan blootschoofs, dan gehult, dan met een Masker aen;  
All duyckt sy voor ons oogh, sy kan ons niet ontslippen;  
Wy weten wat sy meent. . .  
. . . Wy weten. . .  
Hoe 't allerwonderlixt der wonderen, de Mensch,  
van Menschen werdt geteelt met min schier als een' wensch;  
Wat Ziel, wat Lichaem is, en hoe sy kunnen paren;  
(pp. 64-65)*

In de boomgaard verwijlt Huygens in een perfecte wereld, maar nog steeds in een wereld van mensen. Hij herinnert zich nogmaals zijn vrouw Susanna, maar niet meer haar dood zoals in de benedentuin. In de boomgaard denkt hij aan de 'hemelse' liefde die tussen hen heeft bestaan, weergegeven door de allegorie van Kees en Trijntje.

*Nee, Liefste, 't aerdsche goed en hoef ick niet te soken:  
 You hemelse persoon, jouw monkje soet besproken,  
 You kaekjes as en roos, jouw ooghjes as en gett,  
 You borsjes, met verlof, daer ick men pinck op sett. . .  
 . . . Die hebbe myn jong hart ontsteken en beklemt: (p. 70)*

Het derde en laatste deel van het gedicht beschrijft Constantijns tocht over de eilanden, langs de Vliet naar het huis. De toon van het gedicht is veranderd: de scherpe contrasten uit de benedentuin en de idylle van de boomgaard vonden hun oorsprong in de contemplatie van de stoffelijke wereld of die nu chaotisch is of geordend volgens de wetten van de kosmos. In het derde deel van de tuin overweegt Huygens zijn eigen plaats in de wereld, zijn prestaties en zijn verhouding tot de dood en God. Wanneer hij een van de bruggetjes overgaat die tot de eilanden leiden verzucht hij dan ook:

*All wat ick hebb geseht waer weinigh meer als niet (p. 78)*

Huygens verlangt naar eenvoud; hij voelt zich als thuisgekomen na een gevaarlijke reis. Hij heeft de wereld achter zich gelaten en leeft als een kluisenaar:

*Daer staen ick Chlysenae, ick stelle-man, verlaten,  
 Maer Vry-beer van mijn' Tijd en van mijn' doen en laten,  
 En smaeck den nieuwen lust van stils' en eenigheid. . .  
 (pp. 84-85)*

De avond valt en in de schemering denkt hij aan het laatste oordeel. Zijn bezittingen, waarvoor hij vreesde in de benedentuin, en die hij vrijelijk deelde in de boomgaard, hebben hun betekenis verloren:

*Men vrees' er niet als God.  
 Het minder ongevall, van plunderen en rooven,  
 En gaet my niet meer aen als orgelen den dooven. (p. 108)*

In de spiegeling van het water ziet hij een andere werkelijkheid gespiegeld die doet denken aan de platonische wereld van ideeën. Hij betreedt het huis, de plaats waar hij slapen zal. In het gedicht wordt de slaap tot dood, en het huis tot tombe, omringd door een vijver zonder vis, dood water, zoals de Styx die de Hades omringt. Op de brug die het huis met de dijk verbindt

was een beeld van Hermes geplaatst, de Psychopomp die de ziel der afgestorvenen naar de onderwereld leidt. Vier kleinere beelden symboliseren de vier seizoenen, voor Huygens verwijzingen naar de cyclus van leven en dood. Zoals de dood het leven zijn juiste maat geeft, zo is ook de tombe van zijn huis een plaats van openbaring, waarin de gehele kosmos van Hofwijck tot zijn ware proporties wordt teruggebracht.

*Een insight, een bescheid, een einde brengt ons hier. (p. 106)*

Wat is de relatie tussen de drie niveaus van contemplatie zoals die in het gedicht tot uiting komt, de drie delen van de tuin en de antropomorfe vorm ervan? Zoals reeds werd aangeduid, kunnen de drie delen van het gedicht worden verbonden met de drie delen van het neo-platonische universum: aarde, zichtbare hemel en de bovenhemelse, geestelijke wereld.<sup>5</sup> De structuur van het gedicht kan ook worden gespiegeld in de driedeling van de mens in lichaam, ziel en geest.<sup>6</sup> In de benedentuin wordt de mens door het lichaam en zijn zintuigen geregeerd. Hij is blind en de tocht door dit gedeelte van de tuin heeft veel weg van een dwaaltocht door een labyrint.

*Soo komt het dat de mensch strax zedigh en strax doll is:  
 Jae, neemt van 't stadighste; 't schijnt levend Vleesch en Bloed,  
 En al' de menschelickheid beweegt by Ebb en Vloed. . .  
 Ick hebb het soo gesien, ick hebb het soo gelesen;  
 Wy zijn geen' Engelen: De Reden doet haer best,  
 Maer 't wispeltureloos en komt niet als op 't lest. (p. 17)*

Het is duidelijk: de mens die zo geregeerd wordt door het lichaam wordt nauwelijks geleid door de Rede die het rijk van de ziel overheerst, laat staan dat hij enige binding bezit tot het Empyreum, waar de engelen vertoeven.

In het tweede deel van *Hofwijck* vinden wij de stoffelijke wereld in een geperfectioneerde staat. In dit gedeelte wordt de mens geleid door de Rede. Dit is niet de wereld van de dronkaards en onmatigen, die door

5 J. Amman, 'The musical theory and philosophy of Robert Fludd', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 30 (1967), 198-227.

6 Dit in navolging van Macrobius' beroemde interpretatie van Plato's *Timaeus* (34B-37C): Macrobius, *Commentary on the Dream of Scipio*, red. W. H. Stahl, New York 1952, 190 e.v.

lusten worden gedreven. De boomgaard is als de Stoa te Athene, de school waar werd geleerd hoe aarde en kosmos een harmonie vormden, en hoe de mens in die harmonie kon participeren door zich te onderwerpen aan de goddelijke Rede die de kosmos bijeenhoudt. De gevechten die hier worden geleverd zijn niet die tussen de dierlijke en zondige neigingen, maar zijn eerder toernooien tussen de kampioenen van kennis en wijsheid:

*Dit zijn de besigbeden*

*Daer in wy Ziel en Lijf vermaken en vertreden:*

*Dit 's 't veld van onsen strijd, maer strijd van vreedzaamheid,*

*Daer yeder op zijn' beurt zijn' stille meening seidt,*

*En luystert naer zijn vriend, en laet sich onderrechten:*

*En beet verliesen winst, wanneer hy valt in 't vechten,*

*En wys in 't vallen werdt. (pp. 66-67)*

In het derde deel van de tuin komt alles tot rust. In zijn huis wordt hem het geheim van leven en dood geopenbaard. De mens wordt nu gezien in zijn relatie met het goddelijke, een inzicht dat wordt verkregen door contemplatie en verdieping. De kennis en de wijsheid van de mens, die hij in de boomgaard trachtte te verkrijgen, zijn nu niets meer dan de armzalige gewaden die een uiteindelijk naakt lijf omhullen. Slechts God telt hier:

*De kleine Wereld, Mensch, dien God eens wilde maken,*

*Hermaect hij dagelix, en, sonder dat respijt,*

*Wy waren 's levens kracht in weinigh dagen quijt. (p. 98)*

Wat is nu de precieze relatie tussen de geestelijke progressie die wij hebben gezien en de antropomorfe vorm van de tuin? Huygens noemde in het zojuist weergegeven fragment van *Hofwijck* de mens 'de kleine wereld'. Dat deze symboliek van micro- en macrokosmos de vormgeving van de tuin mede heeft bepaald wordt verder gesuggereerd door de structuur van het gedicht: hierin zagen wij hoe elk deel van de tuin niet alleen overeenkomt met het corresponderende deel van de mens (benedentuin = onderlijf = lichaam; boomgaard = borst = zetel van de Rede; Vijver + huis = hoofd = zetel van de geest), maar ook met het daarmee overeenkomende deel van de macrokosmos (benedentuin = lichaam = aardse wereld; boomgaard

= ziel = zichtbare hemel waarin de planeten die de ziel regeren; vijver + huis = geest = de geestelijke wereld van God). Deze symboliek lijkt ook in de maatvoering van de tuin te zijn weerspiegeld: in de eerste helft van de 17e eeuw beijverden geleerden als Robert Fludd en Johannes Kepler zich nog in het bepalen van de muzikale proporties volgens welke de wereld geordend zou zijn. Kepler trachtte die harmonieën te berekenen met behulp van de astronomische observaties van Tycho Brahe; Fludd maakte zich er makkelijker van af: hij postuleerde dat de muzikale harmonie in de kosmos besloten lag in het feit dat de aardse, de hemelse en de bovenhemelse wereld zich tot elkaar verhoudten als de grondtoon met de eerste en tweede octaaf uit de muziek. Zo was elke wereld gespiegeld in de andere, maar, omdat zij elk een eigen zijnstoestand vertegenwoordigden, waren zij toch niet gelijk aan elkaar.<sup>7</sup>

In de maatvoering van Hofwijck vinden wij deze octaven eveneens. Allereerst werd, in navolging van de door Vitruvius bepaalde maatverhoudingen van de ideale mens, het terrein in tien delen verdeeld. Elk deel met een lengte  $x$  werd nu onderverdeeld in drieën. Afbeelding 3 laat zien hoe aan elk van de delen van de tuin de dubbele lengte van het voorafgaande is gegeven. De vijver met het huis en de eilanden heeft een lengte van  $1 \frac{1}{3}$  deel ( $= 1 \frac{1}{3} x$  of  $\frac{4}{3} x$ ); de boomgaard met het plein heeft een lengte van  $2 \frac{2}{3}$  deel ( $= \frac{8}{3} x$ ) en de benedentuin is  $5 \frac{1}{3}$  deel ( $= \frac{16}{3} x$ ) lang. De totale lengte van Hofwijck is  $9 \frac{1}{3} x$ ,  $\frac{2}{3} x$  korter dan de door Vitruvius aangegeven maat van  $10 x$  voor de ideale mens. Deze afwijking kan als volgt worden verklaard: de weg die Hofwijck door midden snijdt bezit een breedte van  $\frac{1}{3} x$ ; het weiland aan de noordkant elimineert een ander  $\frac{1}{3} x$ . Zo is het ontwerp qua maatvoering zo niet perfect, dan toch wel een elegant compromis tussen de maten van het beschikbare stuk terrein, de door Vitruvius aangegeven proporties van het menselijk lichaam en de muzikale proporties van de neo-platonisten en de pythagoreërs. Deze filosofen zagen in de reeks gevormd door de getallen 2, 4 en 8, waartoe die van 4, 8, en 16 terug te brengen is, de kosmische manifestatie van het vrouwelijke aspect van de wereldziel. (De getallenreeks 3, 9 en 27 symboliseert

<sup>7</sup> Zie b.v. de interpretatie van lambda in Giorgi's *De Harmonia Mundi* (1525) en Fludd's *Monochordum Mundi* (1623).

dan de kosmische manifestatie van het mannelijke aspect van de wereldziel; in beide reeksen bepaalt het laagste getal de bovenhemelse wereld, het middelste de zichtbare hemel en het hoogste, 'kubieke' getal de aarde).

De symboliek van Hofwijck als een 'imago mundi' en een 'imago hominis' is in de algemene antropomorfe vorm en in de specifieke maatvoering en ordening van de tuin weerspiegeld. Hofwijck is daarmee tot een weg geworden. Deze weg leidt van het vergankelijke tot het eeuwige, van het lichamelijke tot het geestelijke. De tuin vormt het ideaalbeeld dat Huygens na de dood van zijn Susanna heeft willen scheppen: Hofwijck verbeeldt hemzelf in zijn streven naar perfectie, naar rust. Deze rust kan slechts worden gevonden in de eenheid van God, waar de twee polen van de schepping, mannelijk en vrouwelijk, in hun oorsprong zijn versmolten. De wandeling door Hofwijck is daarom niet alleen een reis door de ziel, maar ook een alchemistisch proces, waarin de man Huygens geconfronteerd wordt met het vrouwelijke in zijn ziel. Deze 'weeldrigh Alchumy' (p. 107), waarmee Huygens aan het einde van het gedicht de dubbele realiteit van Hofwijck en daarmee van zijn eigen wezen openbaart, heeft zijn zielsverscheuring, veroorzaakt door Susanna's dood, geheeld. Constantijn is aan het einde van zijn reis een moe, maar ook een tot zichzelf gekomen mens.

## SUMMARY

Between 1639 and 1642 the Dutch statesman and poet Constantijn Huygens created a garden with a small moated house named Hofwijck. It was situated near Voorburg, a village outside The Hague. Ten years later he wrote a long poem describing a stroll through his garden which is a useful source of information about the idea of this garden-design. Huygens describes how Hofwijck was planned as an anthropomorphic garden; and indeed, the human shape is discernable in the plan of the garden. In the poem the microcosmos of the garden is described as a symbol of the macrocosmos. The part of the body of the garden which stretches between the feet and the navel represents the terrestrial world. The part between the navel and the neck represents the celestial world, and the head the supercelestial world. These three parts also symbolize the three components of man's metaphysical nature: body, soul and mind respectively. Thus, Huygens' stroll is a journey through the cosmos from the corruption of the earth to the eternal peace of God. It also symbolizes his own spiritual growth, from being ruled by the senses to a state of understanding and enlightenment.

W. G. J. M. MEULENKAMP\*

## G. VAN LAARS MAGAZIJN VAN TUIN-SIERAADEN ALS EEN VOORBEELDENBOEK VOOR NEDERLANDSE TUINGEBOUWEN

*Onze kennis van de geschiedenis der Nederlandse landschapstuin is, in verhouding tot de mate waarin deze stijl in ons land blijkt te zijn toegepast, uiterst gering. Daarbinnen is het exotische en historiserende tuingebouw vrijwel geheel onbekend, dit in tegenstelling tot de redelijk grote belangstelling voor de klassieke theekoepeel uit de 17e en 18e eeuw. Een van de gedrukte bronnen, die tot de meest belangrijke Nederlandse werken over de landschapstuin en het bijbehorende tuingebouw kan worden gerekend, is G. van Laars Magazijn van Tuin-sieraaden (1802). Het Magazijn is een voorbeeldenboek met ontwerpen voor tuingebouwen, tuinen en tuinmeubilair. Dit artikel beperkt zich tot het meest in het oog lopende bestanddeel van het boek: de ontwerpen voor tuingebouwen. Het Magazijn werd door buitenlandse, maar ook door Nederlandse ontwikkelingen beïnvloed. Voor zover is na te gaan, ging van deze verzameling zelf weer een grote werking uit op de bouw van exotische, eclectische en rustieke constructies in de Nederlandse, burgerlijke, kleinere landschapstuin.*

In 1802 verscheen te Amsterdam, bij Johannes Allart, G. van Laars *Magazijn van Tuin-sieraaden of Verzameling van modellen van aanleg en sieraad, voor groote en kleine lusthoven, voornamelijk van dezulke die, met weinig kosten, te maaken zijn* (afb. 1). De samensteller van dit destijds populaire voorbeeldenboek voor tuinbouwsels (zoals tempels, hermitages en torentjes), Gijsbert van Laar, kwam zelf uit het kwekerijbedrijf. Van hem is alleen

bekend dat hij te Alkmaar tegen het einde van het jaar 1799 met L. van Wetering & Comp. een bloem- en boomkwekerij was begonnen, gelegen buiten de Geesterpoort.<sup>1</sup>

De Engelse tuinaanleg in landschapsstijl, waarop de ontwerpen in dit boek betrekking hebben, was in Nederland via Frankrijk en vooral Duitsland, rond de jaren 1760-1770 bekend. Geleidelijk aan gingen steeds meer eigenaars van buitenplaatsen ertoe over oude geometrische tuinen te vervangen door of de bestaande parken uit te breiden met landschappelijk aangelegde partijen. In eerste instantie was er echter geen sprake van een rage, maar meer van een schoorvoetend verkennen van de mogelijkheden. Als eerste voorbeelden van de toepassing van de landschappelijke aanleg kunnen met name de tuinen van Beeckestein te Velsen en Elswout te Overveen worden genoemd.<sup>2</sup>

De landschapsstijl bestond in het land van oorsprong, Groot-Brittannië, toen echter al zeker een halve eeuw. Om verschillende redenen plaatste men in de landschapstuin priëlen, monumenten, gefingeerde ruïnes, grotten en torens, in veelal exotische en historiserende stijlen. De gebouwtjes bezaten het praktische nut dat men erin kon uitrusten en erin kon eten en drinken. In het kader van de binnen de tuin gebrachte 'ongedwongen natuur' vormden de tuingebouwtjes een schijnbare tegenstelling: ze waren kunstmatige schepingen. De gebouwtjes verhoogden evenwel de 'na-

\* Geboren 24 november 1953, studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en specialiseert zich in Britse tuingebouwen. Publicaties op dit gebied van zijn hand verschenen o.a. in *Maatstaf*. Samen met G. Headley bereidt hij momenteel een boek voor over Britse Folly's voor de National Trust. Voor dit artikel is veel hulp en advies ontvangen van drs. U. M. Mehrtens, dr. J. W. Niemeyer en drs. H. M. J. Tromp.

<sup>1</sup> *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 delen, Leiden 1911-1937: 2 (1912), 743.

<sup>2</sup> Zie o.a. H. W. M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats: aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1982.

**M A G A Z I J N**  
**VAN**  
**T U I N - S I E R A A D E N .**  
**OF**  
**VERZAMELING VAN MODELLEN VAN AANLEG**  
**EN SIERAAD, VOOR GROOTE EN KLEINE**  
**LUST-HOVEN, VOORNAMELIJK VAN**  
**DEZULKE DIE, MET WEINIG KOSTEN,**  
**TE MAAKEN ZIJN.**  
**GETROKKEN**  
**UIT DE VOORNAAMSTE BUITENLANDSCHE WERKEN,**  
**NAAR DE GELEGENHEID EN GRONDEN VAN DIT**  
**KONINGRIJK GEWIJZICD, EN MET VEELE NIEUWE**  
**PLATTE GRONDEN EN SIERAADEN VERMEERDERD,**  
**door**  
**G . V A N L A A R .**



**Te AMSTERDAM, Bij**  
**JACOBUS DE RUYTER.**

tuurlijkheid' van het landschap doordat men ze liet doorgaan voor de gebruikelijke stoffage van het platteland. Zo werden er kluzenaarshutten gebouwd, ruïneuze kerken en kloosters, daglonershuisjes met een 'picturesque' aanzien en 'natuurlijke' grotten. Vanuit de gebouwtjes zelf had men meestal een zorgvuldig gecomponeerd uitzicht op de 'natuur'. Een andere belangrijke categorie bouwwerken vormden pagodes, moskeën, gotische torens en Griekse tempels. Deze dienden de wandelaar aan te zetten tot diepere gedachten over het verleden van Engeland, het exotisme van verre landen en, vaak in het geval van Griekse bouwsels, tot overpeinzingen rond deugd en ondeugd.<sup>3</sup> Niet altijd was de keuze van een bepaald type tuingebouw zo weloverwogen filosofisch gericht; na korte tijd werd het aanleggen van landschapsparken en het stofferen ervan met gebouwen een succesvolle en langdurige mode.<sup>4</sup>

Met de mode en de daaruit volgende behoefte van zowel architecten als opdrachtgevers aan voorbeelden van tuinbouwsels, kwamen in Engeland voorbeeldenboeken voor deze gebouwen op de markt. Ze waren er voor iedere beurs (vooral later in de achttiende eeuw) en voor iedere smaak. Men kon kiezen tussen 'Designs in the Gothick Taste', 'the Chinese', 'the Rural' of 'the Grotesque' en veelal uit een mengeling van twee of meer stijlen en genres. De samenstellers van de voorbeeldenboeken waren voor het merendeel relatief onbekende architecten uit de tweede helft van de achttiende eeuw, zoals Batty Langley, vader en zoon William en John Halfpenny, T. C. Overton, William Wrighte en John Plaw.<sup>5</sup>

#### HET MAGAZIJN VAN TUIN-SIERAADEN

Toen de landschappelijke tuinstijl in Nederland aansloeg, duurde het niet lang of er werd ook hier een voorbeeldenboekje voor tuinbouwsels uitgebracht. De rond 1775 uitgegeven *Verzameling van Verscheide Tuin-gezigten naar 't Chinees gevolgt, zo genaamde, Grotwerken, Koepels, Kabinette, Boogen en Zitbanken &c.* van P<sup>r</sup>. Barbiers de Oude, was het eerste Nederlandse voorbeeldenboek dat dergelijke gebouwen toonde in exotische en historiserende stijlen.<sup>6</sup> Hoewel uit deze verzameling voorbeelden zijn nagebouwd, is Van Laars werk toch het meest uitgebreide en meest invloedrijke voorbeeldenboek in Nederland geweest.

Het aantal heruitgaven en herdrukken van Van Laars *Magazijn van Tuin-sieraaden* geeft de mate van populariteit aan: de eerste druk verscheen, zoals gezegd, in 1802, een tweede druk volgde in 1819 te Amsterdam en tegelijkertijd, met veranderingen in de plaatsing der tekstgedeelten, in Zaltbommel. In 1831 werd het boek nogmaals in Zaltbommel herdrukt, terwijl in 1867 een sterk gewijzigde uitgave in Gouda verscheen.<sup>7</sup> Als pendant van het *Magazijn* verscheen eveneens in 1802, en bij dezelfde uitgever, J. C. Krauss' *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche Boomen en Heesters die tot versiering van Engelsche Bosschen en tuinen, op onzen grond, kunnen geplaat en gekweekt worden.*

Hoewel er in het *Magazijn* plattegronden voor tuinen voorkomen, vergezeld van suggesties voor bebouwing en beplanting, is Van Laars werk primair een verzameling van voorbeelden van tuingebouwen en tuinmeubilair: 150 van de 190 platen in het boek betreffen de architectuur van tuinbouwsels.

Van Laar begint zijn boek met een opdracht aan Dirk Wynandsz. Ditmarsch, 'liefhebber en begunstiger van Konsten en Weetenschappen', die een huis met

3 Men kan bij enige Britse landschapstuinen, zoals bijvoorbeeld Stowe en Alton Towers, zelfs denken aan het bewust weergeven van de mikrokosmos.

4 Voor Britse tuingebouwen, zogenaamde Follies, zie o.a. B. Jones, *Follies and Grottoes*, Londen 1974 (1e editie 1953); A. Rowan, *Garden buildings*, Feltham 1968; en W. G. J. M. Meulenkamp, 'Portfolio Follies', *Maatstaf*, 26 (1978) nr. 11, 32-54.

5 Voor Britse ontwerpboeken zie o.a., J. Dobai, *Die Kunstliteratur des Klassizismus und der Romantik in England*, 3 delen, Bern 1974-1977; en B. Zijlstra, *De folly en haar ontwerp in de 18e- en vroege 19e-eeuwse architectonische handboeken* (ongepubliceerde doctoraalscriptie), Utrecht 1980.

6 Voor dit werk, zie J. W. Niemeyer, 'De koepel of kiosk te Broek en haar tweelingzuster', *Broeker Bijdragen*, 13 (1977), 71-77.

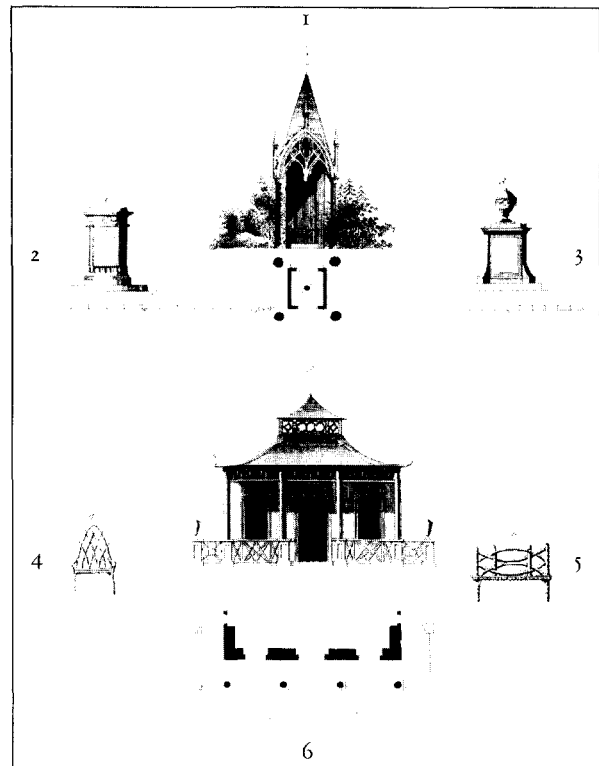
7 Voor de diverse uitgaven, zie C. S. Oldenburger-Ebbers en J. Stehouwer, 'Bibliografie van achttiende-eeuwse boeken op het gebied van tuinarchitectuur en -beplanting', *Documentatieblad 18de eeuw*, (september 1978), 1-16, 13-16. Hierbij dient vermeld te worden dat, in tegenstelling tot wat deze bibliografie stelt, de eerste druk wel degelijk reeds 190 platen bevatte en dat de datum van ca. 1860 voor de laatste druk, kan worden gepreciseerd op 1867. De geschiedenis van de verscheidene uitgaven van het *Magazijn* blijft echter tamelijk schimmig: er zijn veel drukvarianten bekend.



park te Broek in Waterland bezat.<sup>8</sup> In zijn voorrede dateert Van Laar de 'grootsche hervorming en verbetering' van de 'tuinkunst of liever de kunst van het aanleggen van luthoven' in ons land rond 1750. Het kenmerk van deze hervorming ligt volgens de schrijver in het voegen van 'eene aangename bevalligheid van verscheidenheid en verrassing bij die grootsheid van gezigten . . . waarop het eerst bij ons alleen scheen toegelegd'. Dit leerden de Nederlanders van 'andere, in zonderheid van de Engelschen, . . . die deeze smaak, meen ik, grootendeels eerst van de Chineezen afgezien hebben'. De neiging om de zogenaamde 'hedendaagsche of Engelsche smaak' te koppelen aan, of zelfs te vervangen door, de uitdrukking 'Chineesche smaak' is een Nederlandse eigenaardigheid. De 'jardin anglo-chinois' was als benaming een uitvinding van de Fransen die wellicht niet de gehele eer van het ontwikkelen van het landschapstuin type aan de Engelsen wensten over te laten. In Nederland echter werd dit type vaker aangeduid als 'Chinees' zonder het ook maar met Engeland te verbinden. Mogelijk was dit het gevolg van het verwerken van de uit Frankrijk en Duitsland afkomstige informatie over de Engelse landschapsstijl.

Gijsbert van Laar verdeelde zijn *Magazijn van Tuin-sieraaden* in elkaar afwisselende tekst- en plaatkaternen. Er bestaan echter varianten in de binding, zodat men de tekst in de eerste helft van het boek kan vinden en de platen in de tweede helft. De groepjes platen van tuingebouwen krijgen meestal als afsluiting twee tuinplattegronden mee, terwijl de tekstgedeelten de afbeeldingen beschrijven. De teksten zijn betrekkelijk uitvoerig en geven daardoor veel informatie over plaatsing van de gebouwen, hun uitvoering en gebruiksmogelijkheden. Door zijn omvang is het boek typerend voor de laat-18e- en vroeg-19e-eeuwse voorbeeldenboeken. Laten de vroege Engelse voorbeeldenboeken meestal een tien- tot vijftigtal prenten zien, bij de latere, op het Europese vasteland uitgegeven werken worden zoveel mogelijk ontwerpen, door elkaar, bijeengebracht.

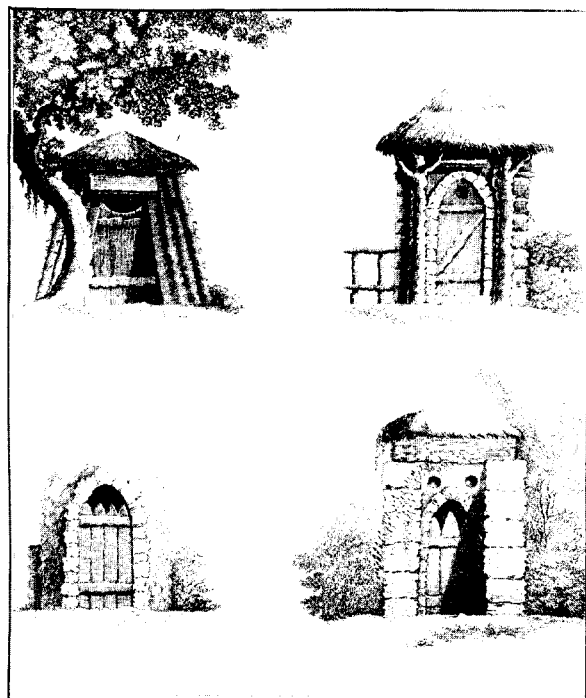
Ook de veelheid aan soorten en stijlen is typerend (afb. 2). Van Laar noemt onder andere de Chinese,



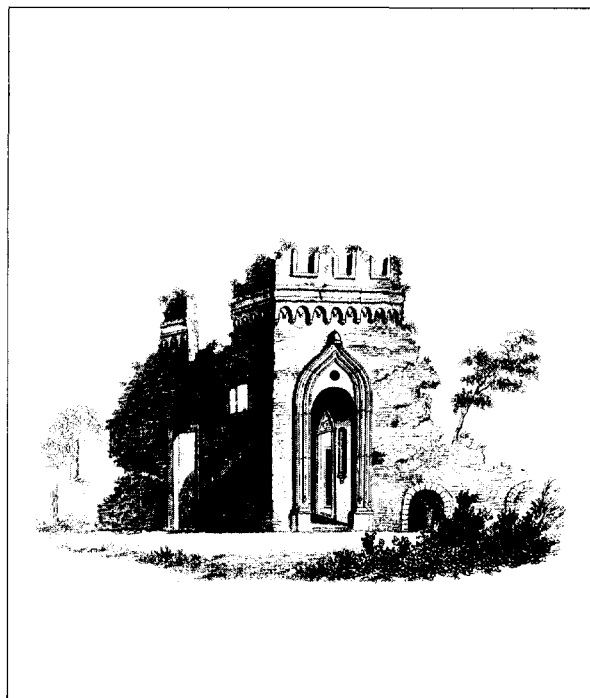
Afb. 2. Pl. xvii uit het *Magazijn*. Ontwerp no. 1 is een geheim gemak in de vorm van een gotische kapel (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).

gotische, rustieke, Aziatische, Dorische, klassieke, Muscovische, Turkse, Moorse en Zwitserse stijl. Hij laat ruïnes zien, tempels, stoelen, banken, boerenherbergen en -woningen, daglonershuisjes, vissershutten, schommels, moskeeën, tenten, hermitages, ijskelders, gemakken, landelijke woningen, poorten, kapellen, bruggen, beschilderde schotten, bootjes en nog veel meer. De bouwmaterialen die de auteur voorstelt te gebruiken zijn zeer ongewoon: 'ruwe ongeschilde boomstammen', riet en stro, 'kneppels' (ruwe stammetjes), 'vlegtwerk van takken', linnen, 'walvischbeenen', 'gevlugten touw' en in een beschrijving van een als 'Gotisch Gebouwtjen' vermomd gemak stelt hij voor het van buiten te omkleden met 'de grofste stukken kurk, die men krijgen kan, ieder stuk naar de tekening gefatsoeneerd, met scherpe bijtels en zaagjens, doch zonder glans geschilderd; dit, wel uitgevoerd zijnde, kan het oog zelfs op een kleine afstand, geen

<sup>8</sup> Voor Ditmarsch en zijn park, zie J. W. Niemeyer, 'Nieuwe gegevens over oude tuinen in Broek in Waterland', *Noord-Holland*, 10 (1965), 94-99.



Afb. 3. Pl. xxxiv uit het *Magazijn*. Vier rustieke hutten die kunnen dienen tot gemakken, stallingen of opbergplaatsen voor gereedschap (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).



Afb. 4. Pl. cl uit het *Magazijn*. 'Een uitgestoken vlak Schot, als eene Ruïne van een Gothisch Gebouw geschilderd' (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).

onderscheid tusschen dit en natuurlijke steen zien'.<sup>9</sup> Opmerkelijk is ook dat veel gebouwtjes een andere functie hadden dan hun uiterlijk op het eerste gezicht zou doen vermoeden. In het *Magazijn* komen tal van gemakken voor (afb. 2 en 3), een weinig vermelde utiliteit in andere voorbeeldenboeken voor tuingebouwen. Van Laar redeneert zeer praktisch: 'in wandelingen, die enigsints lang zijn, ook in de nabijheid van een Koepel, Tempel of ander Gebouwtjen, is het noodzakelijk hier of daar een geheim gemak te plaatsen; om het wanstaltige van een diergelijk ding wegteneemen,

9 G. van Laar, *Magazijn van Tuin-sieraaden*, Amsterdam 1819, 21, tekst behorend bij Pl. XXI. Ik citeer verder uit de Amsterdamse uitgave van 1819, omdat deze relatief het wijdst verbreid blijkt te zijn en deze editie niet verschilt met de uitgave van 1802. Verwarring kan voorkomen omdat in alle uitgaven tot en met 1831 de Voorrede met 1802 is gedateerd. In de eerste editie echter, komt in de titel het woord 'republiek' voor, dat later vervangen is door 'koningrijk'. In de noten zal de Amsterdamse uitgave van 1819 verder als *Magazijn* worden aangehaald.

10 *Magazijn*, 21. In C. H. C. A. van Sypesteyn, *Ond-Nederlandsche Tuinkunst*, 's-Gravenhage 1910, 297, wordt Van Laars voorstel 'een gelukkig idee' genoemd.

is men bedacht geweest, het onder andere gedaanten te doen voorkomen'.<sup>10</sup> Gemakken komen ook voor in Grohmanns *Ideenmagazijn* (waarover verderop meer) en in John Plaws *Ferme Ornée*.<sup>11</sup> John Wilkes beschreef een gemak dat voor de notoire Sir Francis Dashwood was gebouwd in de tuin van Medmenham Abbey: 'Near the abbey was a small neat temple erected to Cloacine with the inscription "This chapel of ease was founded in the year 1760"'.<sup>12</sup>

Ofschoon Van Laar met bijvoorbeeld ongeschild hout de 'natuurlijkheid' van de tuingebouwen wilde

11 J. Plaw, *Ferme Ornée; or Rural Improvements*, Londen 1795, Pl. III - The Wood Pile House. De bijbehorende tekst maakt duidelijk dat 'this building is intended for a convenience in a park or plantation where the walks and rides are extensive'; Plaw zou deze hut hebben uitgevoerd voor de 'Right Honourable Richard Digby, Esq. at Mistley Thorn, in Essex, and also for the Reverend E. T. Bridges, at Wootton's Court in Kent'. Zie J. Plaw, *op. cit.*, 2-3.

12 Aangehaald in B. Partridge, *A History of Orgies*, Londen 1964, 142 (1e editie 1958).

benadrukken, stelde hij ook dikwijls imitatie-materialen voor. Het is opvallend dat Van Laar op vele plaatsen in het boek adviseert om schotten beschilderd met een tuinbouwsel te plaatsen. Zo geeft hij onder meer een plaat met 'een uitgestoken vlak Schot, als eene Ruïne van een Gothisch Gebouw geschilderd' (afb. 4) en een 'Oude Gothische Kapel' op een schot, waarbij hij opmerkt: 'om den ouden Kerksmaak te volgen, moet men wel in acht nemen, om het Koor of Agtereinde in het Oosten te plaatsen, en dus van vooren Westwaarts'.<sup>13</sup> Wat men al niet kon verbergen in de landschapstuin, blijkt uit Pl. LXXII, 'een Tempel van Diana, op plat schot geschilderd. Hetzelve dient voor een bevallig gezichtpunt, en te gelijk tot dekking van de zig daaragter bevindende Kippenhokken'.<sup>14</sup>

Beschilderde schotten in de tuin waren in Nederland al lang voor Van Laar populair. Christiaan Huygens maakt gewag van schotten die Holbeins Dodendans afbeelden<sup>15</sup>, terwijl in de 18e eeuw Amsterdamse stadstuinen schuttingen bezaten waarop landschappen waren geschilderd.<sup>16</sup> Op het buiten Velserbeek is aan het eind van de 18e eeuw sprake van een gotisch gebouw, 'eenvoudig van hout en als trompe l'oeuil geschilderd'.<sup>17</sup> Verderop in dit artikel wordt aangegeven dat Van Laar Velserbeek zeer goed kende en een aantal ideeën uit dit landgoed heeft overgenomen. Een tuinhuis op het goed Gunterstein, aan de Vecht bij Breukelen, verkreeg in de 19e eeuw aan één zijde een schot, waarop een boslandschap met uil was geschilderd.<sup>18</sup>

Het beschilderen van schotten teneinde de illusie te wekken dat het hier om echte gebouwtjes gaat, zal zeker iets te maken hebben gehad met de door Van Laar zo vaak aangehaalde 'onkostbaarheid'. Dit schijnt niet te rijmen met Batty Langley's voorstel in zijn *New Principles of Gardening*, om ruïnes van gebouwen uit steen op te trekken en niet te laten schilderen 'upon Canvas', omdat het bouwen niet alleen 'the most durable', maar ook 'least expensive' is, 'if the painting is performed by a skilful Hand'.<sup>19</sup> Van Laar geeft verder nog wijze raad voor de schot-beschilderaar: 'Een erva-



Afb. 5. Pl. LXXIX uit het *Magazijn*. Een 'platgeschilderd Schot, verbeeldende een oudmannen boeren Herberg' (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).

ren en in de beoeffening der kunst grijs geworden schilder verzocht mij, zijn jongeren en minder geoefende kunstbroeders te raaden, in het schilderen van buitenwerken, die van verre beschouwd moeten worden, zeer voorzichtig te zijn, en alle kleinigheden te vermijden, die op enige afstand onzichtbaar zijn, of het gezigt verwarren; dus de partijen zo groot mogelijk te neemen'.<sup>20</sup> Zelf hield Van Laar zich niet aan deze raad. Zijn eigen ontwerpen gaan gebukt onder een 'horror vacui', die geen deel van het schot zonder bloempot, afgebladderd pleisterwerk of ander pittoresk detail laat. Dit is duidelijk te zien bij het 'platgeschilderd Schot, verbeeldende een oudmannen boeren Herberg'<sup>21</sup> (afb. 5).

13 Zie *Magazijn*, resp. Pl. CL, 99 en Pl. CX, 79.

14 *Magazijn*, 55.

15 Zie A. G. Bienfait, *Oude Hollandsche Tuinen*, 2 delen, 's-Gravenhage 1943, deel 1, 60.

16 Zie *Erf en tuin in Oud-Amsterdam*, Amsterdam 1982, 13 (tentoonstellingscatalogus Amsterdams Historisch Museum, 1982).

17 Van der Wijck, *op. cit.*, 293. Het schot staat afgebeeld in H.

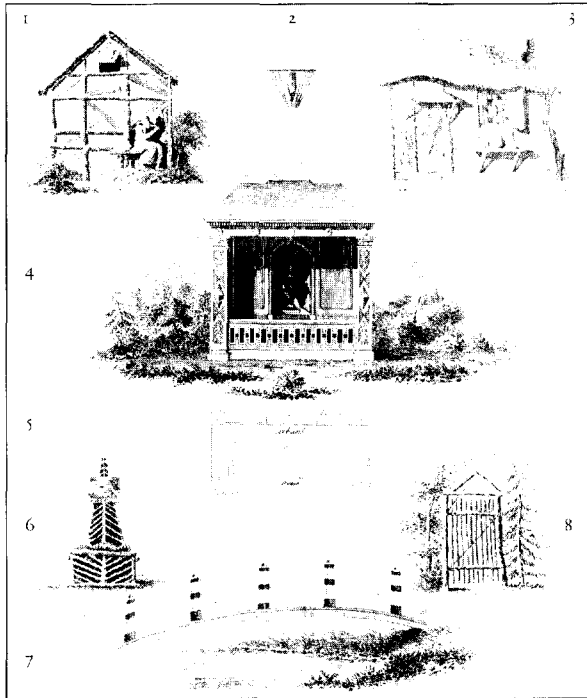
Numan, *Vierentwintig printtekeningen met coulreuren verbeeldende Hollandsche Buitenplaatsen*, Amsterdam 1797.

18 Zie R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1970, 245 (1e editie 1948).

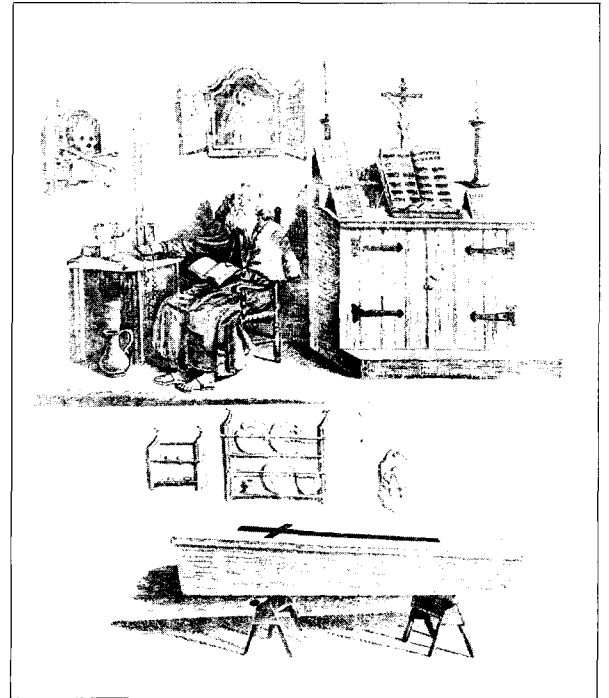
19 B. Langley, *New Principles of Gardening*, Londen 1728, XV.

20 *Magazijn*, 22.

21 *Magazijn*, Pl. LXXIX, 64.



Afb. 6. Pl. vi uit het *Magazijn*. De verzameling onderdelen voor een kluisenarij met omgeving. De ontwerpen nummers 4 en 7 horen niet bij deze verzameling (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).



Afb. 7. Pl. CLXXXII uit het *Magazijn*. Het interieur van de Hermitage op afb. 10. De kluisenaar is een pop (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).

In tegenstelling tot Groot-Brittannië, waar af en toe 'levende' kluisenaars werden ingehuurd om de in een landschapstuin gelegen hermitage te bewonen<sup>22</sup>, stelde Van Laar slechts voor om de benodigde heremieten te schilderen of van hout te maken (afb. 6). Op deze plaat heeft Van Laar een kant en klare set met kluisenarij-ingrediënten samengesteld. De grafnaald, het poortje, de hermitage en het tafeltje moest men, volgens de bijbehorende tekst, in een bepaalde volgorde opstellen om zo het benodigde melancholische effect te verkrijgen. Op Pl. CLXXXII (afb. 7) gaat Van Laar zo ver om het ideale interieur van 'eene eenvoudige en niet zeer kostbaare Hermitage' te laten zien. De doodskist is 'zijne Bedstede. De Fremiet een Ledeman zijnde, kan men doen zitten, leggen, of knielen, zooals men begeert. Men kan hem bij mooi weder

ook laten rusten op een' afgezaagde stam van een' Boom, naar uitwijzing der Plaat'.<sup>23</sup>

De voorkeur voor poppen blijkt ook uit Pl. cxc, de laatste van het boek, waarin het interieur van een daglonershuisje is afgebeeld en waarin, in een wieg, een kindje kan worden geplaatst, 'natuurlijk nagebootst . . ., het zij het Hoofdje van Was of Hout'. Van Laar garandeert grote belangstelling, vooral van 'de schoone sekse, die dan bevallig blozende zegt, he! dat is aardig! he! dat is lief'.<sup>24</sup>

Bij de gekunsteldheid die Gijsbert van Laar in zijn voorbeeldenboek ten toon moet spreiden om de landschapstuin zo natuurlijk mogelijk te maken, past ook goed het werken met de reeds tijdens het Maniërisme zo veel gebruikte mechanische veren.<sup>25</sup> In diverse ontwerpen kan door een druk op een verborgen veer een

22 Voor gehuurde kluisenaars, tarieven en duur van de contracten, zie B. Jones, *op. cit.*; en E. Sitwell, *The English Vicarages*, Londen 1936, 48-67 (1e editie 1933).

23 *Magazijn*, 115.

24 *Magazijn*, 120.

25 Zie J. Shearman, *Mannerism*, Harmondsworth 1967, 125-133.

deur openspringen, waardoor men een onverwachte blik op een vertrek kan werpen, of er kunnen zaken in beweging raken. Dit alles doet sterk denken aan een beschrijving die de tuinarchitect Petzold geeft van de tuin van de heer Bakker uit Broek in Waterland: 'Am überraschendsten eine Schweizerhütte mit Mann, Frau und Hund, auf den Druck einer Feder bringt ersterer sine Pfeife an den Mund, die Frau spinnt und der Hund bellt.' Ook de rest van Petzolds beschrijving lijkt bepaalde kenmerken van Van Laars boek te illustreren: 'Auf einem verhältnismässig kleinen Raum befinden sich Pavillons, Tempel, Lauben, Pagoden, Brücken, gotische, griechische und chinesische Häuschen, lächerliche Statuen und geschmacklose Vogelfänge . . . Dazwischen nun allerthalben überraschende Kunstwerke – hölzerne Enten, Schwäne und Seejungfrauen auf einem Teiche schwimmend, ein Jäger der im Anschlage liegt, in einer Grotte ein hölzerner Geistlicher, welcher in einem Buch liest . . . Broek ist nicht der Typus der holländischen Gartenkunst doch er ist eine Karikatur davon!'<sup>26</sup>

In de eerste helft van de 19e eeuw ontstond een hang naar kleinere tuinen, die tegelijkertijd de langzame ondergang van het landschapspark inleidde. Dit was een verschijnsel dat in meer landen dan alleen Nederland voorkwam, hetgeen blijkt uit Bulwer-Lyttons beschrijving van een burgertuin bij Londen: '. . . a pretty parterre here, and a Chinese pagoda there; an oak-tree in one corner, and a mushroom bed in the other; and above all, a Gothic ruin opposite the bay-window! You may traverse the whole in a stride; it is the four quarters of the globe in a mole-hill.'<sup>27</sup>

Veel van de onderwerpen die in het *Magazijn van Tuin-sieraaden* zijn opgenomen, zijn geschikt voor de zogenaamde 'ferme ornée', een eveneens uit Engeland afkomstige variatie op de landschapstuin (afb. 3). Bij de tuinplattegronden geeft Van Laar een aantal voorbeel-

den van zulke parken: landerijen, wier landbouwfunctie onaangetast blijft en zelfs nog wordt versterkt, door de, meestal rustieke, gebouwtjes die erin geplaatst worden; de akkers en velden hoefden verder slechts te worden omgeven door slingerpaadjes. Riet, 'ongeschild hout' en 'vlegtwerk van takken' zijn de materialen die hier het meest worden gebruikt. Bij een blokhut geeft de schrijver als commentaar: 'Als men een stuk land doorwandelt, met graan, aardappelen en andre veldvrugten bezaaid en beplant, aan welk einde men dit gebouwtjen ziet, zal het wel bevallen.'<sup>28</sup> In dit kader heeft Van Laar de uit Duitsland afkomstige 'Köhlerhütten' (kolenbrandershutten) de functie van 'Vischers Hutten' gegeven.<sup>29</sup> Hutten hebben bij Van Laar een, zoals hij dat noemt, 'teekenachtige' (pittoreske) kwaliteit, die ze dus bij uitstek geschikt maakt voor het bedoeld-landelijke van de 'ferme ornée'.

Met de meer officiële stijlen van tuingebouwen schijnt Van Laar vaak niet uit de voeten te kunnen. Dat hij 'de Gothische en van ruuw hout vervaerdigde versieringen' daar wil plaatsen waar 'de natuur sterker dan de kunst spreekt', is traditioneel, maar hij stelt verder dat 'over het algemeen . . . de Chineesche smaak het best (voldoet) in kleine partijen, die zeer net gehouden worden, en daar in de nabuurschap niet veel ongekunstelde natuur is'.<sup>30</sup> Dit is grotendeels in tegenpraak met de aanvaarde kenmerken van de 'jardin anglo-chinois' op het vasteland van Europa, waar Chinese bouwwerken juist werden verbonden met het ruwe landschap. Nederland lijkt inderdaad op dit punt soms een uitzondering te maken. Bij diverse Chinese koepels en 'tenten', ooit in dit land gebouwd, is de directe omgeving min of meer 'net' te noemen: bijvoorbeeld de koepel van Terwegen bij Sassenheim (ca. 1850), het 'Chinees Schellenhuisje' bij De Oorsprong in Utrecht (ca. 1824), de koepel van het buiten Sweedenryk in de Watergraafsmeer (vóór 1769), de koepels

26 C. A. E. Petzold, *Erinnerungen aus meinem Leben*, Leipzig 1890. Het gaat hier om een bezoek aan Broek in 1841-42. Soortgelijke situaties deden zich voor in Koog aan de Zaan; zie hiervoor S. Honig Jz., 'Een Zaanse "Tuin van Vermaak"', *Bijdragen en Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum'*, 37 (1974) nr. 1, 24-31, 25. Automaten kwamen overigens wel meer voor. Een aardig voorbeeld is de houten kluisenaarspop in de Hermitage te Arlesheim, Zwitserland, die, wanneer iemand het vertrek binnentrad, ophield met 'lezen' en met zijn hoofd knikkend de bezoeker groette. Zie H. R. Heyer, *Historische Gärten der Schweiz*, Bern 1980, 138.

27 E. Bulwer-Lytton, *Pelham; or Adventures of a Gentleman*, Londen z.j., 61 (1e editie 1828). Voor deze verwijzing dank ik Mw. drs. B. du Mortier.

28 *Magazijn*, Pl. IX, 9.

29 *Magazijn*, o.a. Pl. XI, 11; voor 'Köhlerhütten' zie verder S. Gerndt, *Idealisierte Natur: Die literarische Kontroverse um den Landschaftsgarten des 18. und frühen 19. Jahrhunderts in Deutschland*, Stuttgart 1981.

30 *Magazijn*, 3, zie ook 97.

in Velserbeek (ca. 1780) en Broek en Waterland (1792-93). De Chinese stijl moet in Nederland tamelijk populair zijn geweest. De Franse dandy Roger de Beauvoir maakte de opmerking dat vanwege de 'goût pour les canaux, pour les pagodes, les rocailles et les arbres taillés' de Nederlanders 'les chinois de l'Europe' kunnen worden genoemd.<sup>31</sup>

Van Laar toont soms weinig kennis van zaken bij de benoeming van de stijlen. Zo beschrijft hij een duidelijk gotische constructie, zonder een zweem van Oosterse invloed, als een 'Moskee voor eene Pomp' en een Turkse tent wordt door hem aangeduid als 'een Tempel in de Chineesche smaak'.<sup>32</sup> Een andere keer wordt een volledig Mohammedaans bouwwerk alleen als 'eene Schoone Asiatische Tempel' omschreven.<sup>33</sup> Een andere eigenaardigheid van Van Laar is dat hij bij rustiek uitgevoerde gotische koepeltjes en hutten de stijlbenaming 'rustiek' of 'landelijk' preferceert boven 'gotisch'.

Enkele uitspraken van de schrijver en samensteller van het *Magazijn van Tuin-sieraaden* duiden op de associatieve waarde die bouwwerken in tuinen konden bezitten: 'Iets onder de Wandeling te vinden, dat ons aan lang vervlodene en van het heden geheel verschillende tijden herinnert, geeft den denkenden Wandelaar genoeg, en stof tot peinzen.'<sup>34</sup> Het gaat hier voornamelijk om de namaak-gotische ruïnes van kerken, abdijen en burchten die volop in dit voorbeeldenboek aanwezig zijn. Grafmonumenten waren uiteraard zeer geschikt om gevoelens van melancholie op te wekken.

Van Laar raadt de lezer aan, ofschoon men 'hier te land niet voeglijk de overblijfselen van vrienden of maagen' in zijn tuin kan laten begraven, dan toch het 'overschot van een geliefd schaapjen, hondjen, vogeltjen, of enig ander voorwerp uit de bezielde waereld' in een graftombe te plaatsen. Men dient echter het monu-

ment zodanig aan te leggen dat het tijdens een wandeling overgeslagen kan worden, 'daar de mensch niet altoos, en sommige menschen nooit, voor dit soort genoegens bestemt zijn', en 'dikwijls grafmonumenten te moeten zien, beneemt alle kracht van werking'.<sup>35</sup>

Wanneer men het *Magazijn van Tuin-sieraaden* wenst te zien als een boek dat zijn invloed gedurende de gehele 19e eeuw deed gelden, dan dient men te bedenken dat een latere uitgave, onder de titel *Verzameling van Tuinsieraden*, een geheel ander werk laat zien.<sup>36</sup> Uit de *Verzameling* blijkt dat verscheidene gebouwtjes zijn weggelaten. De Van Laar-ontwerpen voor boerenhuisjes en -herbergen zijn en bloc verwijderd, evenals alle hermitages, terwijl ook sommige meer exotische gebouwen zijn verdwenen. Ontwerpen zijn ook wel op één prent bijeengebracht. De teksten zijn veelal korter en leggen andere accenten, met name op het rustieke aspect van de bouwsels. Bovendien heeft men het werk doen voorafgaan door een lijst met bomen en planten die te bestellen zijn.

Het nieuwe geheel zorgt voor een voorbeeldenboek dat vooral de nadruk legt op het rustieke, volledig in overeenstemming met de meer naar Zwitserse bruggen en partijen en rustieke priëlen neigende, veranderde smaak. Zelfs de typografie is in rustieke stijl uitgevoerd. Stilistisch komt het *Magazijn* van Van Laar in deze bewerking overeen met de ontwerpen in het werk van H. Witte (afb. 8) en, in Frankrijk, met de boeken van Boitard en Gressent, typische vertegenwoordigers van het rustieke genre.<sup>37</sup>

31 Aangehaald in G. Smook, *Een Parijse 'Beau' onder Antwerpse 'Jolikes': Roger de Beauvoir op doorreis in de winter van 1834/35*, Gent 1959, 14.

32 *Magazijn*, resp. Pl. CLV, no. 5 – in de editie van 1867 is deze beschrijving overigens nog steeds ongewijzigd – en Pl. LI, 49.

33 *Magazijn*, Pl. XLIV. Dit is een ontwerp dat te vinden is in W. Wright's *Grotesque Architecture, or Rural Amusement*, Londen 1767, als een 'Moresque Temple'. Waarschijnlijk heeft Van Laar dit echter via een andere bron overgenomen.

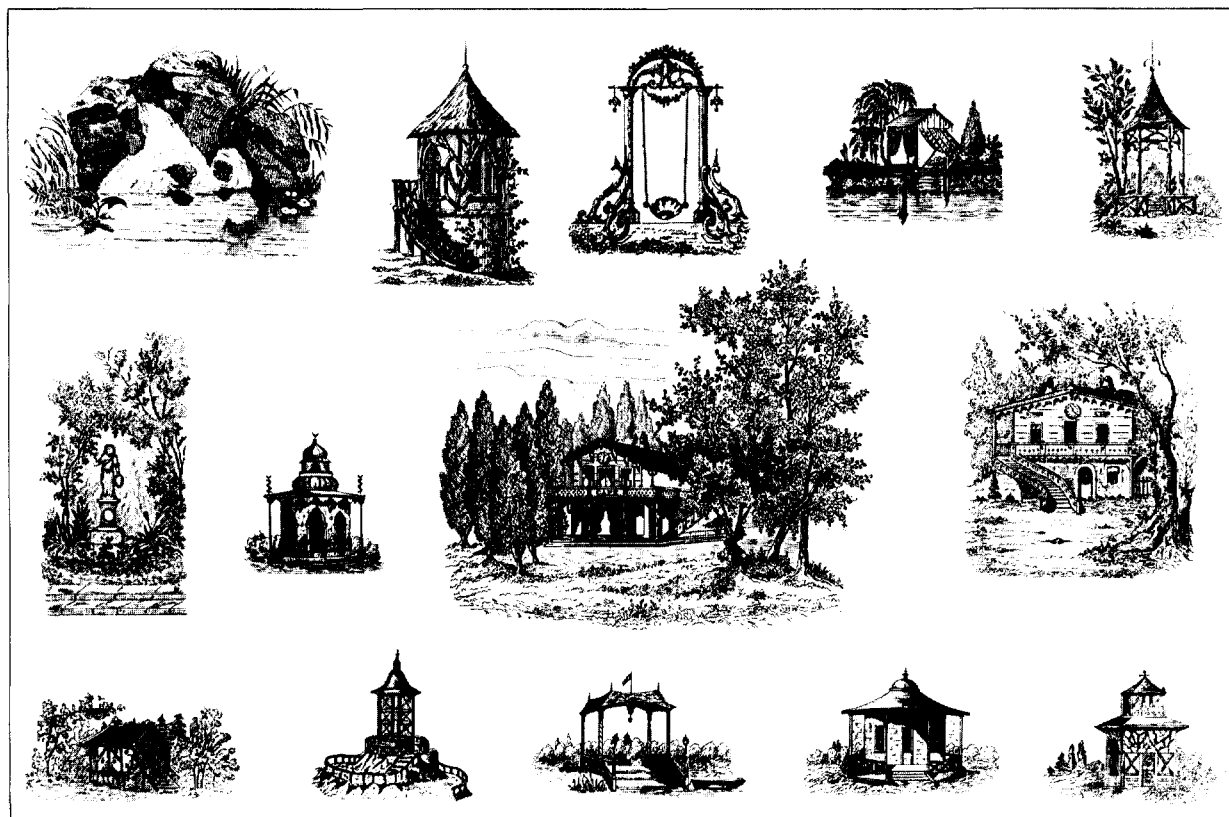
34 *Magazijn*, 79, bij Pl. CLX.

35 *Magazijn*, resp. 45, bij Pl. XLV, en 53.

36 *Verzameling van Tuinsieraden, bevattende: 40 Platen als Modellen voor*

*Schetsen van Plattegronden, met en zonder Waterwerken, tot het aanleggen van Tuinen en Buitenplaatsen; benevens 60 Platen tot Voorbeelden om op de minst kostbare wijze, volgens van Laar, Koepels, Tuinhuizen, Priëltjes, Bruggen, Zitbanken, Tuinstoelen, enz. enz. te doen vervaardigen*, Gouda 1867, uitgegeven bij G. B. van Goor. Van deze editie bestaan ook exemplaren die geen jaartal dragen.

37 H. Witte, *Tuinen, Villa's en Buitenplaatsen*, Leiden z.j. (ca. 1860-1870); M. Boitard, *L'Architecture des Jardins*, Parijs 1854; en M. Gressent, *Parcs et Jardins*, Parijs 1877. Voor een inleiding over de rustieke stijl, zie S. Honaker Stephenson, *Rustic Furniture*, New York 1979; een werk dat overigens met enige voorzichtigheid gehanteerd moet worden.



Afb. 8. Pl. xxxvi uit H. Witte, *Tuinen, Villa's en buitenplaatsen*, Leiden z.j. De gebouwen zijn hier voornamelijk rustiek te noemen (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).

#### DE INVLOEDEN OP HET MAGAZIJN VAN TUIN-SIERAADEN

Een verzameling als die van Van Laar is uiteraard niet zonder verwerkte invloeden tot stand gekomen. Meer nog, conform aan de praktijken van de samenstellers van voorbeeldenboeken voor tuingebouwen sinds het midden van de 18e eeuw, blijkt Van Laar grote delen van zijn werk te hebben opgebouwd uit de inventies van anderen. In zijn titel vermeldt hij dit reeds: 'Getrokken uit de voornaamste buitenlandsche werken, naar de gelegenheid en gronden van dit koninkrijk gewijzigd, en met veele nieuwe platte gronden en sieraaden vermeerderd'. Het is nu de vraag uit welke 'buitenlandsche werken' de modellen zijn 'getrokken'. Bij een eerste beschouwing vallen enkele ontwerpen op die te identificeren zijn als Engelse produkten. Plaat XLIV, die een ontwerp afkomstig van William

Wrighte's *Grotesque Architecture* laat zien, is reeds vermeld. In het bijzonder Pl. CLXXXV en Pl. CVII komen overeen met twee ontwerpen uit werken van de architect John Plaw.<sup>38</sup> Het is echter moeilijk te zeggen of deze ontwerpen rechtstreeks uit de genoemde boeken kwamen. Door de wijde verspreiding van het ongeautoriseerd overnemen van ontwerpen kwam het voor dat een model voor twee of drie opeenvolgende boeken opnieuw werd gegraveerd, natuurlijk zonder vermelding van de oorspronkelijke ontwerper en/of graveur. Zo konden ontwerpen uit Engeland, via een Frans plagiaat, in een Duits of een Italiaans werk opduiken als de originele vinding van de bewerker.

Gijsbert van Laar zal met name Wrighte's boek niet zelf onder ogen hebben gehad. Dit bevat een groot

<sup>38</sup> Het gaat hier om respectievelijk Pl. v uit J. Plaw, *Ferme ornée; or Rural Improvements*, Londen 1795, en Pl. 1<sup>+</sup> uit diens *Rural Architecture*, Londen 1785.

aantal rustieke hutten en hermitages die zeker door Van Laar zouden zijn overgenomen, wanneer hij er kennis van had kunnen nemen, daar ze uitstekend in zijn werk zouden passen. Een in Nederland zeer bekend, gedeeltelijk aan andere boeken ontleend werk, was G. L. le Rouge's *Jardins Anglo-Chinois*, uitgegeven in 21 afleveringen te Parijs, tussen 1776 en 1788. Beïnvloeding van Van Laar via een Franse bron was wellicht te verwachten, maar het blijkt dat in het *Magazijn* geen enkele ontwerp staat dat uit Le Rouge zou kunnen zijn overgenomen.

Een werk van J. G. Grohmann, hoogleraar in de filosofie te Leipzig, vormde de bron voor een deel van de vorm en inhoud van Van Laars boek. Tussen 1796 en 1811 verscheen te Leipzig in 60 afleveringen Grohmanns *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern, von Gärten und landliche Gegenden, sowohl mit geringem als auch grossem Geldaufwand nach den originellsten englischen, gothischen, sinesischen Geschmacksmanieren zu verschönern und zu veredeln*; het meest uitgebreide voorbeeldenboek van tuingebouwen ooit uitgegeven. De afleveringen werden meestal in vijf delen bijeengebonden. Tal van ontwerpen in Van Laars uitgave blijken uit het *Ideenmagazin* afkomstig te zijn; men kan spreken over meer dan de helft. Van Laars werk wordt dan ook omschreven als 'a close imitation of Grohmann's work in the arrangement and character of the designs, and (it) also reproduces many of Grohmann's engravings without stating their origin'.<sup>39</sup> Het *Magazijn van Tuin-sieraaden* bestaat echter niet alleen uit plagiaatmateriaal. Er zijn duidelijk ontwerpen bij die door Gijsbert van Laar, of door een tekenaar in zijn opdracht, zijn vervaardigd, waarbij niet uit te maken is of de etsen van dezelfde hand zijn. Deze ontwerpen zijn alle meer of minder amateuristisch afgebeeld. Tot nu toe kon een aantal van deze prenten herkend worden als Van Laars eigen inbreng in het *Magazijn*. De samensteller van het boek verraaft zijn hand door te grote detaillering van zijn ontwerpen en een neiging de 'ouderdom' van ruïneuze bruggen en pittoreske woningen te bevestigen door er op opvallende wijze een gefingeerde datum in te verwerken. Zo plaatst hij op een brug die een 'schijnbaar oud Gothisch Gebouw' vergezelt, op Pl. LXXXV, de

datum 1516. Een gotische kerk (Pl. CX), op schot geschilderd, krijgt op een muur de datum 1450 mee en 'eene schijnbaar oude en vervallene Brug', op Pl. CXI, draagt het jaartal 1507.

De vele boerenhuizen en -herbergen, enige hermitages en de priëlen gemaakt van walvisribben, tonen in hun ontwerpen de tekenhand van een amateur. Het feit dat de boerenhuizen en -herbergen bovendien gekenschetst kunnen worden als typisch 'Hollandse' bouwsels, maakt het nog aannemelijker dat ze ontworpen zijn door Van Laar zelf, of mogelijk een andere Nederlander, hoewel niets daarop wijst. Plaat nummer XLVI geeft ook een onbeholpen ontwerp te zien. Dit 'gedeelte van een bergachtig Arcadisch Landschap, welke ik mij verbeelde dat op een groot daar toe geschikt landgoed, bij voorbeeld, in Gelderland, daar de natuur uit haar zelve fraai en grootsch is, een treffende werking zoude doen',<sup>40</sup> is waarschijnlijk van Van Laar. Of dit uitgebreide landschap met een tombe voor een wijsgeer en een tempel voor de zanggodin Melpomene, ooit in werkelijkheid is uitgevoerd, valt te betwijfelen.

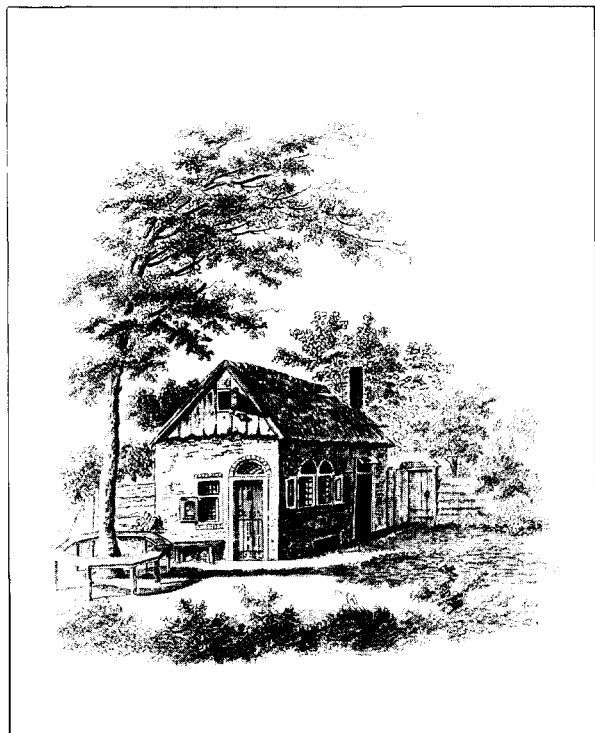
Een uiterst belangrijke bron van invloed op het *Magazijn*, komt aan het licht in de op één na laatste prent uit de verzameling van Van Laar (afb. 9). Plaat CLXXXIX wordt becommentaricerd met: 'Zie hier eene niet onbevallige woning van een' Daghuurder of Jager. Het is van Hout in het lang vierkant opgetrokken, met Riet bedekt, en het houtwerk van buiten als oude Steen geschilderd, en gevoegd, als mede de vensters. In de glazen van de raamtjes is natuurlijk glas gezet. Men ziet den ingang van zijn Tuintje, en voor het huis een achthoekige Zitbank om den Boom. Die soort van Gebouwtjes is zeer verrassend op eene eenzame plaats met hoog geboomte omgeven, welke in de wandeling voorbij het zelve op een plein, natuurlijk voldoen. Op het Buiten van den Wel Ed. Heer Goll, te Velsen, kan men zulk een beschouwen, als ook op meer Hofsteden in ons Koninkrijk'.<sup>41</sup> Dit is de enige keer dat er in het *Magazijn* de naam van een eigenaar van een buitenplaats wordt genoemd. Plaat CLXII: een 'Chineesche Tempel . . . eene kleine verhevenheid bij eene partij Water, is deszelfs plaats', is identiek aan de Chinese tent die zich nu nog op het landgoed Velserbeek, eens het eigendom van Johann Goll van Frankenstein, be-

39 E. von Erdberg, *Chinese Influence on European Garden Structures*, Cambridge (Mass.) 1936, 56.

40 *Magazijn*, 53.

41 *Magazijn*, 120.





Afb. 9. Pl. CLXXXIX uit het *Magazijn*. De woning van een 'Daghuurder of Jager . . . op het Buiten van den Wel Ed. Heer Goll, te Velsen (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).



Afb. 10. Pl. CLXXXI uit het *Magazijn*. Hermitage, identiek aan de vroegere kluizenarij te Velserbeek (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).

vindt. Daar was de 'Chineesche Tempel' inderdaad op 'eene kleine verhevenheid bij een partij Water' geplaatst. Later zijn de open ruimten van de koepel opgevuld met houten versieringen. Een tweede gebouw dat ooit te Velserbeek stond, blijkt eveneens identiek te zijn aan een Van Laar-ontwerp: de hermitage die in het *Magazijn* op Pl. CLXXXI (afb. 10) is afgebeeld en waarvan het interieur is weergegeven op de al eerder genoemde Pl. CLXXXII (afb. 7). De gebouwen te Velserbeek zijn door H. Numan in de jaren negentig van de 18e eeuw vastgelegd op tekeningen, waaruit volgt dat Van Laar de tuinbouwsels heeft nagetekend naar de bestaande situatie, op enige veranderingen in de hermitageprent na.<sup>42</sup>

Deze overeenkomsten lijken niet de enige relatie te

zijn tussen Velserbeek en het *Magazijn van Tuin-sieraaden*. Tijdens een bezoek in 1776 zag de Duitser Heinrich Sander op het landgoed een zogenaamd boerenhuisje, met daarop onder andere als 'trompe l'oeuil' een venster, een tafel, koffiegerei, een bord en een bed geschilderd; een Chinees gebouw, waarschijnlijk de bovengenoemde koepel, met daarin een, mogelijk houten, Chinees; de hermitage met de kluizenaar, gemodelleerd in hout en was; een geheim gemak, vermomd als gotische kapel; en enige walvisribben.<sup>43</sup> Deze hele opsomming bevat wel zeer duidelijk de gevarieerde elementen waaruit Van Laar zijn eigen ontwerpen vervaardigde. Het is dan ook aannemelijk dat Gijsbert Van Laar Johann Goll van Frankenstein redelijk goed kende en dat hij uit de voorraad tuingebouwen op het

<sup>42</sup> De tekeningen van Numan bevinden zich in het Rijksarchief in de provincie Noord-Holland, te Haarlem; voor afbeeldingen zie Van der Wijck, *op. cit.*, 296-297.

<sup>43</sup> Zie H. Sander, *Beschreibung seiner Reise durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, 2 delen, 1783-84, deel 1, 580; en J. van Venetien, 'Velserbeek van de zeventiende eeuw tot nu', *Een kerk en een handvol buizen*, Velzen 1975, 48-51.



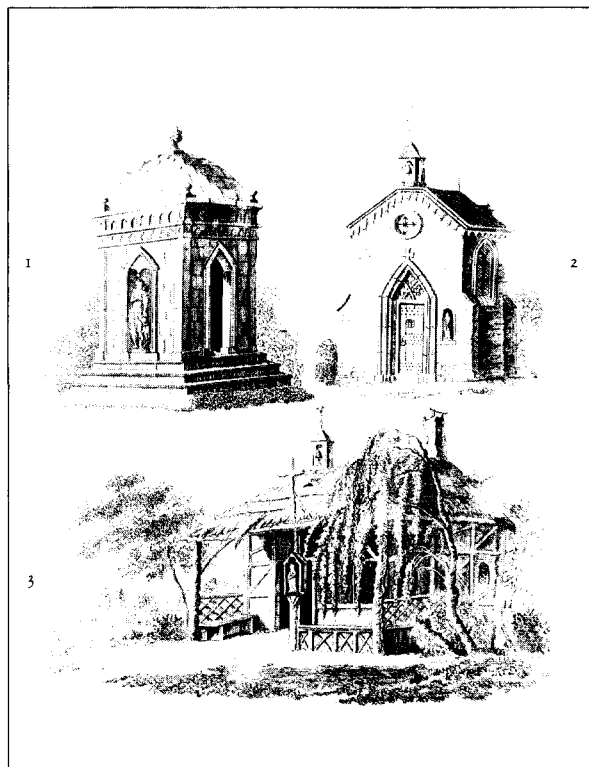
Afb. 11. De ruïne van de zogenaamde Kapel op het landgoed Sandwijck in De Bilt, 1981 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

landgoed heeft geput om zijn *Magazijn* aan te vullen.<sup>44</sup>

Een bouwwerk dat eveneens in Van Laars boek is afgebeeld en van voor 1802 dateert, is de nu nog bestaande kapel op het landgoed Sandwijck in De Bilt (afb. 11).<sup>45</sup> De functie van deze schijnkapel was een duivenhuis. Het gebouw dateert waarschijnlijk uit het derde kwart van de 18e eeuw. In het *Magazijn* vormt de kapel ontwerp no. 2 op Pl. LXII (afb. 12). De tekst vermeldt 'een Kapel, mede op doek geschilderd. Deze behoort in een Bosch, op eene open plaats, tegen het plantsoen gezet te worden'.<sup>46</sup> Enige details zijn in de prent veranderd.

44 Het gaat hier om Johann Goll jr. (1756-1821), die het landgoed verkreeg na het overlijden van zijn vader in 1781. Ten tijde van Sanders bezoek was het goed in bezit van Golls dochter Amelia Maria. Zie hiervoor verder Van der Wijck, *op. cit.*, 291-298.

45 Het gebouwtje verkeert momenteel in een uiterst vervallen staat, en heeft onmiddellijke restauratie nodig. De overeenkomst tus-



Afb. 12. Pl. LXII uit het *Magazijn*. Ontwerp no. 2 is, op enige details na, gelijk aan de Kapel op Sandwijck (foto Bibliotheek Landbouwhogeschool Wageningen).

#### DE INVLOED VAN HET MAGAZIJN VAN TUIN-SIERAADEN

De invloed die is uitgegaan van het *Magazijn* naar ontwerpen voor Nederlandse tuingebouwtjes is in hoge mate oncontroleerbaar. Het merendeel van de tuinornamenten is in de loop van de 19e en vooral de 20e eeuw, verloren gegaan. Het onderzoek naar tuingebouwen in Nederland is tot nu toe minimaal. Het grote aantal exemplaren van het *Magazijn* dat aanwezig is in bibliotheken zegt echter wel iets over de vroegere populariteit van het boek, hetgeen bevestigd wordt door de frequentie van de herdrukken en de heruitgaven van het werk tussen 1802 en 1867.

sen de kapel en een ontwerp in het *Magazijn* wordt opgemerkt in H. M. J. Tromp, *Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen, deel 4: Sandwijck bij de Bilt*, Zeist 1980.

46 *Magazijn*, 55.



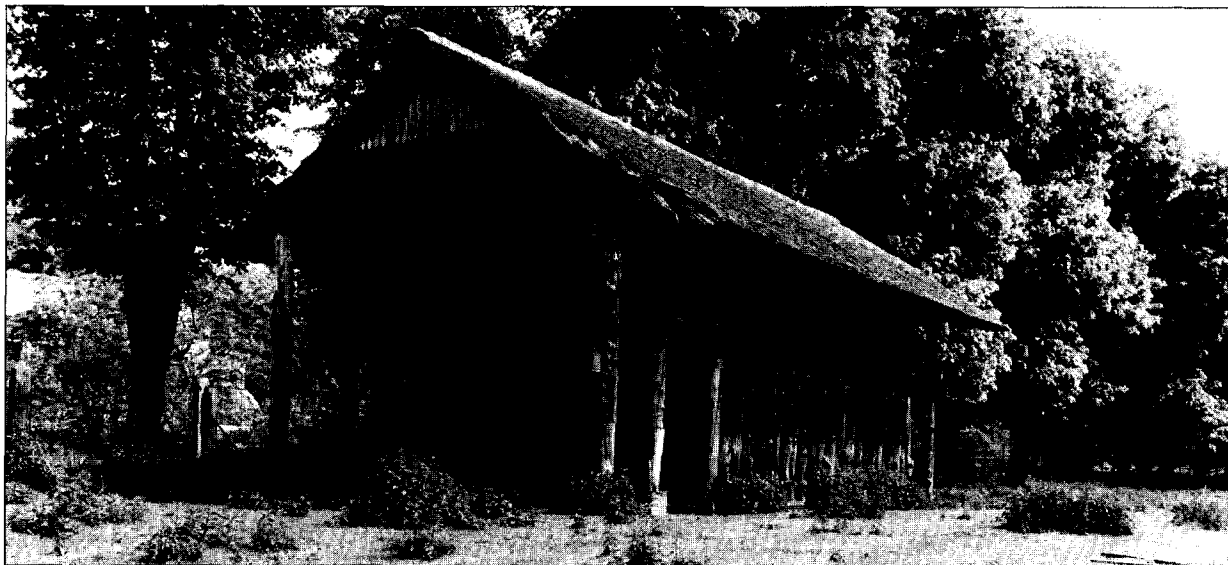
Afb. 13. Het beschilderde schot met Kabuur, te Elswout bij Bloemendaal, 1981 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Er kan sprake zijn van beïnvloeding door Van Laar bij het plaatsen van 'boerenwoningen', dagloners-huisjes e.d. in de Nederlandse landschapstuin. Zoals gezegd zijn veel van Van Laars eigen ontwerpen schijn-boerenbehuizingen. Hieruit blijkt een waarschijnlijk reeds bestaande voorkeur voor dit type. Van Laar geeft de boerenwoningen en -herbergen echter dezelfde behandeling als enkele van zijn hermitages: ze krijgen er een geschilderde menselijke figuur bij. Twee platen van dit type, een 'Landlijk Wooningje, verbeeldende een Boeren Herbergje' en 'een platgeschilderd Schot, verbeeldende een oudmannen boeren Herberg' (afb. 5),<sup>47</sup> schijnen vooraf te gaan aan het befaamde beschilderde schot in Elswout (afb. 13). Dit schot uit de eerste helft van de 19e eeuw, dat een boerin laat zien die over het voordeurtje van haar boerderij leunt en die gewoonlijk naar de bijnaam van de voorgestelde,

Kabuur, wordt genoemd, komt op veel punten overeen met Pl. I.XXIX. De gebouwtjes te Elswout, de zogenaamde blokhut en de uit boombast opgetrokken huisjes (afb. 14 en 15), doen boven alles aan de Grohmannsegmenten uit het *Magazijn* denken. De tuinhuizen op dit goed stammen waarschijnlijk uit de eerste helft van de 19e eeuw, zodat het mogelijk is dat de eigenaars het *Magazijn van Tuin-sieraaden*, of de schrijver ervan, kenden.

Een meer dan oppervlakkige overeenkomst met bepaalde ontwerpen uit Van Laars werk lijkt ook het speelhuisje (hier bedoeld als een tuingebouwtje speciaal voor kinderen), 'De Boerenwooning', bij Huys ten Donck te Ridderkerk te hebben (afb. 16). Het huisje lijkt in opzet sterk op bijvoorbeeld plaat CLXXXIX uit het *Magazijn*. De toenmalige eigenaar van Huys ten Donck, Mr. Otto Paulus Groeninx van Zoelen, bouwde het huisje in 1808 (dus zes jaar na de uitgave van het *Magazijn*) voor zijn kinderen, 'omdat zijn vrouw en

47 *Magazijn*, resp. Pl. CLVII en Pl. LXXIX.



*Afb. 14.* De zogenaamde Blokhut te Elswout bij Bloemendaal, 1981 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

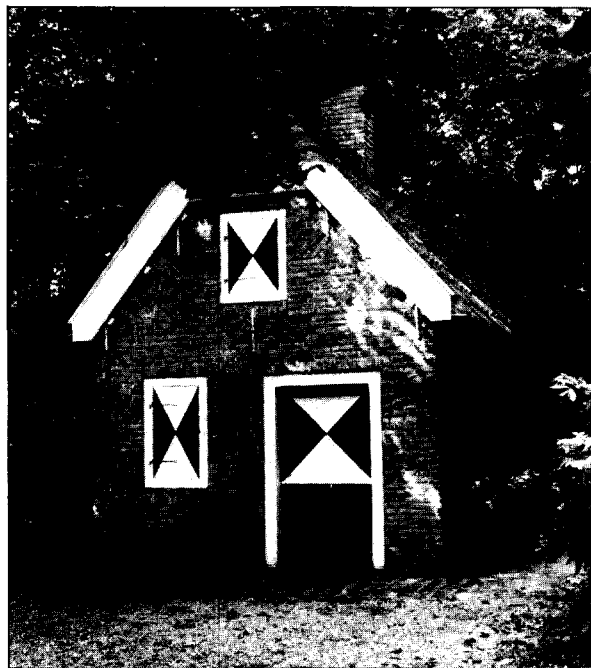


*Afb. 15.* Een rustiek tuingebouw bij de grote Zwitserse brug, te Elswout bij Bloemendaal, 1981 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

kinderen goed genezen (waren) van de roodvonk'.<sup>48</sup> Zulke speelhuisjes komen overigens in Nederland meer voor, waarbij het onduidelijk is waar de inspiratie vandaan is gekomen. De Nederlandse speelhuisjes zijn veelal in 'Hollandse' stijl opgetrokken, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het 'Hexenhauschen' in Moorsgotische stijl van de latere koning Ludwig I van Beieren, in het zogenaamde Ludwigsgärtchen van Schloss Nymphenburg te München.

De inmiddels verdwenen kapel boven de ijskelder van het landgoed Hoekelum bij Bennekom geeft een indicatie voor de moeilijkheid om aan tuingebouwen al dan niet de invloed van een voorbeeldenboek te kunnen toeschrijven. Het type is dat van zovele kapelletjes en hermitages in het *Magazijn*, maar direct te identificeren met een mogelijk voorbeeld is dit gebouwtje niet. Meer dan alleen met het type komt de hermitage in het park van de Fogelsanghstate te Veenklooster overeen met ontwerp no. 3 van Pl. LXII in Van Laars boek (afb. 12). Op datzelfde landgoed lijken het badhuisje in de vorm van een gotische kapel en het jachthuis met zijn door Grohmann verwerkte John Plaw-achtige indeling eveneens georiënteerd te zijn op het *Magazijn van Tuin-sieraaden*. Bij Huis Doorn staat een 19e-eeuwse duiventil: een neogotische torentje, steunend op acht walvisribben. In het *Magazijn* zijn twee ontwerpen afgebeeld die van walvisribben gebruik maken. Ook dit gebouw lijkt op Van Laars voorbeelden geïnspireerd te zijn.<sup>49</sup>

Een uiterst zeldzaam verschijnsel in Nederland is de, in Groot-Brittannië relatief wijd verspreide *sham ruin*, de gebouwde ruïne. De nog bestaande ruïne uit ca. 1870 op het landgoed De Haere bij Olst lijkt verband te houden met Pl. LVIII van het *Magazijn*, een ontwerp dat 'eene teekenachtige Ruïne' wordt genoemd.<sup>50</sup> Een bouwwerk dat geen twijfel overlaat aan de herkomst van het ontwerp, is de thans verdwenen Chinese brug bij de Heremastate, bij Joure. De gekromde brug, bekroond met een Chinese kiosk, is, op



Afb. 16. Speelhuisje 'De Boerenwooning' in het park van Huys ten Donck bij Ridderkerk, 1978 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

de balusterbekroningen na, geheel identiek aan Pl. III no. 7 in het *Magazijn*: 'eene Chinesesche brug, in het midden met een overdekt Bruggenhuisjen voorzien . . . , men kan zig aldaar met hengelen verlustigen'.<sup>51</sup> Het ontwerp lijkt door Van Laar uit Grohmann te zijn overgenomen, zodat de mogelijkheid bestaat dat het ontwerp door de eigenaar van de Heremastate ook direct aan Grohmanns *Ideemagazijn* is ontleend.

Een ander tuinornament dat naar aanleiding van Van Laars boek moet zijn gebouwd, is de nog bestaande kapel-achtige koepel op het buiten Terra Nova bij Loenen aan de Vecht. In het *Magazijn* komt deze koepel voor als een van de onderdelen van Pl. XXX. Het gebouwtje op Terra Nova is met zekerheid later in de 19e eeuw gebouwd.<sup>52</sup> Een zeer directe invloed is uitge-

Bergen heeft overigens nog twee walvisribben als toegangspoort.

<sup>48</sup> Een ander voorbeeld is het ruïneuze kapelfront in het bos bij kasteel Drakestein. Voor beide ruïnes zie J. Harenberg, *De entourage van het Nederlandse kasteel*, Zaltbommel 1979.

<sup>49</sup> *Magazijn*, 3.

<sup>50</sup> Zie B. O. van den Berg e.a., *Theekoepeels en tuinhuisjes in de Vechtstreek en 's-Graveland*, 2. pl. 1980, 108-109.

<sup>48</sup> H. M. J. Tromp, *Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen, deel 2: Huys ten Donck te Ridderkerk*, Zeist 1980, 7.

<sup>49</sup> *Magazijn*, Pl. CXL en Pl. CXLII. Het bouwen met walvisribben of -kaken was echter zeker niet een strikt Nederlandse zaak; zie voor Groot-Brittannië en Ierland, B. Jones, *op. cit.*, 123, 299, 318, 422-423, 429. De schrijfster noemt deze bouwmaterialen 'a favourite piece of nature's gothic'. Het huidige pretpark Beekse

gaan van Gijsbert van Laar op de aanleg van twee tuinen in Broek in Waterland.<sup>53</sup> Van Laar zou voor de theoloog Dirk Wynandsz. Ditmarsch (1759-1830), aan wie hij zijn boek had opgedragen, een tuin hebben ontworpen, waarover echter verder niets bekend is. Ditmarsch' collega, de al eerder genoemde predikant Klaas Bakker, kreeg eveneens een tuin ontworpen door Van Laar. Bakkers perceel komt in het *Magazijn* voor als twee gedeelten van 'eenen nieuwen Aanleg'.<sup>54</sup> In zijn beschrijving noemt Van Laar wel een 'Gotisch Gebouw', een 'Vogelhuisjen op een Eiland' en een 'Sekreet', maar niet de mechanische poppen die deze tuin tot een bezienswaardigheid maakten. Het is mogelijk dat deze mechanieken niet door Van Laar zelf zijn geïnstalleerd, ofschoon ze geheel passen in zijn concept van de burgerlijke microkosmos, waarbij zoveel mogelijk visuele aspecten van de historie en de verschillende beschavingen op een klein oppervlak bijeengebracht werden.<sup>55</sup>

#### DE BURGERLIJKE TUINKUNST

Gijsbert van Laars *Magazijn van Tuin-sieraaden* is waarschijnlijk bedoeld geweest voor de gegoede burger. Grohmanns systeemloze *Ideenmagazin* was al duidelijk afgeleid van eerdere voorbeeldenboeken, die in de 18e eeuw vooral bedoeld waren voor de adel en de zeer rijken. Net als Grohmann, legt Van Laar bij voortdurende nadruk op de 'onkostbaarheid' van zijn werk. Ook in het *Magazijn* komen bijvoorbeeld geen dure pagodes voor, maar alleen kleinere Chinese gebouwen.<sup>56</sup> Om 'den bedaarden, werkzaam en nijveren Nederlander . . . te verpoezen van zijnen arbeid . . .

behoeft men geen rijk man te zijn, geen groote buitenplaats te bezitten; de tegenswoordige smaak van aanleggen levert de bezitter van een middelmaatigen of kleenen grond zoowel stof tot vermaak alsdien van eenen grooten'. 'Ja menig een middelmatig gegoed man' schrijft Van Laar, 'is gelukkiger in zijn tuintjen dan veel rijken in hunne lusthoven'.<sup>57</sup> Dat Van Laar zijn werk samenstelde met de 'middelmatig gegoed man' voor ogen, blijkt verder uit zijn mededeling zoveel mogelijk voorstellingen op zo min mogelijk prenten te hebben gezet, 'om daardoor te voorkomen dat dit werk te kostbaar worde'. Er bestond in Nederland hier en daar zelfs weerstand tegen grote buitens. Zo fulmineert een schrijver in 1832 in het herenmodetijdschrift *Proteus* tegen geldverspillende Fransen: 'Zij deden ook in de woonsteden van Parijs of in den omtrek prachtige landhuizen bouwen, door de heerlijke tuinen omgeven, welke men "Folies" noemde, en die metterdaad dezen naam verdienden; aangezien de ontzachelijke sommen welke bij derzelver aanleg werden verspild'.<sup>58</sup>

Het systeemloze bijeenzetten van ontwerpen is een kenmerk van het voorbeeldenboek voor de burgerlijke tuin.<sup>59</sup> De smaak die bij de adel zo hoog werd geacht,<sup>60</sup> verloor zich hier in een zo groot mogelijke opeenhoping van zo goedkoop mogelijke bouwwerkjes. Het imiteren had tot gevolg dat de traditionele opvattingen van goede smaak uit het oog werden verloren en alleen de uiterlijkheden van de adellijke tuin werden nagevolgd. Van Laars *Magazijn* kan dan ook in de lijn van voorbeeldenboeken van J. G. Grohmann en William Wrighte gezien worden, als een uiting van de burgerlijke smaak waarop door met name deze beide boeken werd ingespeeld.<sup>61</sup>

53 Voor deze materie, zie vooral het al eerder aangehaalde artikel van J. W. Niemeyer in *Noord-Holland*.

54 *Magazijn*, 88, Pl. CXXVII en CXXVIII.

55 Bakkers tuin komt vele malen in reisverslagen voor, maar een aardige beschrijving op rijm van eigen, Broekse bodem, uit 1838, valt te lezen in W. van Engelenburg, *Geschiedenis van Broek in Waterland*, Haarlem 1907, 245-247.

56 Zie E. von Erdberg, *op. cit.*, 55, die dit wat betreft Grohmann signaleert.

57 *Magazijn*, Voorrede.

58 *Proteus: tijdschrift voor Hollandse beerenkleeding en ter bevordering van nationale nijverheid*, 1832, 15. *Proteus* keerde zich met het zuster-tijdschrift *Enphrosyne* tegen de buitenlandse invloed op mode en interieur en propageerde de z.g. 'Hollandsche kleeding'. Beide bladen verdwenen echter reeds na enige maanden van de markt.

Voor deze verwijzing dank ik Mw. A. van de Lindt.

59 Voor burgertuinen, zie H. Pfann, *Der kleine Garten zu Beginn des XIX. Jahrhunderts*, Straszburg 1935.

60 Een van de uitzonderingen hierop is de Prince de Ligne, wiens tuin in Belœil eruit moet hebben gezien als een ouderwetse kermis; zie hiervoor E. von Erdberg, *op. cit.*; P. Conner, *Oriental Architecture in the West*, Londen 1979; en D. Wichenson, *The Picturesque Garden in France*, Princeton 1978.

61 Dobai heeft het voor wat betreft Wrigthe's *Grotesque Architecture*, Londen 1767, en de heruitgaven hiervan in 1790, 1802 en 1815, over 'vom bürgerlichen Element getragenen Unterströme (in der englischen Gartenkunst)'. Zie J. Dobai, *op. cit.*, deel 2, Bern 1975, 619.

62 C. H. C. A. van Sypesteyn, *op. cit.*, 172.

Naarmate de bouwwerkjes in tuinen en op landgoederen van goedkoper materiaal werden gemaakt, was de kans groter dat zulke weinig duurzame gebouwen al snel verdwenen. Veel van wat er volgens teksten, prenten en oude foto's in Nederland aan exotische, eclectische en rustieke tuingebouwen moet hebben gestaan, is nu dan ook spoorloos uit het landschap verdwenen. Gijsbert van Laars *Magazijn van Tuin-sieraaden* heeft mogelijk een sleutelpositie ingenomen voor wat betreft het optrekken van tuingebouwen in Nederland tijdens de periode waarin de landschapsstijl ook hier in zwang was. Het aantal herdrukken lijkt hierop te wijzen, evenals de uit het *Magazijn* nagebouwde tuinornamenten. Negentiende-eeuwse vermeldingen van Van Laars boek in literatuur en lectuur zijn echter nog niet gevonden. Het belang van het werk ligt mede hierin dat het laat zien waar veel tuineigenaars en -architecten hun voorbeelden vandaan haalden, of waardoor zij werden aangezet hun eigen bouwvariaties te bedenken.

In het begin van deze eeuw was een schrijver over de Nederlandse tuinkunst nog blij dat Van Laars gebouwtjes niet lang stand konden houden en dat 'met hare instorting dit ziekelijk tijdperk was afgesloten'.<sup>62</sup> De waardering voor deze stroming is momenteel langzaam aan het veranderen. Hopelijk kan mede door dit artikel een aanzet worden gegeven tot de verdere bestudering van een tot nu toe ten onrechte verwaarloosd aspect van de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

#### SUMMARY

The only thing known about the writer of the *Magazijn van Tuin-sieraaden*, Gijsbert van Laar is that he was a partner in an Alkmaar nursery. When Van Laar's book was published in Amsterdam in 1802, it was destined to become the most important design-book for garden ornaments in the Dutch language. Its numerous reprints indicate the popularity the book must have en-

joyed. The collection contains designs for every imaginable type of garden building, put together in a disorderly fashion. The contents range from bridges, grottoes, temples, hermit's cells and mosques, to cottages, ice houses, hidden wc's, chairs and sham ruins. Its lack of system is in imitation of J. G. Grohmann's *Ideenmagazin*, as indeed are many of the designs. The *Magazijn* was published when the craze for the landscape garden was in full swing in Holland. The Dutch had rather belatedly taken over the taste for the English landscape garden around 1760 by way of France and Germany.

The designs in the *Magazijn* are orientated towards English design-books only in so far as they were available in Grohmann's collection. Peculiar to the Dutch book are the many examples of farms and farmer's inns, all in a vaguely 17th-century Dutch style. These particular designs have been left out from the last edition of Van Laar's book, published in 1867. This edition tends to emphasize the rustic elements in the book.

Several of the designs in the *Magazijn van Tuin-sieraaden* are directly traceable from the buildings in the park of Velserbeek, laid out in the 18th century. The influence on Dutch garden structures exerted by Van Laar's book, seems to have been quite large. A direct influence can be pointed out in several instances, whilst at other times a knowledge of the *Magazijn* by patrons and architects seems at least very probable.

The *Magazijn* holds a key-position concerning the emergence of the smaller park and garden in the early 19th century. This it has in common with such books as William Wright's *Grotesque Architecture* and the afore-mentioned *Ideenmagazin* by Grohmann: the designs are usually cheap in construction, the emphasis being put on cheap materials and on the possibility of only erecting the front of buildings.

All in all, Gijsbert van Laar's *Magazijn van Tuin-sieraaden* shows us the sources from which many of the Dutch estate-owners and their architects drew their inspiration.

ERIK DE JONG\*

# BIBLIOGRAFIE VAN DE NEDERLANDSE TUINARCHITECTUUR EN AANVERWANTE GEBIEDEN OVER DE JAREN 1960-1983

Wie zich wil verdiepen in de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur, zal merken dat het hier gaat om een door de Nederlandse kunst- en cultuurgeschiedenis verwaarloosd gebied. Deze houding doet geen recht aan de rijkdom aan materiaal die ons bij het onderzoek naar dit fenomeen ter beschikking staat.

De studie van de Nederlandse tuinkunst heeft zich in Nederland in drie onderscheiden fasen afgespeeld. De basis voor het onderzoek werd gelegd aan het begin van deze eeuw door auteurs als C. H. C. A. van Sypsteyn (*Oud-Nederlandsche Tuinkunst. Geschiedkundig Overzicht van de Nederlandsche Tuinarchitectuur van de 15de tot de 19de eeuw*, 's-Gravenhage 1910), en L. A. Springer (*Oude Nederlandsche Tuinen*, Haarlem 1937, een bundel artikelen). Het onderzoek van deze twee auteurs is grotendeels uit de praktijk van de laat-19e-eeuwse en vroeg-20e-eeuwse tuinkunst voortgekomen: hun eigen ontwerpen en reconstructies kenmerken zich door een grote belangstelling voor de geometrische traditie (zie nrs. 203, 204, 210, 211 en 220 van deze bibliografie). Met name Springer is een buitengewoon belangrijk tuinhistoricus geweest met voor zijn tijd veel originele en scherpzinnige inzichten.

Belangrijk voor deze vroege periode zijn ook de uitgaven van E. W. Moes en K. Sluyterman (*Nederlandsche Kasteelen en hun Historie*, Amsterdam 1912-1915, 3 delen) die een fotografisch overzicht geven van

de Nederlandse tuinen aan het begin van de 20e eeuw in de traditie van publikaties als *Country Life* en de Studio serie *The Gardens of England*. Ook het tijdschrift *Buiten* (1901-1936), met publikaties over verschillende tuinen past in deze traditie.

Een tweede fase werd ingeluid in de jaren veertig en op gang gebracht door ontwikkelingen binnen de moderne kunstgeschiedenis. De bestudering van de tuinarchitectuur hield zich, analoog aan kunsthistorische onderzoekingen, in deze fase grotendeels bezig met stilistische analyses. Resultaat hiervan waren de publikaties van J. T. P. Bijhouwer (*Nederlandsche Tuinen en Buitenplaatsen*, Amsterdam 1942), waarmee de auteur – zelf landschapsarchitect – te kennen gaf nog deels in de traditie van Van Sypsteyn en Springer te staan. Belangrijker nog is het fundamentele boek van A. Bienfait (*Oude Hollandsche Tuinen*, 's-Gravenhage 1943, 2 delen), dat een vrijwel integraal overzicht geeft van de Nederlandse tuinkunst tot de intrede van de landschapsstijl. Deze laatste werd, opvallend genoeg, toen nog buiten beschouwing gelaten.

De bestudering van Nederlandse tuinarchitectuur heeft tenslotte in de jaren zestig een belangrijke impuls gekregen door de noodzaak zich te bezinnen op functie en betekenis van de Nederlandse buitenplaats. Deze werd immers op grote schaal bedreigd door economische en/of planologische factoren. De belangstelling richtte zich vooral op de landschapsparken uit de late 18e en de 19e eeuw: deze waren immers een integraal onderdeel gaan uitmaken van het Nederlandse landschap.

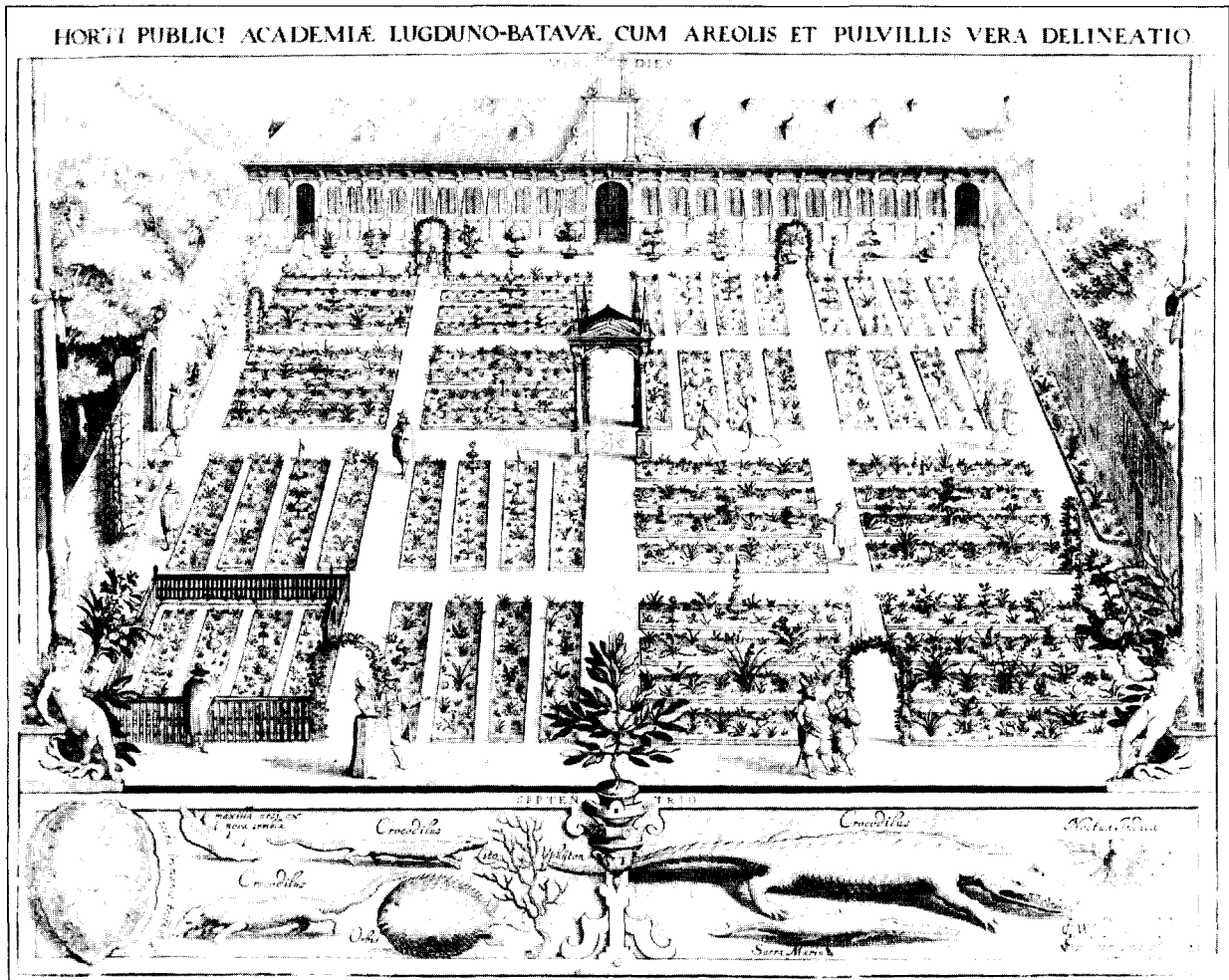
Het toenemende milieubewustzijn, gepaard aan de noodzaak van een, voor conservatie en bescherming,

\* Geboren 19 juli 1954, studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en is sinds 1979 als wetenschappelijk medewerker architectuurgeschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij specialiseert zich in de Nederlandse historische tuinarchitectuur, zie de bibliografie in dit artikel nrs. 8, 142, 150, 154 en 180, op welk gebied hij ook een dissertatie voorbereidt.



broodnodige historische kennis, heeft in de laatste twintig jaar gezorgd voor een groeiende belangstelling voor tuinen en buitens. Verschillende publikaties van H. W. M. van der Wijck hebben in belangrijke mate aan deze belangstelling bijgedragen (zie afd. VI, VII en IX van deze bibliografie). In dit verband kan ook gewezen worden op het door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 1980 geïnitieerde *Bronnenonderzoek naar de Ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen* (zie nrs. 71, 161, 193 en 194). Contextueel onderzoek naar buitenplaatsen (waaron-

der men nog maar al te vaak alleen het huis verstaat) heeft na de Tweede Wereldoorlog voor het eerst gestalte gekregen in het boek *De Buitenplaatsen aan de Vecht* (Lochem 1948) van de hand van de historicus en kunsthistoricus R. van Luttervelt. Hoewel hij zijn materiaal in sommige opzichten niet geheel juist geïnterpreteerd heeft, is Van Luttervelt de eerste geweest die grote waarde hechtte aan het gebruik van literaire en algemeen cultuurhistorische bronnen en archivalia. Iconografisch/iconologische benaderingswijzen zoeken we bij hem nog tevergeefs. De studie van eventuele alle-



Afb. 1. C. J. Visscher (naar J. C. Woudanus), Plattegrond van de Hortus Botanicus te Leiden (ca. 1610). Kopergravure, 330 × 400 mm (foto Kunsthistorisch Instituut Utrecht).

gorische, symbolische of theologisch/filosofische aspecten is pas de laatste jaren op gang gekomen, onder invloed van de huidige stand van de kunsthistorische wetenschap in Nederland en onder invloed van buitenlandse studies op dit gebied. Literatuurhistorisch onderzoek naar de berijmde beschrijvingen van buitenplaatsen, de hofdichten, wordt het best vertegenwoordigd door P. A. F. van Veens belangrijke dissertatie (zie nr. 29). Deze studie wordt echter op geen enkele wijze gekoppeld aan het bestaande visuele en documentaire materiaal.

Belangstelling voor een *synthese* van stilistische, cultuurhistorische, literaire, iconografische en iconologische benaderingen is pas zeer recent (nrs. 20, 22, 43, 74, 120, 135, 141, 142, 145, 150, 152, 154, 156, 157, 172, 173, 179 en 180). Een belangrijke stimulans ten opzichte van de 17e- en 18e-eeuwse symmetrische tuinaanleg gaat uit van de restauratie van Paleis het Loo. De problematiek hieromtrent heeft tot nu toe geresulteerd in biohistorische, historische en stilistische studies (zie afd. VII en VIII), terwijl onderzoek naar de betekenis van de tuinaanleg als verheerlijkingssymbool van de vorst en naar Marot als tuinontwerper aan de gang is. Tevens vormt deze restauratie een zinnige aanleiding de algemene symmetrische tuintraditie in Nederland aan een uitgebreider onderzoek te onderwerpen, ook al is er 'feitelijk' nog maar weinig van over.

De hierna volgende bibliografie is onderverdeeld in verschillende rubrieken, die ieder chronologisch geordend zijn en per jaar alfabetisch, zodat een overzicht verkregen kan worden van de groei van het historisch onderzoek, dat vooral in de jaren zeventig een stijging laat zien. Deze bibliografie kan niet anders dan een aanzet tot een meer volledige zijn. Opgenomen zijn hier een aantal van de, naar inzicht van de samensteller, meest belangrijke boeken, artikelen en catalogi. In het bijzonder die literatuur is opgenomen waarin belangrijke verwijzingen naar oudere en meer lokale publikaties te vinden zijn. Te zamen willen ze niet meer dan een tegemoetkoming zijn voor degene die zich globaal wil oriënteren op het gebied der Nederlandse tuinarchitectuur – hier opgevat als een vooral *cultuurhistorisch* fenomeen.

Voor literatuur van vóór 1960 raadplege men het belangrijke werk van L. A. Springer, *Bibliographisch*

*Overzicht van Geschriften, Boek- en Plaatwerken op het Gebied der Tuinkunst*, Wageningen 1936. Deze bibliografie bevat naast titels van (oude) bronnen verwijzingen naar 19e-eeuwse en vroeg-20e-eeuwse secundaire literatuur (niet alleen gericht op Nederland). Verder raadplege men het *Repertorium betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst (voornamelijk van tijdschriftartikelen)*, uitgegeven door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, Vol. I (1901-1934); Vol. II (1935-1940); Vol. III (1941-1950); Vol. IV (1951-1960), 's-Gravenhage 1940 en later, met meer delen in voorbereiding; en ook: *Repertorium van Boekwerken Betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst verschenen tot 1940*, uitgegeven door de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, Deel I, 's-Gravenhage 1950. Dit Repertorium – helaas niet voortgezet – behandelt boekwerken – ook oude bronnen – op het gebied van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst verschenen tot 1940. Als laatste is belangrijk: W. Nijhoff, *Bibliographie van Noord-Nederlandse Plaatsbeschrijvingen tot het Einde der 18de Eeuw*, 's-Gravenhage 1953, een bibliografie waarin alle Noordnederlandse plaatsbeschrijvingen, dus ook van buitenplaatsen met hun tuinen, zijn opgenomen. In dit kader moet ook gewezen worden op het belang van de studie van topografische kaarten. Zie hiervoor onder meer Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten – aanwezig in de Nederlandse Rijksarchieven – toegelicht en beschreven*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1981 (Diss. Utrecht 1981).

Voor belangrijke bibliotheken, collecties en archieven zie onder nr. 7 van deze bibliografie.

Deze bibliografie is een verbeterde en aangevulde versie van de 'Bibliography of Literature on Dutch Landscape Gardening and Associated Topics between 1960 and 1981' die verscheen in het 'Special Dutch Issue' van het *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 397-410. In dit *Journal* zal vanaf 1983 jaarlijks een algemene bibliografie op het gebied van de tuinkunst worden gepubliceerd. Hieraan zullen ook Nederlandse titels worden toegevoegd.

Het materiaal is verzameld tot 1 februari 1983.

## I BIBLIOGRAFIEËN EN GIDSEN

De hier opgenomen bibliografieën (nrs. 1, 2, 3 en 4) hebben vooral betrekking op architectuur en bewoningsgeschiedenis van kastelen en buitenplaatsen, maar kunnen als zodanig ook belangrijk zijn voor de bijbehorende tuinarchitectuur. Nr. 9 is een gids van in Nederland te bezichtigen tuinen, parken, arboreta, enz. Vergelijk ook nr. 24. De nummers 5 en 6 zijn van een geheel ander karakter: 5 is een lijst van Nederlandse literatuur over tuin(sier)planten verschenen tussen 1600 en 1900; 6 een bibliografie van 18e-eeuwse Nederlandse boeken op het gebied van tuinarchitectuur en -beplanting met vermelding van vindplaatsen. Beide vormen een belangrijke aanvulling en correctie op de bibliografie van Springer (zie boven).

- 1966 1 Kroon, C., *Bibliografie van boeken en tijdschrift-artikelen die betrekking hebben op de geschiedenis van kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Nederland*, Hazerswoude 1966.
- 1969 2 Gerritsma, S. A., *De Groninger borgen, bibliografie*, Amsterdam 1969.
- 3 Kroon, C., *Bibliografie van de werken over de adellijke huizen te Koudekerk a/d Rijn*, Leiden 1969.
- 1971 4 Ratelband, G., *Bibliografie van Zuid- en Midden-Kennemerland en de Haarlemmermeer*, Haarlem 1971.
- 1978 5 Oldenburger-Ebbers, C. S., 'Inleiding tot de lijst van Nederlandse literatuur over tuin(sier)planten tussen 1600 en 1900', *Groen*, (1978) nr. 11, 437-440.
- 6 Oldenburger-Ebbers, C. S. & J. Stehouwer, 'Bibliografie van achttiende-eeuwse Nederlandse boeken op het gebied van tuinarchitectuur en beplanting', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, (1978) nr. 40, 1-16.
- 1981 7 Bierens de Haan, J. C., 'Collections and Documentary Archives Relating to Dutch Garden History', *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 393-397 (Special Dutch Issue).
- 8 Jong, E. de, 'Bibliography of Literature on Dutch Landscape Gardening and Associated Topics between 1960 and 1981', *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 397-411 (Special Dutch Issue).

9 Taudin Chabot, C., *Iona tuinengids: beemparken, botanische tuinen, collecties, stijltuinen, parken en plantsoenen*, Kon. Mij van Tuinbouw en Plantkunde, 's-Gravenhage 1981<sup>4</sup>.

## II HERDRUKKEN

De volgende herdrukken bevatten belangrijk platenmateriaal, veelal van huizen en tuinen langs Nederlandse rivieren. Het is te hopen dat op een goed moment ook andere voor de Nederlandse tuinarchitectuur belangrijke, maar niet altijd even toegankelijke, bronnen (zoals de nrs. 16 en 17) zullen worden heruitgegeven.

- 1960 10 Rademaker, A., *Kabinet van Nederlandse Outbeden en Gezichten*, Zaltbommel 1960 (Amsterdam 1725).
- 11 Brouërius van Nidek, M., *Het Zegenpralent Kennemerlant, vertoont in veele heerlijke gezichten*, 's-Gravenhage 1960, 1966, 1973 (Amsterdam z.j. ca. 1730).
- 1967 12 Rademaker, A., *Rhijnlands fraaiste gezichten*, 's-Gravenhage 1967 (Amsterdam 1732).
- 1968 13 Brouërius van Nidek, M., *Het Verbeerlykt Watergraefs- of Diemer-Meer*, Amsterdam 1968 (Amsterdam 1725).
- 14 Rademaker, A., *Hollands Arcadia, of de vermaarde Rivier Den Amstel*, 's-Gravenhage 1968 (Amsterdam 1730).
- 15 Rademaker, A., *Hollands Tempe verbeerlijkt, vertoont in dertig uitmuntende gezigten. . .*, 's-Gravenhage 1968 (Amsterdam 1728).
- 1979 16 Vredeman de Vries, H., *Variae Architecturae Formae*, W. van Hoeve, Amsterdam 1979 (Antwerpen 1601).
- 1980 17 Vredeman de Vries, H., *Hortorum viridariumque. . . Formae*, W. van Hoeve, Amsterdam 1981, ingeleid door P. A. F. van Veen (Antwerpen 1568).

Vergelijk ook nr. 83.



Afb. 2. W. Schellinks, Landhuis aan het water, niet gedateerd. Doek, 104,5 × 127 cm, Amsterdams Historisch Museum (foto Amsterdams Historisch Museum).

### III ALGEMEEN, TUIENEN, LANDSCHAP EN STADSGROEN

Deze rubriek is zeer algemeen van opzet en de hier opgenomen literatuur behandelt vooral aspecten van het (historische) landschap, waaronder de traditie van het buitenleven, tuinen en parken als 'historische recreatie', natuurbeleving van Middeleeuwen tot heden en het landschap in de Hollandse kunst (nrs. 18, 20, 22 en 23). Er bestaat geen modern overzicht over Nederlandse tuinarchitectuur. Te verwachten is echter: F. Hopper Boom, 'The Dutch Garden' in: *The Oxford Companion to Gardens*. De nummers 24, 25 en 26 bezien de ontwikkeling van de tuinarchitectuur in hoofdzaak-

lijk stilistische termen, waarbij echter wordt uitgegaan van al te categorische en traditionele opvattingen over stilistische ontwikkelingen binnen de Nederlandse tuinarchitectuur. Aanzetten tot de studie van het belangrijke gebied van het stadsgroen worden gegeven in de nrs. 27 en 28 (zie hiervoor ook nrs. 173, 183, 185, 187, 190 en onder afd. XII).

1969 18 *Wegwezen, Recreatie vroeger, nu en straks*, Tentoonstellingscatalogus Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam 1969/1970.

1975 19 *Proceedings of the 3rd International Symposium on Protection and Restoration of Historic Gardens*, International Council of Monuments and Sites,

- Zeist, Netherlands 1975. Bevat de volgende artikelen: C. S. Oldenburger-Ebbers & J. Heniger, 'Ornamental plants in 16th and 17th century gardens'; M. van Asbeck, 'Restauration du Palais Het Loo'; 'Discussion après l'exposé de M. van Asbeck sur Het Loo'; Kamerlingh Onnes, 'For the Netherlands Historic Gardens and Parks the signal is at danger'; 'Annexes – Addenda'; M. Erkelens, 'Brèves notices sur les châteaux et jardins visités'; W. A. Heineman, 'The restauration work at Rosendael'; Mrs Gatacre, 'De Wiersse'.
- 20 Taverne, E., 'Het landschap als speelruimte voor de stad', *Groeten uit Niemandsland, het Nederlandse landschap van vensterbank tot Waddenzee*, Tentoonstellingscatalogus Van Abbemuseum, Eindhoven 1975; idem: *Wonen TAJBK*, (1975) nr. 8, 5-20.
- 1976 21 Cremers, C. M., 'Enige aantekeningen betreffende de herkomst van de Nederlandse tuin-kunst', *Groen*, (1976) nr. 9, 291-297.
- 1977 22 Taverne, E., *58 miljoen Nederlanders en de mooie natuur*, Amsterdam-boek bv, Amsterdam 1977.
- 1978 23 'Het land van Holland; ontwikkelingen in het Noord- en Zuidhollandse landschap', *Holland*, 10 (1978) nr. 3; ook als tentoonstellingscatalogus Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam 1978. Bevat o.a. de volgende artikelen: J. D. H. Harten, 'Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw', 114-135; E. Bergvelt, 'Het Hollandse landschap in de kunst', 135-161.
- 1979 24 Berg, T. van den & D. Schaap, *Parken, Tuinen en Landschappen van Nederland*, Baarn 1979.
- 1980 25 Nieuwenhuis, H. (red.), *De ordentlycke tuyn. Historische tuinen in vogelvlucht. Formal gardens in Europe*, Zutphen 1980.
- 1981 26 Nieuwenhuis, H., *Stijltuinen. Vijf eeuwen Nederlandse tuinkunst*, Waanders, Zwolle 1981.
- 1982 27 *Erf en tuin in Oud-Amsterdam. De ontwikkeling van het omsloten erf en de stadstuin in de oude binnenstad*, Tentoonstellingscatalogus Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam 1982 (samengesteld door H. Zantkuyl, C. Hettema, P. Fischer en A. J. van der Horst).
- 28 *Groen toen. Van buitenplaats tot stadsgroen*, Tentoonstellingscatalogus Pulchri Studio, 's-Gravenhage 1982 (samengesteld door C. F. C. G. Boissevain, J. O. Buisman en C. H. Slechte).

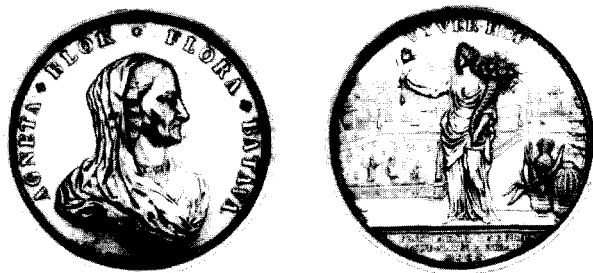
## IV LITERAIRE ACHTERGROND

Belangrijk in deze afdeling is de dissertatie van Van Veen (nr. 29), die de Nederlandse hofdichttraditie in een internationale context plaatst. Beening (nr. 30) geeft een overzicht van landschapsbeschrijvingen in de literatuur van de Nederlandse Renaissance. Opgenomen zijn hier ook de moderne monografieën over de 17e-eeuwse dichters Cats en Huygens (nrs. 34 en 35), die literatuurverwijzingen bevatten naar de door hen aangelegde tuinen en het voorkomen van hiermee samenhangende thema's in hun werk. Voor Huygens is voorts belangrijk de becommentarierde editie van *Hofwyck* (nr. 33) en de studies onder nrs. 36 en 37 die kunsthistorici mogen waarschuwen voor een al te gemakkelijk gebruik van deze zo belangrijke tekst. Voor de 18e-eeuwse landschapsstijl en zijn literaire achtergrond is belangrijk het bibliografische onderzoek naar de laat-18e-eeuwse dichteres Elizabeth Maria Post (nr. 32). Hieraan mag nog worden toegevoegd de studie over de dichter Feith van P. J. A. M. Buijnsters, *Tussen twee werelden; Rhijnvis Feith als dichter van 'Het Graf'* (Assen 1963) die onder meer de invloed van 18e-eeuwse graf- en natuurpoëzie uit Engeland op de literatuur uit de tweede helft van de Nederlandse 18e eeuw onderzoekt. Belangrijk is ook: W. van den Berg, *De Ontwikkeling van de Term 'Romantisch' en zijn Varianten in Nederland tot 1840* (Assen 1973), met gegevens die belangrijk zijn voor het lokaliseren van het ontstaan van een nieuw natuurgevoel in Nederland in verband met de landschapsparken.

1960 29 Veen, P. A. F. van, *De Soeticheydt des Bruyten-Levens, vergeselschaft met de boucken. Het hofdicht als tak van een Georgische litteratuur*, 's-Gravenhage 1960.

1963 30 Beening, Th. J., *Het landschap in de Nederlandse letterkunde van de Renaissance*, Nijmegen 1963.

1968 31 Hazelhoff, E., *Hofwyck; Constantijn Huygens'*



Afb. 3 (a en b). Agnes Block als 'Flora Batava'. Zilveren penning (diameter ca. 60 mm), 1700, Centraal Museum Utrecht (foto Centraal Museum Utrecht).

- tuin te Voorburg; bibliografie en iconografie, Amsterdam 1968.
- 1974 32 Paasman, A. M., *Elizabeth Maria Post (1755-1812). Een bio-bibliografisch onderzoek*, Amsterdam 1974.
- 1977 33 Zwaan, F. L., *Constantijn Huygens' Hofwyck*, Chev, Jeruzalem 1977.
- 1979 34 Berge, D. ten, *De Hooggeleerde en Zoetvloeiende Dichter Jacob Cats*, 's-Gravenhage 1979.
- 1980 35 Smit, J., *De Grootmeester van woord- en snarenspel. Het leven van Constantijn Huygens*, 's-Gravenhage 1980.
- 36 Strengholt, I., 'Fictieve gasten op Hofwyck in Hofwyck', *Voortgang van het onderzoek in de subfaculteit Nederlands aan de Vrije Universiteit*, I (1980), 9-18.
- 37 Koeman, H., 'Over de interpretaties van "Haegh en mijen-Boeck" in Huygens' Hofwyck', *Voortgang van het onderzoek in de subfaculteit Nederlands aan de Vrije Universiteit*, I (1980), 137-152.

#### V TUINSIERADEN

Enkele belangrijke 18e-eeuwse tuinvazen (nu in Engeland, Waddesdon Manor en Windsor Castle) worden behandeld in de gedegen studies onder de nrs. 38 en 43. Uniek voor Nederland is Jacques de Gheyn II's ontwerp voor een maniëristische tuingrot (zie nr. 41). Voor 17e-, 18e- en 19e-eeuwse tuinhuizen in stadstuinen zie nr. 40. Voor tuinhuizen langs de Vecht, in

's-Graveland en Friesland zie nrs. 50 en 55. Enige informatie over laat-18e-eeuwse chinoiserie-paviljoens geven nrs. 46 en 47. Over het gebruik van deze koepels en paviljoens: nr. 48. Belangwekkend is ook de onlangs door Rijksmuseum Paleis het Loo aangekochte tuinbank, mogelijk naar ontwerp van Daniel Marot (zie nr. 52).

- 1968 38 Leeuwenberg, J., 'Nederlandse tuinvazen op Waddesdon Manor', *Bulletin van het Rijksmuseum*, 16 (1968), 147-163.
- 1969 39 Hulkenberg, A. M., 'De grote verkoop van tuinbeelden, groepen en vazen op de Keukenhof in 1746', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudbeeldkunde van Leiden en omstreken*, 61 (1969), 181-197 en 62 (1970), 159-160.
- 40 Meischke, R. & H. J. Zantkuijl, *Het Nederlandse woonhuis*, Haarlem 1969.
- 1970 41 Regteren Altena, I. Q. van, 'Grotten in de tuinen der Oranjes', *Oud-Holland*, 85 (1970), 33-44 (zie ook: Stampfle, F., 'A Design for a Garden Grotto by Jacques de Gheyn II', *Master Drawings*, III (1965), 381-383).
- 1972 42 Fischer, P. M., 'Eighteenth-century Dutch sculpture', *Apollo*, 129 (1972), 396-406.
- 1973 43 Fock, C. W., 'Willem van Mieris als ontwerper en boetseerder van tuinvazen', *Oud-Holland*, 87 (1973), 27-47.
- 44 Leeuwenberg, J. & W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum. Catalogus*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1973.
- 45 Quarles van Ufford, C. C. G., 'Het mooiste tuinhuis van Amsterdam staat te Ukkel', *Jaarboek Amstelodamum*, 65 (1973), 109-137.
- 1976 46 *China-Delft-Europa; Chinoiserie*, Tentoonstellingscatalogus Het Prinsenhof, Delft 1976.
- 1977 47 Niemijer, J. W., 'De koepel of kiosk te Broek en haar tweelingzuster', *Broeker Bijdragen*, (1977) nr. 13, 71-77.
- 1978 48 *Thema thee*, Tentoonstellingscatalogus Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam 1978.
- 49 Lunsingh Scheurleer, D. F., 'Een Delftse tuinvaas en tegeltableaus versierd met buitenplaatsen', *Oud-Nieuws. Orgaan van de Nederlandse Vereniging Vrienden van Antiek*, 11 (1978) nr. 3, 202-212.

- 1980 50 Berg, B. O. van den, E. Boeve, D. Carasso & C. S. Oldenburger, *Tbeekoepels en tuinhuizen in de Vechstreek en 's-Graveland*, Stichting (i.o.) voor de Vecht en het oostelijk en westelijk Plas-sengebied, 1980.  
51 Versteegh, P. P. J., *Slangemuren*, Grontmij NV, Zeist 1980.
- 1981 52 Hijmersma, H. J., "Een wijle rust in de buitensael", een gebeeldhouwde tuinbank naar ontwerp van Daniël Marot', *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 31 (1980) [Haarlem, 1981], 279-285.  
53 Reinink, A. W. & J. G. Vermeulen, *Ijsskelders. Koeltechnieken van Weleer*, Heuff, Nieuwkoop 1981.
- 1982 54 Fischer, P. M., 'Flora en Bacchus en de beeldhouwers Van Logteren', *Bulletin van het Rijksmuseum*, 30 (1982) nr. 1, 3-6.
- 1983 55 Wielinga, R. J. *Tuinhuizen in Friesland*, Stichting Moderne Architectuur Friesland, Leeuwarden 1983.

Zie ook nrs. 27 en 91.

#### VI BUITENS ALGEMEEN

De hier gegeven literatuur verschaft informatie over landhuizen en het buitenleven van de 17e tot en met de 19e eeuw. Over de relatie stad-land en het buitenleven algemeen zie de nrs. 56, 66, 67 en 68 (vanuit een sociologische benadering). Rijk aan divers illustratiemateriaal is nr. 62. Over de architectonische ontwikkeling van buitenplaatsen zie de nrs. 58, 63 en 81. Voor buitenplaatsen van Amsterdammers: nrs. 67 (tot 1625), 61, 64 en 66; voor Kennemerland nrs. 59 en 72 (met veel literatuur en kaartmateriaal – helaas nog niet uitgegeven); voor Overijssel: 60; voor de Veluwe en Gelderland: nrs. 65, 70 en 75; voor Groningen nr. 69 (hoofdzakelijk over tuinen en landschap); voor Utrecht nrs. 61, 77, 79, 80 en 73 (dit laatste nummer blijft belangrijk vanwege de opgave van prenten en tekeningen en hun verblijfplaats. Deze informatie werd bij de publikatie van nr. 80 achterwege gelaten). Nr. 79 is voornamelijk interessant vanwege de vele genealogische gegevens en de inleiding van R. Meischke. Be-

langrijk om hun systematische, documentaire aanpak is de onder nr. 71 vermelde serie (met vervolg onder de nrs. 161, 193 en 194).

- 1962 56 Eeghen, P. van, '300 jaar de stad uit', *Jaarboek Amstelodamum*, 54 (1962), 166-169.
- 1965 57 Niemijer, J. W., 'Nieuwe gegevens over oude tuinen in Broek en Waterland', *Noordholland*, 10 (1965), 94-99.
- 1966 58 Wijck, H. W. M. van der, 'Het landelijk aspect van de vroege hofsteden in Holland', *Bulletin KNOB*, 65 (1966), 146-152.
- 1967 59 Wijck, H. W. M. van der, 'Marquette, Assumburg, Beeckesteyn en Waterland', *Bulletin KNOB*, 66 (1967), 29-46.
- 1969 60 Wijck, H. W. M., 'Aspecten van Overijsselse buitenplaatsen', *Bulletin KNOB*, 68 (1969), 69-70.
- 1970 61 Luttervelt, R. van, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1970 (1e druk 1948).
- 1972 62 *Nederlandse buitenplaatsen bedreigd? Huizen, tuinen en bewoners*, Tentoonstellingscatalogus Prinsenhof, Delft 1972.
- 1974 63 Wijck, H. W. M. van der, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Delft 1974 (diss.).
- 1975 64 Tromp, H. & J. Six, *De buitenplaatsen van 's-Graveland. Een verkenning*, Kerkebosch, Zeist 1975.
- 1976 65 Buurman, D. J. G., 'Iets over Gelderse Buitenplaatsen', *Stichting Vrienden van Geldersche Kasteelen 1965-1975*, Arnhem 1976.  
66 Diederiks, H. A., 'Stedeling en Buitenplaats', *Jaarboek Amstelodamum*, 68 (1976), 108-122.
- 1978 67 Meischke, R., 'Buitenverblijven van Amsterdammers vóór 1625', *Jaarboek Amstelodamum*, 70 (1978), 82-107.  
68 Schmidt, K., 'Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw. I. De opkomst van de buitenplaatsen. II. De wassende stroom hofdichten', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4 (1978), 434-449 en 5 (1979), 91-109.
- 1979 69 *Het Heerlyk Buitenleven. Tuinen rond Groninger borgen en buitenplaatsen*, Tentoonstellingscatalogus Fraeylemaborg, Slochteren 1979 (samengesteld door V. M. Schmidt).

- 70 Wijck, H. W. M. van der, 'Het historische landschap van de oostelijke Veluwezoom en Rosendaal', *Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap*, Arnhem 1979, 71-116.
- 1980 71 *Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar de Ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen*, Serie onder redactie van R. de Jong, G. Roosegaarde Bisschop en H. M. J. Tromp. In 1980 verschenen: 1 Middachten te De Steeg, 2 Het Huys ten Donck te Ridderkerk, 3 Buitenplaatsen bij de Bilt. Vollenhoven, Houdringe en Beerschoten, 4 Sandwijck bij de Bilt, 5 Fraeylemaborg te Slochteren, 6 Groeneveld te Baarn, 7 Broekhuizen te Leersum.
- 1981 72 Albers, L. H., *Landgoederen in Zuid-Kennemerland; inventarisatie en beschrijving van de cultuurhistorische aspecten van de tuinen en parken*, 1981 (nog niet in druk verschenen).
- 73 *Buitens binnen Utrecht. Buitenplaatsen in de Gemeente Utrecht in beeld gebracht*, Tentoonstellingscatalogus Gemeente Archief, Utrecht 1981/1982 (samengesteld door C. C. S. Wilmer).
- 74 *Haagse Huizen van Oranje. Vier eeuwen paleizen en huizen van de Oranjes in en om de Residentie*, Tentoonstellingscatalogus Pulchri Studio, 's-Gravenhage 1981 (samengesteld door P. Wander).
- 75 Diessen, H. R. van, *Buitenplaatsen op de Oost-Veluwe*, Rapport Stedelijke Dienst Oost-Veluwe, 3 delen, Apeldoorn 1981.
- 76 Hoekstra, T. J., H. L. Janssen & I. W. L. Moerman (red.), *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel. Feestbundel gewijd aan J. G. N. Renaud*, Walburg Pers, Zutphen 1981. Met onder meer: R. Meischke, 'Het Kasteel Zuilenstein te Leersum', 270-279 (over kasteel en omliggende tuin).
- 77 Maas, Bureau, *Buitenplaatsen langs de Utrechtse Hewelrug. Een planologische verkenning van buitenplaatsen in Zeist en Driebergen*, Zeist 1981.
- 1982 78 *Kastelen in Brabant. Van Burcht tot Landhuis*, Tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1982 (samengesteld door M. M. A. van Boven, P. J. Klapwijk, J. C. T. M. van Laarhoven, T. Martin, A. W. A. Th. Steegh en H. M. J. Tromp).
- 79 Munnig Schmidt, E. & A. J. A. M. Lisman met tekeningen van C. J. Th. Schut, *Plaatsen aan de Vecht en Angstel. Historische beschrijvingen en afbeeldingen van kastelen, buitenplaatsen, stads- en dorpsgezichten aan de Vecht en Angstel - van Zuilen tot Muiden*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1982.
- 80 Wilmer, C. C. S., *Buitens binnen Utrecht. Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht*, Kwadraat, Vianen 1982.
- 81 Wijck, H. W. M. van der, *De Nederlandse Buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling en herstel*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1982.
- 82 Belangrijk voor de geschiedenis van buitens en hun tuinen is ook de serie *Nederlandse Kastelen* uitgegeven door de Nederlandse Kastelenstichting en de ANWB. Enkele van de meest interessante deeltjes in deze serie zijn: Jansen, H. L. & G. J. J. Nieuwenhuis, *Kasteel De Haar* z.j. (deel VII) Dubois-van Veen, R. J., *Hofwijck* z.j. (deel XVI) Canneman, E. A. & G. J. J. Nieuwenhuis, *Kasteel Duivenvoorde*, 1975 (deel XXIII) Postma, E. B. J., *Kasteel Nijenrode*, 1975 (deel XXII) Venetien, J. van, L. H. Kloek & G. J. J. Nieuwenhuis, *Beeckesteijn*, 1975 (deel XXIV) Schellart, A. I. J. M. & G. J. J. Nieuwenhuis, *Kasteel Rosendaal*, 1976 (deel XIV) Tromp, H., *Kasteel Amerongen*, 1978 (deel XXXV) Tromp, H., *Het Huys ten Donck*, 1980 (deel XII).

## VII HET LOO

De restauratie van Paleis het Loo heeft aanleiding gegeven tot veel - vaak ook polemisch getinte - literatuur. Hieronder zijn verzameld wat betreft (kunst)historisch onderzoek de nrs. 83 tot 90; wat betreft tuinsculptuur de nrs. 89 en 91 en wat betreft de restauratieproblematiek: de nrs. 86, 87, 88, 90, 92 en 93. Ook afdeling VIII, waarin hoofdzakelijk artikelen zijn opgenomen over planten in de 16e en 17e eeuw, moet in de context van de restauratie van Het Loo gezien worden.

- 1974 83 Harris, W., *A Description of The King's Royal Palace and Garden at Loo by Walter Harris, M. D. Physician in ordinary to his Majesty, and Fellow of the College of Physicians* (London, 1699). *De lusthof Het Loo van de Koning-Stadhouder Willem III*



- en zijn gemalin Mary II Stuart, Vertaald uit het Engels door L. R. M. van Everdingen-Meyer, 's-Gravenhage 1974.
- 84 Wijck, H. W. M. van der, 'Opmerkingen over Marots en Desgots' plannen voor het park van Het Loo', *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 33-36.
- 1975 85 Kranenburg-Vos, A.C., 't *Konings Loo, bouwgeschiedenis en bewoning*, Deel xxv van de serie 'Nederlandse kastelen', Nederlandse Kastelenstichting/Kon. Ned. Tour. Bond ANWB, 1975.
- 1976 86 Asbeck, J. B. van & A. M. L. E. Erkelens, *De restauratie van Het Loo: van paleis tot museum*, Den Haag 1976.
- 87 *Bulletin KNOB*, 75 (1976): C. L. Temminck Groll, 'De restauratie van paleis en park Het Loo', 118-119; J. B. van Asbeck & A. M. L. E. Erkelens, 'De restauratie van de luthof Het Loo', 119-148; H. W. M. van der Wijck, 'Het Loo: de geschiedenis van een koninklijk domein', 183-249.
- 88 *Groen* (1977) nr. 12 (geheel nummer gewijd aan Het Loo).
- 89 *Park und Garten im 18. Jahrhundert*, Gesamthochschule, Wuppertal 1976 (Heidelberg 1978). Bevat: H. W. M. van der Wijck, 'Palast Het Loo: Die Gartenornamente früher und heute', 64-70.
- 1977 90 Wijck, H. W. M. van der, 'De restauratie van Het Loo. Opmerkingen door Jhr. dr. H. W. M. van der Wijck', *Groen* (1977) nr. 2, 51-63.
- 91 Wijck, H. W. M. van der, 'De tuinsculpturen voorheen en thans op Het Loo aanwezig', *Bulletin KNOB*, 76 (1977), 165-178.
- 1981 92 *Groen* (1981) nr. 2: H. R. Barkhof, 'Het herstel van de formele tuin van Paleis Het Loo', 45-47; D. Pols, 'De tuin van Het Loo', 48-54; T. Nooteboom & L. L. W. van der Ploeg, 'Landmeetkundige werkzaamheden ten behoeve van het restauratieplan formele tuin Het Loo', 54-61; H. R. Barkhof, 'De aanleg van de formele tuin van Het Loo', 62-66.
- 1982 93 Ashouwer, T. C., 'Herstel van de formele tuin van het Paleis Het Loo', *Geodesia*, 24 (1982) nr. 5.
- Vie ook nr. 19.
- VIII BIOHISTORISCHE STUDIES
- 1975 94 Oldenburger-Ebbers, C. S. & J. Heniger, 'Ornamental Plants in 16th and 17th Century Gardens. An annotated List of Plants to assist with the Proper Reconstruction and Maintenance of Historic Gardens from these Centuries, to which Introductory Remarks have been added', *Communic. Biobis. Ultraj.*, 59. (Uitgegeven t.g.v. het Third International Symposium on Protection and Restoration of Historical Gardens, Zeist 1975).
- 95 Oldenburger, C. S. & J. Heniger, 'Sierplanten in de 16de en 17de eeuwse tuinen. Een bijdrage tot het restaureren van "historische beplantingen"', I (16e eeuw) en II (17e eeuw), *Groen* (1975) nr. 10, 307-314 en *Groen* (1975) nr. 11, 342-351.
- 1977 96 Oldenburger-Ebbers, C. S. & D. Spanjaart, 'Reconstructie van "historische beplantingen"', *Groen* (1977) nr. 5, 153-160.
- 1978 97 *Referate der Fachtagung Sanierung und Rekonstruktion historischer Gärten*, Schloss Ludwigsburg 1978, Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftspflege e.V. Landesgruppe Baden-Württemberg mit ihrem Arbeitskreis für historische Gärten. Bevat: C. S. Oldenburger-Ebbers, 'Pflanzungen in Gärten der 16.-18. Jahrhunderts', 34-42 (Ook in *Groen* (1978) nr. 12, 457-460); Th. H. Lunsingh Scheurleer, 'Rekonstruktionsplanung des Gartens Het Loo', 80-87.
- 1982 98 Barkhof, H. R. & C. S. Oldenburger-Ebbers, 'Plants for the Restoration of the Baroque Palace of Het Loo at Apeldoorn', *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 293-305 (Special Dutch Issue).
- 99 Jong, P. C. de, e.a., 'Botanische Tuinen van Universiteiten en Hogescholen', *Groen* (1982) nr. 8, 359-387.
- 100 Oldenburger-Ebbers, C. S., 'Historische Quellen als Grundlagen für die Neuanlagen von Pflanzungen' en S. Segal, 'Zwiebel- und Knollengewächse des siebzehnten und achtzehnten Jahrhunderts', *Pflanzenverwendung in historischen Anlagen*, Ludwigsburg 1982, 27-59 en 115-143.
- 101 Karstens, W. K. H. & H. Kleibrink, *De*

*Leidse Hortus. Een botanische erfenis*, Waanders, Zwolle 1982.

Zie ook nrs. 5, 6 en 20.

#### IX RESTAURATIE EN CONSERVATIE

Met name het werk van Van der Wijck (nrs. 102 en 104) bevat belangrijke suggesties voor de bescherming, de inventarisatie en de classificatie van buitenplaatsen. Zie voor deze problematiek ook de bijdrage van Roosegaarde Bisschop onder nr. 113. De nrs. 107, 109 en 115 geven concrete uitwerkingen van restauratie- en beschermingsplannen naar aanleiding van specifieke objecten te lezen. Niet alleen het landschaps- of villapark wordt bedreigd, getuige nr. 106, een rapport over oude Amsterdamse stadstuinen.

- 1972 102 Wijck, H. W. M. van der, 'De onbeschermden buitenplaats', *Bulletin KNOB*, 71 (1972), 12-16.
- 1976 103 Smith, T. S., 'Buitenplaatsen en hun toekomst', *Groen* (1976) nr. 12, 381-386.
- 1977 104 Wijck, H. W. M. van der, 'Voorstellen tot inventarisatie en klassificatie ter bescherming van buitenplaatsen en historische landschappen', *Groen* (1977) nr. 2, 41-51.
- 1978 105 Cremers, C. M., 'Roosendael. Enige aantekeningen bij een restauratie', *Groen* (1978) nr. 12, 460-472.
- 1979 106 Amende, V. & A. Stoll, *Wat gebeurt er met de keurblokken?*, De Oude Stad, Amsterdam 1979.
- 107 Oosterhout, P. van & S. Slabbers, *Queekhoven, een buitenplaats aan de Vecht. Inventarisatie en reconstructieplan van de buitenplaats Queekhoven*, Staatsbosbeheer, 1979.
- 108 *Rapport over de parken Sonsbeek, Zijpendaal en Gulden Bodem in Arnhem. Beschrijving, waardering, mogelijke veranderingen*, Vakgroep Landschapsarchitectuur Landbouwhogeschool, Wageningen 1979.
- 1980 109 Woerdeman, T., *Restauratie-ontwerp voor parkbos en overige terreinen van Kasteel d'Erp te Baarlo*, Maasbree 1980.

1981 110 Beltjes P. W. J., J. Korf & P. N. Ruige, *Om het behoud van kastelen en landschap in Gelderland. Bundel schetsen rondom leven en werk van D. J. G. Buurman*, Stichting Vrienden van Geldersche Kasteelen, Arnhem 1981.

111 Booiij, R. E., *Hebben landgoederen nog een toekomst? Aanzet tot een vernieuwingsbeleid*, Grontmij nv, De Bilt 1981.

112 Keulen, Th. A. M. van, 'Hebben Landgoederen nog een toekomst?', *Groen* (1981) nr. 7, 305-310.

113 Roosegaarde Bisschop, G., 'Dutch Country Seats Considered as Historic Monuments: an Attempt at Legal Protection of Gardens and Parks', *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 345-353 (Special Dutch Issue).

114 Villegas, M. de, 'Onderhoud en bewaring van parken en tuinen', *De Woonstede door de Eeuwen heen* (1981) nr. 49, 70-73 en nr. 51, 84-85.

1982 115 Albers, L., *Cultuurhistorische betekenis van villaparken. Cultuurhistorisch onderzoeksmodel ten behoeve van het maken van bestemmingsplannen voor villaparken, naar aanleiding van het Nimrod Diergaarde park te Hilversum*, Studierapport 19 van de Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland, Haarlem 1982.

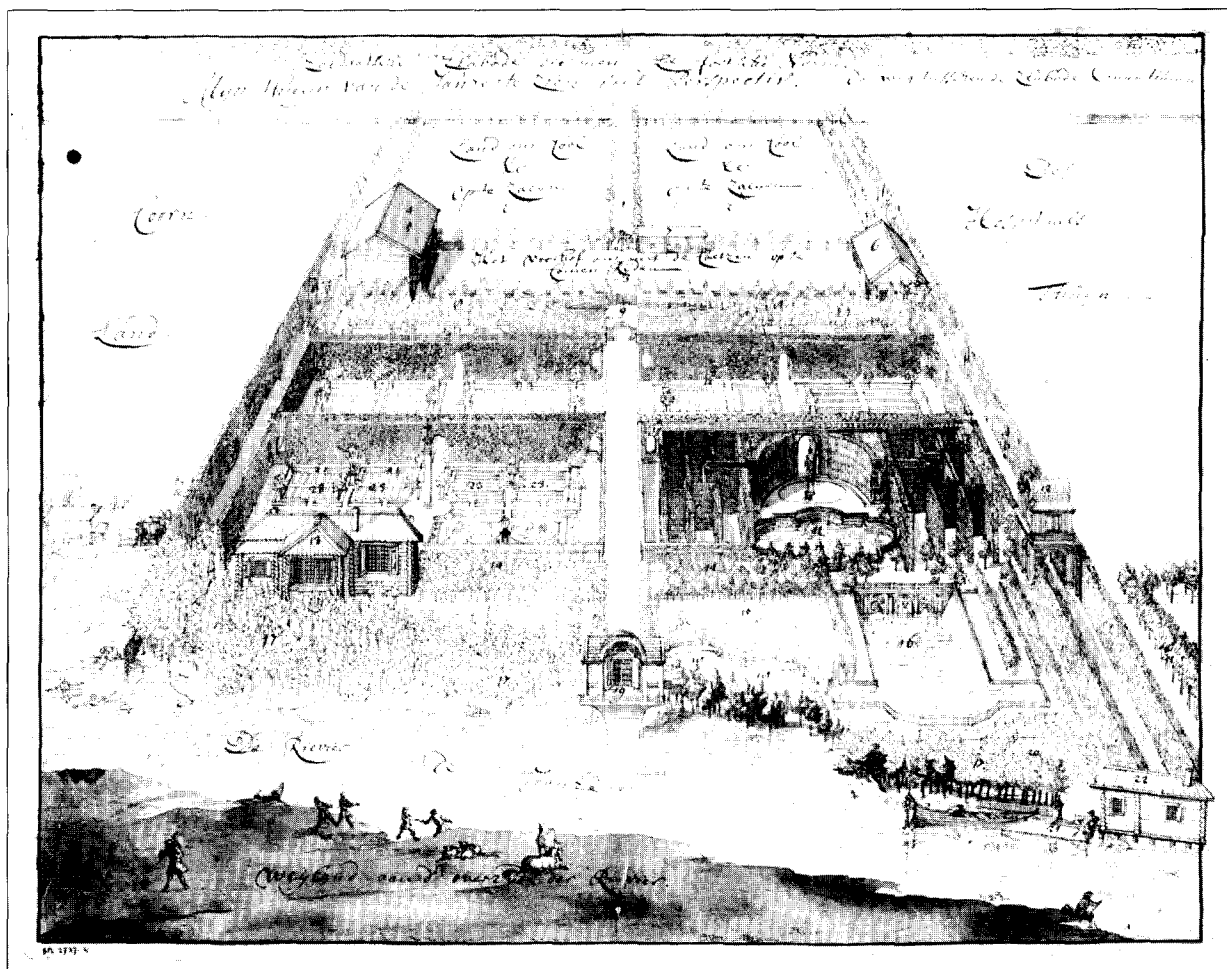
Zie ook onder afdeling VII en VIII.

#### X DE SYMMETRISCHE TUINTRADITIE TOT CA. 1760

Deze rubriek bevat een aantal belangwekkende studies: het belang van de uitgave van documentair waardevolle bronnen blijkt uit de onder 116, 120, 131 en 139 vermelde artikelen. Het publiceren van archivalia, reisbeschrijvingen en andere schriftelijke bronnen wordt aangevuld met de publikatie van (grotendeels) onbekend visueel materiaal als tekeningen en prenten van specifieke tuinen (nrs. 117, 122, 127, 132, 136, 142, 150, 151, 154 en 161). Belangrijk was in 1979 de tentoonstelling over Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679), waar grote aandacht werd geschonken aan de door hem aangelegde tuinen bij Kleef, nu West-Duits-

land, die echter vanuit het 17e-eeuwse Nederlandse cultuurgebied zijn ontstaan. Voor het eerst werd hier een tuinaanleg interdisciplinair door Nederlandse en Duitse kunsthistorici beschreven en geïnterpreteerd (nrs. 141, 142 en 143). Tevens werd aandacht gevestigd op de door Johan Maurits in Brazilië aangelegde tuinen. Het zeer classicistisch georiënteerde milieu van Johan Maurits en Constantijn Huygens komt ook aan bod in de interessante artikelen van Van Pelt (nr. 156) en Terwen (nr. 157). Het begin van deze traditie wordt behandeld door F. Hopper (nr. 160), terwijl het dóórleven van deze traditie in nr. 154 wordt aangestipt. Te zamen bieden deze artikelen een nieuwe visie op de Nederlandse tuinarchitectuur van de 17e en vroege 18e eeuw, die hopelijk in de toekomst nog verfijnd zal worden. Ondanks de heldhaftige poging een algemeen beeld van de 17e-eeuwse tuinkunst op te roepen, moet het werk van Kuyper (nr. 147) in dezen door gebrek aan interpretatievermogen als mislukt worden beschouwd. Eens te meer blijkt hieruit het grote belang van de studie van individuele tuinen in hun specifieke culturele context, voordat een algemeen overzicht samengesteld kan worden. Een nieuwe verfrissende visie op vroeg-18e-eeuwse tuinen in Kennemerland wordt geboden door F. Hopper (nr. 152) die daarmee dit onderdeel van de Nederlandse tuingeschiedenis een nieuw perspectief geeft. Interessant in deze rubriek is verder het werk verricht op de Hortus Botanicus te Leiden (nrs. 130 en 149) en te Amsterdam (nr. 162).

- 1962 116 Graft, C. C. van de, 'Agnes Block en haar liefde voor tropische gewassen', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1962), 117-124; zie ook: J. J. Poelhekke, 'Elf brieven van Agnes Block in de universiteitsbibliotheek te Bologna', *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, xxxii (1965), 3-28 (met een botanisch-historische toelichting door H. C. J. Oomen).
- 117 Klooster, L. J. van der, 'Ontwerpen van Daniel Marot voor het huis Rosenberg te Voor-schoten', *Bulletin KNOB*, 61 (1962), 270-274.
- 1963 118 *Bulletin KNOB*, 62 (1963) nrs. 3 en 4: H. W. M. van der Wijck & C. A. Baart de la Faille, 'De Voorst: de geschiedenis en de restauratie van het Huis de Voorst'; Th. Lunsingh Scheur-leer, 'Het Huis de Voorst in zijn glorie-tijd'.
- 1964/ 119 Vriese, J., 'Het Oude Doolhof en 'Nog  
1965 enkele Amsterdamse doolhoven', *Ons Amsterdam*, 16 (1964), 168-172 en 17 (1965), 82-86.
- 1970 120 Fremantle, K., 'A visit to the United Provinces and Cleves in the time of William III. Described in Edward Southwell's Journal', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 21 (1970), 39-68.
- 121 Perks, W. A. G., *Geschiedenis van de Maliebaan*, Kemink en Zoon, Utrecht z.j. (1970).
- 122 Wijck, H. W. M. van der, 'Het Heerlyck Rosendael. Mede in verband met andere jachtverblijven van Willem III', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 21 (1970), 5-38.
- 1971 123 Belonje, J., 'Beplantingen op vestingwerken', *Bulletin KNOB*, 70 (1971), 91-97; idem in *Groen* (1972) nr. 6, 141-150.
- 124 Eeghen, I. H. van, 'De Verzamelaar Nicolaas Doekscheer', *Bulletin van het Rijksmuseum*, 19 (1971), 173-182.
- 125 Hulkenberg, A. M. 't Roenwaard Lisse waarin opgenomen de 'Lisser Arkadia' van Jan de Graeff Szjn, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1971.
- 1972/ 126 Kooy, A., 'Een groen getooide keizers-  
1973 kroon. Vijf eeuwen Amsterdams stadsgroen', *Ons Amsterdam*, 24 (1972), 9. Hetzelfde materiaal gepubliceerd in *Groen*: I (1400-1800), II (1800-1900), III (19e eeuw) en IV (20e eeuw), *Groen* (1972) nr. 11, 293-300, nr. 12, 324-329, (1973) nr. 1, 2-9 en nr. 2, 35-41.
- 127 Iisman, A. J. A. M., *Heemstede, gelegen in de provincie Utrecht*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1973.
- 1974 128 Honig, S., 'Een Zaanse tuin van vermaak', *Bijdragen en Mededelingen Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Openluchtmuseum'* (1974), 24-32.
- 1975 129 Blijstra, R., 'De Plantage: een gewezen park', *Ons Amsterdam*, 27 (1975), 205-212.
- 130 *Leidse universiteit 400 jaar. Stichting en eerste bloei 1575 - ca. 1650*, Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum, Amsterdam 1975. Voor de 'Hortus Botanicus', zie 166-184.
- 131 Klooster, L. J. van der, 'Daniel Marot en de Graaf van Wassenaer Obdam. Rondom een brief uit 1711', *Bulletin KNOB*, 74 (1975), 135-144.



Afb. 4. Nicolaas Bidloo, perspectiefisch overzicht van zijn eigen tuin aan de rivier de Jauze bij Moskou, ca. 1730. Sepia tekening, 430 × 540 mm, Universiteitsbibliotheek Leiden (foto Universiteitsbibliotheek Leiden).

- 132 Willemse, D., *The Unknown Drawings of Nicholas Bidloo Director of the First Hospital in Russia*, Voorburg 1975.
- 1976 133 Hopper Boom, F., 'Formality Enclosed by Water: the Gardens of Weldam Castle', *Country Life* (August 26, 1976), 540-542.
- 134 Smith, T. S., 'De buitenplaats Queeckhoven', *De Woonstede door de Eeuwen heen* (1976) 31, 38-49.
- 1977 135 Hopper Boom, F., *Weldam Gardens. A study of seventeenth and late nineteenth Century Landscape Architecture*, doctoraalscriptie Kunsthistorisch Instituut Utrecht, 1977 (niet in druk verschenen).
- 136 Kuyper, W., 'Schijnvoets "nette schets" van Christoffel Beudekers lustplaats Soelen teruggevonden', *Bulletin KNOB*, 76 (1977), 1-9.
- 1978 137 Diedenhofen, W., 'Gärten und Parks in Kleve', *Natur und Kunst*, Köln 1978 (Rheinische Kunststätten, Heft 202).
- 138 Hulkenberg, A. M., *'t Hof van Hillegom*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1978.
- 139 Pijzel-Domisse, H. H., '18de Feuwse inventaris van een verdwenen buitenplaats: Ouderhoek', *Jaarboekje 1978 van het Oudbeidskundig Genootschap Nijstarlake*, 23-32.
- 140 Stehouwer, J., 'De geometrische tuin; een

- kwestie van interpretatie', *Groen* (1978) nr. 6 216-222.
- 1979 141 Boogaert, E. van den (red.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679. A Humanist Prince in Europe and Brazil*, The Johan Maurits van Nassau Stichting, The Hague 1979. Bevat: W. Diedenhofen, 'Johan Maurits and his gardens', 197-237.
- 142 *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679*, Tentoonstellingscatalogus Städtisches Museum Hans Koekkoek, Kleef 1979. Bevat onder meer: I. Opstellen van W. Diedenhofen, 'Die Klever Gärten der Johann Moritz', 165-189; H. P. Hilger 'Klevischer Helikon. Zur Interpretation der Statue der Minerva Tritonia im Amphitheater des Neuen Tiergartens zu Kleve', 189-195; E. de Jong, "'Een Teycken van den soeten vreed". Zur Interpretation des Eisernen Mannes am Springenberg', 195-205; H. P. Hilger, 'Das Grabmal des Fürsten Johann Moritz in Bergendael bei Kleve', 205-213; W. Halsema Kubes, 'Die von Artus Quellinus und Bartholomäus Eggers für Johann Moritz geschaffenen Skulpturen', 213-233; II Catalogus: *Bauten und Anlagen in Kleve*, 377-426.
- 143 *Zo wijd de wereld strekt*, Tentoonstellingscatalogus Mauritshuis, 's-Gravenhage 1979.
- 144 Hoekstra, H., H. Mik, 'De geschiedenis van de tuin van Kasteel Amerongen', *Groen* (1979) nr. 10, 410-420.
- 145 Karstkarel, P., 'Was Hans Vredeman de Vries de eerste tuinarchitect van Noord-Europa? Naar aanleiding van een facsimile en een tentoonstelling', *Tableau*, 1 (1979) nr. 4, 22-27.
- 146 Stehouwer, J., "'Wel-gelegen" in het landschap. De achttiende eeuwse buitenplaats en zijn omgeving', *Groen* (1979) nr. 3, 81-85.
- 1980 147 Kuyper, W., *Dutch Classicist Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700*, University Press, Delft 1980.
- 148 Quarles van Ufford, L. A., *Gunterstein*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1980.
- 149 Terwen-Dionisius, E. M., 'Vier eeuwen bouwen in de Leidse Hortus', Deel I (1587-1815) en Deel II (1815-1980), *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudbeeldkunde van Leiden en Omstreken*, 72 (1980), 35-65 en 73 (1981), 59-96.
- 1981 150 *Zijdebalen, lusthof aan de Vecht*, Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum, Utrecht 1981 (samengesteld door E. de Jong, D. P. Snoep, P. J. M. van Gorp).
- 151 Harenberg, J., *De Voorst*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1981.
- 152 Hopper, F., 'The Dutch Régence Garden', *Journal of the Garden History Society*, 9 (1981) nr. 2, 118-136.
- 153 Hulkenberg, A. M., *'t Huys Dever*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1981.
- 154 Jong, E. de, 'Virgilian Paradise: A Dutch Garden near Moscow in the Early 18th Century', *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 305-345 (Special Dutch Issue).
- 155 Olde Meierink, L. H. M., *Ampsen, de geschiedenis van een Geldersch kasteel en zijn bewoners*, Lochem 1981.
- 156 Pelt, R. van, 'Man and Cosmos in Huygen's Hofwijck', *Art History*, 4 (1981), 150-174.
- 157 Terwen, J. J., 'De tuinen van het Maurits-huis', *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 31 (1980) [Haarlem 1981], 104-122.
- 158 Wilmer, C. C. S., 'Kasteel Keppel', *De Woonstede door de Eeuwen heen* (1981) nr. 51, 2-25.
- 1982 159 Albers, L., A. J. Kramer, J. L. P. M. Krol & I. van Thiel-Stroman, *Het Landgoed de Hartekamp in Heemstede* Vereniging Oud-Heemstede - Bennebroek, Heemstede 1982.
- 160 Hopper, F., 'The Dutch Classical Garden and André Mollet', *Journal of Garden History*, 2 (1982) nr. 1, 25-41.
- 161 Jong, R. de, G. Roosegaarde Bisschop, H. M. J. Tromp & U. M. Mehrstens, *Duivenwoorde te Voorschoten*, Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar de Ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen, nr. 10, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1982.
- 162 Roegholt, R. e.a., *Wonen en Wetenschap in de Plantage. De geschiedenis van een Amsterdamse buurt in driehonderd jaar*, Universiteit van Amsterdam 1982. Met bijdragen van R. Roegholt, 'Driehon-



Afb. 5. Jan de Beijer, gezicht op de vier vazen, de bogen en het bergje van de buitenplaats Zijdebalen bij Utrecht, 1746. Pen en penseel, 243 × 345 mm, Utrecht Centraal Museum (foto Centraal Museum Utrecht).

derd jaar Plantage', 9-89; J. G. Nieuwendijk, 'Artis', 99-107 en H. Wiering, 'De Hortus Botanicus', 107-117.

Zie ook onder meer de nrs. 10-17, 20, 22, 23, 25, 28-31, 33-43, 45, 49-52, 54, 56-68, 71-74, 76 en 78-101.

#### XI ENGELSE TUINEN EN PARKEN CA. 1760-1880

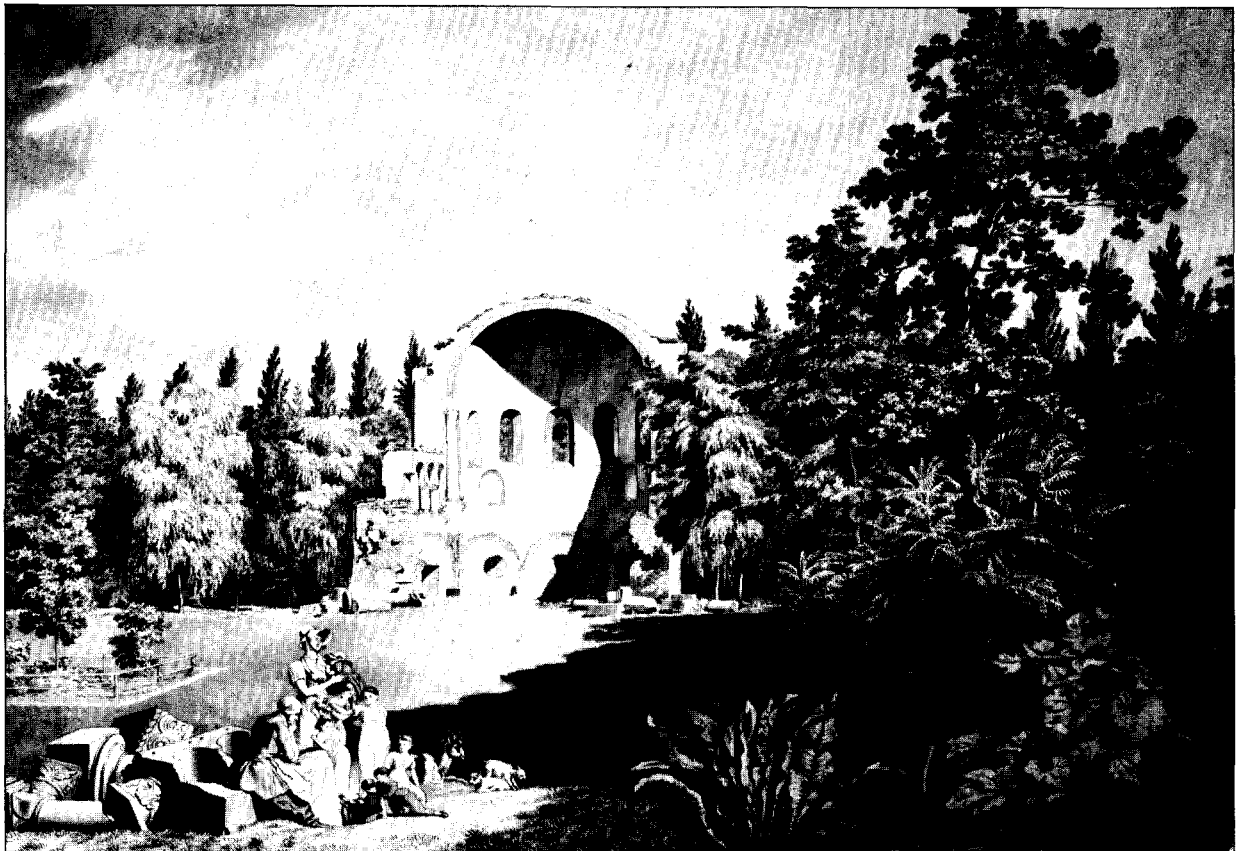
Over de Engelse landschapstuinen in Nederland is recentelijk veel onderzoek gedaan. Met name nr. 173 bevat een serie artikelen over de landschapstijl in Kennemerland en publiceert veel interessante gegevens en fotomateriaal. Een poging tot een samenvatting van de Engelse landschapstijl in Nederland is te vinden onder nrs. 174 en 178, maar alvorens tot een coherent beeld te kunnen komen zal nog meer onder-

zoek naar specifieke landschapstuinen en parken gedaan moeten worden. Zie hiervoor b.v. 167, 170, 171, 172, 176, 179-192 en ook de serie vermeld onder nr. 71 en nr. 193. Weinig onderzoek is nog gedaan naar de literaire en theoretische achtergronden. Pogingen daartoe zijn de nrs. 179 en 180. Over tuinarchitecten afzonderlijk is evenmin substantiële literatuur voorhanden. Een van de eerste pogingen daartoe is de catalogus over de 19e-eeuwse landschapsarchitect Roodbaard, die voornamelijk in het Noorden des lands werkzaam is geweest (nr. 176). J. D. Zocher jr., de belangrijkste (landschaps)architect uit de 19e eeuw, is tot nu toe onder meer behandeld in de nrs. 169, 173, 174, 180, 185 en 190. Over hem bestaat nog geen samenvattende studie. De publikatie van bronnenmateriaal (zoals prenten, tekeningen, maar ook reisbeschrijvingen (vgl. 175 en 193 en 195) zal hopelijk in de toekomst nog toenemen. Veel aandacht is ook besteed aan

het volkspark: zie nrs. 173, 183, 185, 187 en 190. Het landschapspark als symbool van grootburgerlijk 19e-eeuws mecenaat wordt in het kort behandeld door Mekking (nr. 172), een van de zeldzame keren dat de opdrachtgever bij de studie van de 18e/19e-eeuwse tuinarchitectuur wordt betrokken. Veel gegevens over 'Engels werk' zal men ook aantreffen bij de onder afdeling x opgenomen literatuur over specifieke tuinen en buitens waarin de transformatie van geometrische naar natuurlijke aanleg beschreven wordt. Evenzo vindt men in beschouwingen over de 'Engelse stijl' nog vaak informatie over de voorafgaande perioden.

- 1961 163 Apon, J. M., *Sparrenbevel. Geschiedenis van een Bloemendaalse Hofstede*, Bloemendaal 1961.  
164 Hazewinkel, H. C., 'Pieter Isaak Annoké', *Rotterdams Jaarboekje* (1961), 225-256.

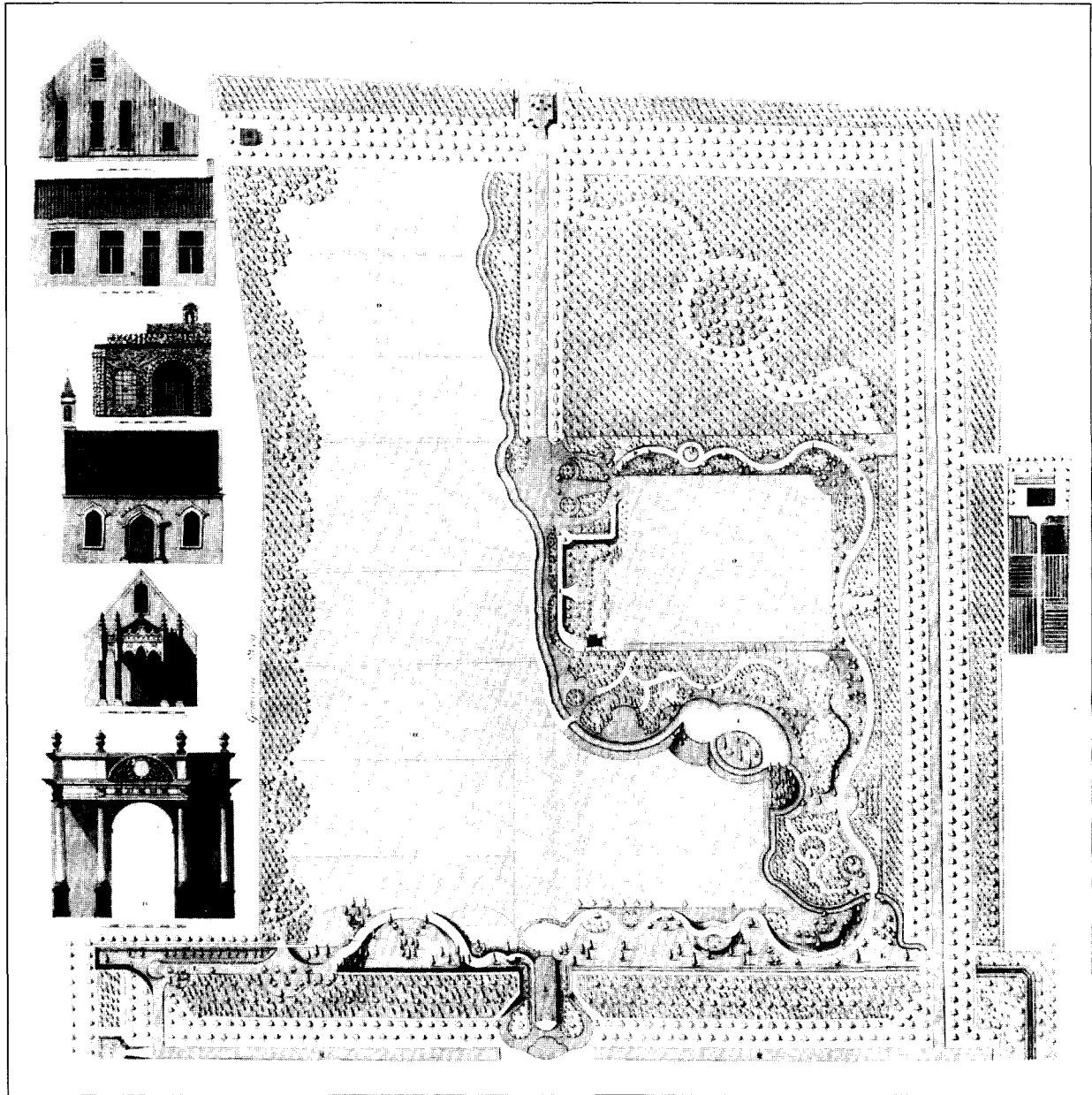
- 1964 165 Wijck, H. W. M. van der, 'Koning Willem II als Bouwheer', *Opus Musivum*, Van Gorcum, Assen 1964, 415-438.  
1965 166 Swigchem, C. A. van, *Abraham van der Hart 1747-1820. Architect/stadbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965.  
1967 167 Elsendoorn, J., *100 jaar Vondelpark, van moeras tot lusthof*, Amsterdam 1967.  
1972 168 'Tuyngezigten en blomkamers'. *Nederlandse ontwerpen voor behangsels 1777-1826 uit het bezit van het Westfries Museum te Hoorn*, Tentoonstellingscatalogus Gemeentemuseum, 's-Gravenhage 1972.  
1973 169 *Wandelingen van Jan David Zocher in Utrecht 1829-1861*, Tentoonstellingscatalogus Gemeente Archief, Utrecht 1973 (samengesteld door A. Becker-Jordens en R. de Vries).



Afb. 6. Hendrik Hoogers, De ruïne in het park op het Valkhof te Nijmegen, 1810. Pentekening, 379 × 532 mm, Nijmegen Commanderie van St. Jan (foto Commanderie van St. Jan Nijmegen).

- 170 Eerhart, B., 'De vele kanten van het Vondelpark', *Wonen TAJBK* (1973) nr. 18, 5-11.
- 1974 171 Hardenberg, H., *Het oude Benoordenhout, geschiedenis van Clingendael en de omgeving van het park*, Den Haag 1974.
- 1975 172 Mekking, A. J. J., 'Lustoord Groot en Klein Vaeshartelt', *Wonen TAJBK* (1975) nr. 1, 20-28 (onderdeel van het artikel 'Petrus Regout, een ondernemer als bouwheer').
- 1977 173 *Stadspark en buitenplaats*, speciaal nummer van *Wonen TAJBK* (1977) nrs. 9/10 (ook als tentoonstellingscatalogus Frans Halsmuseum, Haarlem 1977). Bevat korte biografieën van Johann Georg Michaël 1730-1800, Johann David Zocher sr. 1763-1817, Jan David Zocher jr. 1791-1870, Louis Paul Zocher 1820-1915, Leonard Springer 1855-1940. Verder: G. Andela, 'De Landschapsstijl - de natuur is bedwongen en mag de tuin in. Vormontwikkeling van parken, tuinen en buitenplaatsen', 6-11; G. Andela, 'Van melancholisch peinzen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk. Oorsprong en geschiedenis van het volkspark', 12-28; G. Jol, 'Het landschap van Zuid-Kennemerland. Natuur en mensdom aan het werk', 30-36; H. de Boer, 'Verweving van stad en land. De binnenduinrand als milieu voor toekomstige stedelijke groei', 37-48; N. Brink, 'De Hout in kaart en beeld', 48-52; C. S. Oldenburger, 'Ontwikkeling van buitenplaatsen in Zuid-Kennemerland sinds circa 1700', 53-68; 'Pleidooi voor het groene Haarlem, bolwerken en villaparken', 69-75.
- 1978 174 Veelen, J. van, *Romantiek in de tuinkunst: de romantische beweging in Engeland in de 18de eeuw, de romantische tuinkunst in Nederland in de 18de en 19de eeuw, het Vondelpark 1850-1978*, doctoraalscriptie Landbouwhogeschool, Wageningen 1978.
- 1979 175 Buijnsters-Smets, L., 'Hollandse Buitenplaatsen anno 1797. Een album van vierentwintig gekleurde "Printtekeningen" door H. Numan', *Antiek*, 14 (1979), 245-260.
- 176 *Lucas Pieters Roodbaard, architect van buitengoederen*, Tentoonstellingscatalogus Fries Museum, Leeuwarden 1979 (Samengesteld door: P. Karstkarel, R. Mulder-Radetzky, R. Overbeek en H. W. M. van der Wijck).
- 177 Cremers, C. M., 'Lucas Pieters Roodbaard (1728-1851)', *Groen* (1979) nr. 6, 228.
- 178 Lauwerse, D., *De landschapsstijl. Ontwikkeling van een nieuw natuurbegrip en een nieuwe vormtaal in de 18de eeuwse tuinkunst*, Landbouwhogeschool, Wageningen 1979.
- 1980 179 Diedenhofen, W. A., 'Het Valkhofpark', *Het Valkhof te Nijmegen*, Tentoonstellingscatalogus Commanderie van St. Jan, Nijmegen 1980, 109-122.
- 180 Jong, E. de, "'Waar de dood de wijsheid des levens leert". Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijstuin', *Dood en Begraven; sterven en rouwen 1700-1900*, Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum, Utrecht 1980, 124-134.
- 181 Maas-van de Kamer, H., *De geschiedenis van een viertal tuinen gelegen langs de Utrechtse beuvelrug (Huijze Doorn, Kasteel Moersbergen, Huijze Aardenburg, Huijze Beukenrode)*, niet gepubliceerde scriptie Biohistorisch Instituut, Utrecht 1980.
- 182 Tromp, H., 'De landschapsstijl op Twickel in de achttiende eeuw', *Twickel Bulletin* (1980) nr. 10, 6-16.
- 1981 183 Andela G., 'The Public Park in the Netherlands', *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 367-393 (Special Dutch Issue).
- 184 Brekelmans, F. A., 'Valkrust (Ginneken N.B.)', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, 34 (1981), 120-133.
- 185 Cremers, E., F. Kaaij & Cl. M. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw*, Vakgroep Landschapskunde en Ecologie TH Delft, Delftse Universitaire Pers 1981.
- 186 Frenken, G. W. P. & C. J. Vos, 'Landgoed Neerijnen: bezit van grote waarde'. *Gelders Landschap*, 3 (1981) nr. 3, 5-7.
- 187 Molenaar, J. & G. Smienk, 'Het geval Zuiderpark: breekpunt in de vormgeving van het Hollandse volkspark', *Raderwerk*, (1981), 395-415.
- 188 Tromp, H., 'De landschapsstijl op Twickel in de achttiende eeuw', *Jaarboek Twente 1981*, Stichting Jaarboek voor Twente, Enschede 1981.





Afb. 7. Gravure (detail) naar het ontwerp van J. G. Michaël voor de uitleg van Beeckestèijn bij Velzen, 1772. Amsterdam Rijksprentenkabinet (foto Kunsthistorisch Instituut Utrecht).

189 Tromp, H., 'The Park of Het Huys ten Donck near Ridderkerk. An Example of Historical Research on Behalf of the Protection of Country Seats in the Netherlands', *Journal of Garden History*, 1 (1981) nr. 4, 353-367 (Special Dutch Issue).

190 Vroom, L. J. H. & J. B. Uittenhout, 'De bolwerken van Haarlem, veranderingen tijdens de 19de en 20ste eeuw', *Jaarboek Haarlem* 1980 (Haarlem 1981), 33-68.

191 Wiersma, A., 'Groeneveld; een gaaf voorbeeld van een buitenplaats', *Groeneveldnieuws* (1981) nr. 3, 6-7.



Afb. 8. 'Het schijnt een grafplaats waar gij mij brengt'. Illustratie uit E. M. Post, *Hel Land*, Amsterdam 1788 (foto Kunsthistorisch Instituut Utrecht).

- 192 Woerdeman, T., 'Geschiedenis van het kasteelpark d'Erp te Baarlo en zijn plaats in de Nederlandse tuinkunstgeschiedenis', *De Woonstede door de Eeuwen heen* (1981) nr. 52, 14-27.
- 1982 193 Jong, R. de, G. Roosegaarde Bisschop, H. M. J. Tromp & U. M. Mehrrens, *Ikenstein bij Appingedam*, Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar de Ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen, nr. 8, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1982.
- 194 Jong, R. de, G. Roosegaarde Bisschop, H. M. J. Tromp & U. M. Mehrrens, *Aardenburg te*

*Doorn*, Bijdragen tot het Bronnenonderzoek naar de Ontwikkeling van Nederlandse Historische Tuinen, Parken en Buitenplaatsen, nr. 9, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1982.

195 Tromp, H., 'A Dutchman's Visits to Some English Gardens in 1791', *Journal of Garden History*, 2 (1982) nr. 1, 41-59.

196 Uittenhout, J. B., 'Het Ripperdapark te Haarlem', *Bulletin KNOB*, 81 (1982), 49-69.

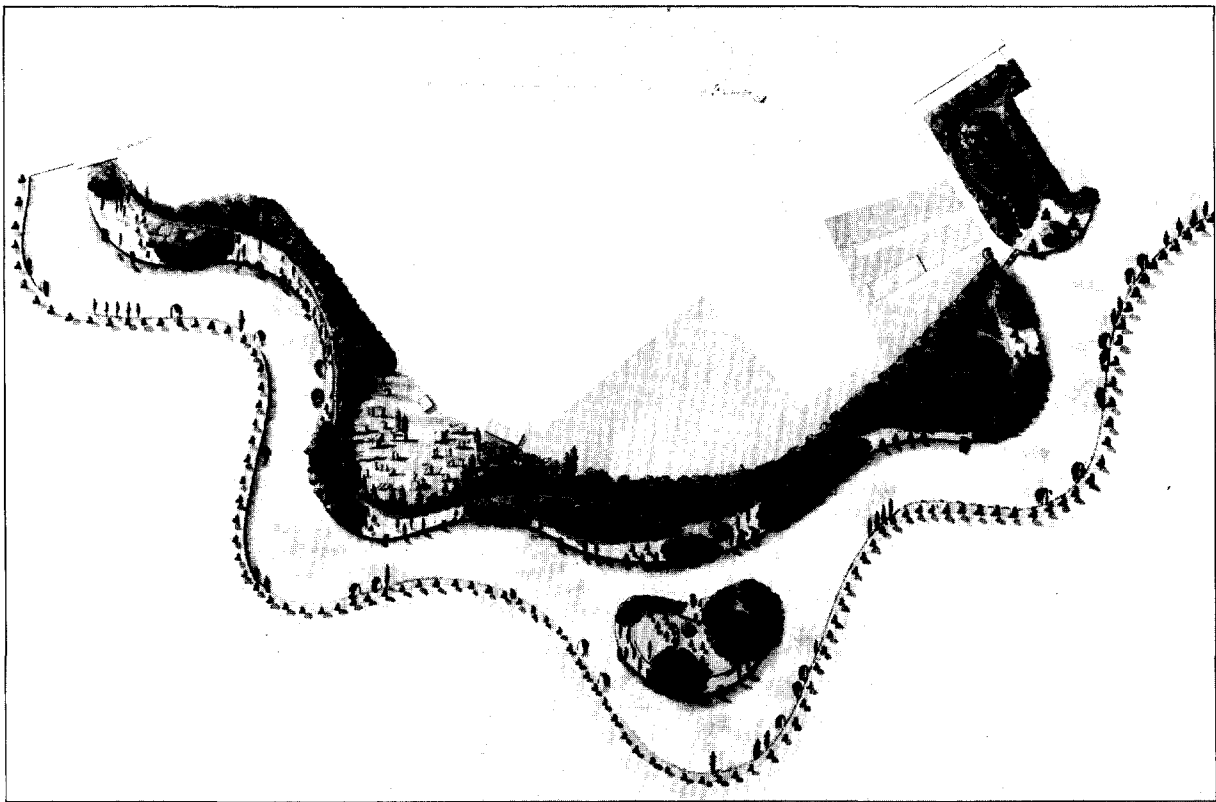
Zie ook onder meer: 19, 20, 22, 24, 28, 32, 46, 50, 53, 55, 59, 60, 62-64, 69-76, 78, 80-82, afdeling IX, 126, 129, 134, 144, 152, 158, 159, 161, 162.

#### XII 1880 - HEDEN

Voor de late 19e eeuw is studie verricht over de neosymmetrische tuinen uit deze periode (nr. 209, maar zie ook 133 en 135 voor uitvoeriger onderzoek). Van Sypesteyn en zijn reconstructie van een 16e-eeuwse tuin worden behandeld onder de nrs. 202 en 204. Voor de tuinarchitect Springer en zijn werk wordt verwezen naar de nrs. 200 en 203. Voor zijn collectie tekeningen en prenten zie de nrs. 210, 211, 213 en 220. Voor de tuinarchitect Poortman zie nr. 221. Rijk aan afbeeldingen is het boek over Artis (nr. 205), dat helaas nalaat de aanleg en inrichting van deze dierentuin te verklaren uit de Engelse landschapstraditie. De relatie tussen landschapsarchitectuur en planologie – zo cruciaal in de ontwikkeling van het Nederlands functionalisme – heeft de laatste tijd aandacht gekregen in enkele artikelen van G. Andela (nrs. 217 en 218), die daarmee een geheel nieuw veld heeft blootgelegd.

- 1971 197 Beck, M. E., *Het Haagse Bos; een sociologische benadering*, Den Haag 1971.
- 1972 198 Venema, H. J., 'Beschouwingen over de Botanische tuinen van de Landbouwhogeschool', I, II en III, *Groen* (1972) nr. 2, 26-32, nr. 3, 56-62 en nr. 4, 83-89.
- 1973 199 *Het Haagse Bos; de recreatieve betekenis van stedelijk groen*, Den Haag 1973.
- 1974 200 Klijveld, G., R. van Leeuwen & W. Rek, 'Het Oosterpark: iets over het ontstaan van het park; Springer over zijn ontwerp; wat stelt het

- park eigenlijk voor? Het park in de omgeving', *Wonen TA/BK* (1974) nr. 23, 5-19.
- 1975 201 Theelen-Willemsen, J., 'Rembrandtpark te Amsterdam', *Groen* (1975) nr. 6, 168-175.
- 1977 202 *De Sypesteyn: 16de eeuwse tuin uit de 20ste eeuw*, tentoonstellingscatalogus Kasteel Sypesteyn, Nieuw-Loosdrecht 1977 (samengesteld door I. Dankelman, T. Smith en A. van der Goes).
- 203 Cremers, C. M., 'Leonard A. Springer 1855-1940', *Groen* (1977) nr. 4, 114-130.
- 204 Dankelman, I., 'Kasteel "De Sypesteyn" te Nieuw-Loosdrecht', *Groen* (1977) nr. 4, 131-135.
- 205 Hasselman, B. & M. Meijs, *Natura Artis Magistra: het park, de gebouwen en de kooien in de 19de eeuw*, Amsterdam z.j. (1977).
- 1978 206 Cremers, C. M., 'Biografie van S. G. A. Doorenbos', *Groen* (1978) nr. 1, 12-21.
- 207 Lisman, A. J. A. M., 'Vreedenhoff's gas-  
tenboek 1880-1905', *Jaarboekje 1978 van het Oudheidkundig Genootschap Nijstarlake*, 32-36.
- 1979 208 'Een experimenteel park; het alledaagse in het bijzondere', *Centraal Museum Utrecht Mededelingen* (jan. 1979) nr. 25.
- 209 Smith, T. S., 'De tuinen van Hugo Poortman bij kasteel Weldam', *Groen* (1979) nr. 7, 252-254.
- 1980 210 *Van Doolhof tot lustoord. De tuinarchitect L. A. Springer en zijn collectie in de Centrale Bibliotheek van de Landbouwhogeschool*, tentoonstellingscatalogus Landbouwhogeschool, Wageningen 1980 (samengesteld door C. S. Oldenburger-Ebbers).
- 211 Oldenburger, C. S., 'De collectie van L. A. Springer (1855-1940) is weer terug in de Centrale Bibliotheek van de Landbouwhogeschool te Wageningen', *Groen* (1980) nr. 8, 317-322.



Afb. 9. J. D. Zoicher jr., Ontwerp voor een plantsoen met begraafplaats op het Statenbolwerk te Haarlem, 1822. Gekleurde pentekening, Gemeente Archief Haarlem (foto Kunsthistorisch Instituut Utrecht).



Afb. 10. J. D. Zoicher jr., Ontwerp voor een villapark, 1852. Aquarel, particuliere collectie (foto Kunsthistorisch Instituut Utrecht).

- 212 Pemmelaar, H., 'Het Griftpark in Utrecht: Een wijkpark op een bedrijfsterrein', *Groen* (1980) nr. 2, 56-70.
- 1981 213 Oldenburger, C. S., 'Een BNT-foto in de Springercollectie', *Groen* (1981) nr. 9, 420-425 en nr. 10, 560.
- 214 Oldenburger-Ebbers, C. S., 'De John Bergmans collectie in de Centrale Bibliotheek van de Landbouwhogeschool', *Groen* (1981) nr. 10, 453-458.
- 215 Scheygrond, A., 'Ter herinnering aan C. J. L. Schaum', *Groen* (1981) nr. 4, 190-191.
- 216 Wijnands D. O., 'Theodoor Johan Dinn', *Groen* (1981) nr. 10, 447-452.
- 1982 217 Andela, G., 'Nagele. Lusthof voor het nieuwe bouwen', *Futura*, 17 (1982) nr. 6, 2-24.
- 218 Andela, G., 'Landschap(s)architectuur als stedebouw?', *Groen* (1982) nr. 11, 601-608.
- 219 Boer W. C. J. de, '60 Jaar ontwerpen in de stedelijke sfeer' *Groen* (1982) nr. 11, 549-569.
- 220 Oldenburger, C. S., 'De L. A. Springer-collectie in de Centrale Bibliotheek der Landbouwhogeschool', *Caert-Thresoor, Tijdschrift voor de Historische Kartografie*, 1 (1982), 2-4.
- 221 Oldenburger, C. S., 'De tuinarchitect Hugo Anne Cornelis Poortman (1858-1953). Eerste voorzitter van de BNT van 1922-1928', *Groen* (1982) nr. 11, 533-539.
- 222 Smit-Kremer, K. de & A. J. van der Horst, *Tuinen in Nederland*, Ned. Tuinenstichting in samenwerking met uitgeverij Terra, Zutphen 1982.
- 223 Wiegiersma, L., '60 Jaar tuinkunst; een schetsmatig overzicht', *Groen* (1982) nr. 11, 539-548.
- Zie ook nrs. 24, 26, 28, 72, 74, 115, 133, 135, 149, 162, 173, 183 en 190.

## BOEKBESPREKINGEN

## IJSKELDERS

*Koeltechnieken van weleer*

A. W. Reinink en J. G. Vermeulen

Heuff, Nieuwkoop 1981

(292 pp.; afb.; 30 cm; ISBN 90-6141-081-9)

Hier ligt dan een boek voor ons, dat alles bevat wat er over ijskelders en aanverwante zaken te weten valt. Tenminste, dat moet de indruk van de onbevooroordeelde lezer wel zijn. De recensent, die moeite zou willen doen om het eigenwijze vingertje te leggen op een vergeten titel van een of ander standaardwerk over het onderwerp in kwestie, zou erg goed moeten zoeken en ongetwijfeld van een koude kermis thuishkomen. De schrijver heeft het grote voorrecht genoten om gedurende het academische jaar 1977-1978 een onderzoeksjaar aan het NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study) te Wassenaar door te mogen brengen. Men verbaasde zich dus niet al te zeer over de haast encyclopedische kennis, waarvan dit boek een duidelijke getuigenis aflegt.

Hoe komt iemand ertoe, zich met ijskelders te gaan bezighouden? In het algemeen moet men maar niet vragen naar de verborgen impuls, die de stoot gaf tot een wetenschappelijk onderzoek, maar in dit geval ligt de aanleiding wel heel dicht aan de oppervlakte. De schrijver kreeg te maken met de restauratie van een ijskelder; hij werd zogezegd met de neus op praktische vragen betreffende de ijskelder op het landgoed Linschoten gedrukt! Hij kwam tot de verbazingwekkende ontdekking, dat er in feite geen samenvattende literatuur betreffende ijskelders bestond. Zoals de verwondering aan de wieg stond – en nog staat – van de wetenschap in het algemeen, zo was het ook in dit geval. De schrijver schroomt niet om dit ruiterlijk te bekennen. Nu, het is o.i. een acceptabele legitimatie.

Informatie links en rechts bleek dus geboden; de lijst van informanten is dan ook indrukwekkend lang.

Wie even de moeite neemt zo hier en daar een paar regels uit de betreffende kolommen te lezen, komt tot de ontdekking dat de inlichtingen uit alle windstreken toegestroomd zijn: Californië, Oslo, Milaan, Dresden, Tokyo, Warschau broederlijk bijeen met Krimpen aan de IJssel en Groot-Ammers, het is me wat!

Het moet een goede zaak genoemd worden, dat hieruit tenminste mede een inventarisatie gegroeid is van de in ons land nog aanwezige ijskelders. De schrijver heeft een medewerker – J. G. Vermeulen – gevonden, die bereid bleek deze inventarisatie te verwerken. Dit is niet zo maar een opsomming in alfabetische volgorde geworden, maar een rijke bron van gegevens. Vier kaarten geven een verrassend overzicht van de geografische verspreiding. De lijst zelfe omvat 65 bladzijden, waarbij aangestipt dient te worden dat veel foto's en plattegronden bijdragen tot verdieping van de kennis betreffende de behandelde objecten. Aan de ijskelders in België zijn afzonderlijke kolommen gewijd.

Het kan vanzelfsprekend niet anders, of de bibliografie moet omvangrijk genoemd worden. Deze is dan ook ondergebracht in veertien kolom druks! Er is werkelijk niets nagelaten om de lezer duidelijk te maken, dat het onmogelijke is gedaan om wetenswaardigheden omtrent het onderwerp boven water – of: onder het ijs vandaan? – te halen. Daarbij drongen zich uiteraard allerlei randverschijnselen aan de onderzoeker op. Wellicht klinkt dit als een understatement ten opzichte van de koeltechniek in het algemeen. Men ontdekt het bij kennismaking met dit boek al heel spoedig: de auteur kon hier niet omheen. We krijgen derhalve ook een groot gedeelte van de ontwikkeling van de koeltechniek voorgeschoteld. Zelfs zoekt men niet tevergeefs naar een stukje cultuurhistorie van het ijs als genotmiddel.

De auteur plaatst zijn studie binnen het kader van de geschiedenis der materiële cultuur en dit recht kunnen we hem moeilijk ontzeggen. Soms geven architectonische details van ijskelders aanleiding tot een benadering vanuit de geschiedenis van de bouw*kunst*, maar in

de meeste gevallen hebben we met typisch bouwtechnische zaken te maken, waarvoor geen kunsthistoricus echt warm zal lopen. Trouwens, hoe zou dat kunnen bij de ijskelders in eigenlijke zin. Wanneer het nu nog ging om de theekoepels boven de ijzige ruimten onder de dikke lagen opgeworpen grond, zoals sommige oude buitenplaatsen ons nog laten zien.

Men kan er zich niet over verbazen dat Reinink – een van de organisatoren van het symposium ‘Architectural History and Social Science’ (Utrecht, 16-19 mei 1977) – zich een beetje bezorgd maakt over de maatschappelijke relevantie van zijn studie. Door het gehele werk heen vindt men dan ook maatschappelijke rechtvaardigingen in de vorm van mededelingen betreffende de betekenis van ijs en ijskelders (koeltechnieken) voor verschillende groepen uit de samenleving. Het werkt geruststellend te vernemen, dat de ongezonde behoefte naar sybaritische weelde van de ‘hogere’ standen vaak toch weer een boterham betekende voor het arme ambachtvolk, dat onder winterse omstandigheden soms nauwelijks te eten had. Op zichzelf is het een onsociale bedoening, die behoefte aan ijs en gekoelde lekkernijen ‘in history’. Tegenwoordig ligt dat anders, nu ijskasten met vriesvakken hun intrede in de meeste gezinnen hebben gedaan en het ‘ijsje’ gemeengoed is geworden. Zou de maatschappelijke ontwikkeling toch noodzakelijkerwijze bij de gefortuneerde enkeling moeten beginnen? Neem nou de auto. . . Maar daar gaat het hier niet over en daarom: terug naar het ijs.

Reinink toont aan, dat vele generaties van handellui en ondernemers in ‘ijs’ een goed bestaan vonden. Watte. . .? Niet zwaar genoeg voor een maatschappelijke rechtvaardiging? Middel tot knechting van Jan Modaal? (Zetter, in ’s hemelsnaam opgepast! Niet: Jan Moraal!!!) Ja, dat is nu voor de huidige generatie de grote vraag, of die werkers in het ijs zich zó onderdrukt voelden. Tenslotte heeft het weinig zin om maatschappelijke verschijnselen uit het verleden van onze goedkeuring of afwijzing te voorzien, onmachtig als we zijn het verleden te corrigeren, laat staan over te doen. Wanneer nu de mensheid maar uit de geschiedenis de alom aanwezige wijze lessen wilde trekken. Maar daar wijzen de tekenen helaas niet op, gelijk we uit het nabije verleden onomstotelijk kunnen opmaken. Wat nu die maatschappelijke rechtvaardiging be-

treft van het bezig-zijn met ijskelders: de auteur brengt ons terecht onder ogen, dat het toch ook een bezig-zijn met een bijdrage tot de geschiedenis van de mensheid betekent. Bovendien mogen we hem ter geruststelling erop wijzen, dat de stroming die haar maatstaven ontleende aan ‘Social Science’ zo langzaam aan al weer verkeert in zijn tegenstroom. Zo werkt dat klaarblijkelijk in de geschiedenis van maatschappelijke golfbewegingen.

Een recensie is nooit volledig zonder wat opmerkingen terzijde. Hoewel het zetwerk – in twee kolommen – over het algemeen te prijzen valt, ontsnapte de zetter niet helemaal aan de hedendaagse trend van afbrekingen, die ons kan opknappen met zo iets als *zees-luizen*. Op pag. 197 komt men de onbegrijpelijke afbreking ‘mer-kwaardig’ tegen. En men vraagt zich een beetje verwonderd af, of dat nu niet te vermijden was geweest. Een beetje bevreemdend werken soms ook de lange bijschriften bij de afbeeldingen. Het kan gebeuren, dat men op dezelfde bladzijde of op de tegenoverliggende praktisch dezelfde zinnen in de tekstkolommen tegenkomt. Het verschijnsel zal wel voortkomen uit de vrees dat het de lay-outman niet zou gelukken om tekst en verhelderende afbeelding op dezelfde of nagenoeg dezelfde bladzijde bijeen te brengen.

Overigens: *Ijskelders* behoort zeker tot de boeken die een waardevolle bijdrage vormen tot de cultuurgeschiedenis, al is het werk dan volgens de auteur nog maar ‘het topje van de ijsberg’!

J. G. N. Renaud

#### ERF EN TUIN IN OUD-AMSTERDAM

*De ontwikkeling van het besloten erf en de stadstuin in de oude binnenstad*

Met bijdragen van H. Zantkuyl, C. Hettema, P. Fischer en A.-J. van der Horst.

Uitgave Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam

1982

(95 pp.; afb.; 21 cm; f 10,-)

Publikaties over oude Amsterdamse gebouwen verschijnen met een zekere regelmaat. Veel minder is er

echter geschreven over de erven en tuinen bij die gebouwen. Toch zijn ook daar vele zaken te vinden uit het verleden die het bekijken en bestuderen waard zijn. Te denken valt o.a. aan de aanleg van de erven en binnenterreinen, aan de beplanting en de bestrating, aan hekken en muren, aan putten en pompen, aan tuinbeelden en zonnewijzers, aan fontein en bloembakken, aan sekreten en volières, aan bakhuizen en stalgebouwen. Het initiatief van het Amsterdams Historisch Museum om dit vrij onbekende, maar boeiende onderwerp onder de aandacht van velen te brengen door middel van een tentoonstelling en een begeleidend boekje met veel informatieve tekst en talrijke afbeeldingen, valt toe te juichen.

De vier bijdragen waaruit het boekje is samengesteld zijn alle verkenkend van aard. Hier en daar wordt een poging tot ordening van het verzamelde materiaal ondernomen. Veel onderzoek zal nog verricht moeten worden, voordat een meer afgerond beeld van de Amsterdamse erven en stadstuinen (b.v. van hun vormgeving, hun gebruik in de loop der eeuwen) gegeven kan worden.

Het omvangrijkste artikel (ruim 50 pp.) is van H. Zantkuyl en behandelt de stedelijke erven en tuinen vanaf de Middeleeuwen tot ca. 1850. Eerst wordt het een en ander verteld over het gebruik van de terreinen en over de hoofdlijnen van de (tuin)aanleg. Daarna wordt aan de verschillende in steen gebouwde of van hout getimmerde onderdelen meer of minder uitvoerig aandacht besteed. Zo komen achtereenvolgens gangen en galerijen, portalen, keukens en zomerkeukens, speel- of tuinhuizen, tuinkoepels, stalgebouwen, loofgangen en loofprieëlen, pottenbanken en vaathuizen, sekreten en bakhuizen, kippenhokken en volières aan de orde. Zelfs aan de zandbak voor de kinderen is gedacht. Het is prettig dat veel van wat in de tekst genoemd wordt, afgebeeld is, zodat men het betoog van de schrijver kan volgen, ook wanneer minder bekende voorbeelden de revue passeren. Zelf gaan bekijken hetgeen Zantkuyl allemaal opsomt is in vele gevallen onmogelijk, hetzij omdat de betreffende objecten zijn verdwenen, hetzij omdat ze zich bevinden op particuliere, niet vrij toegankelijke binnenterreinen.

De volgende hoofdstukjes zijn aanzienlijk korter dan het eerste. C. Hettema schrijft in het hare (15 pp.) over pompen, putten, fontein en beelden, vazen en

zonnewijzers. Meer nog dan het eerste hoofdstuk draagt dit het karakter van een verkenning op een terrein, waar veel verdwenen is en veel nog niet uitgezocht. Dat geldt b.v. voor de fontein en voor de zonnewijzers.

Over beeldhouwwerk wordt niet alleen gesproken door C. Hettema, maar ook door P. Fischer in zijn hoofdstukje 'Beeldhouwkunst in de Amsterdamse stadstuin' (7 pp.). Daarin besteedt hij voornamelijk aandacht aan hetgeen op dit gebied tot stand kwam in de 17e en 18e eeuw, onder meer aan het werk van de 18e-eeuwse beeldhouwers Jan en Ignatius van Logteren. Voorts komen allerlei tuinbeelden aan de orde, waarvan de makers niet meer bekend zijn. Ook op het verschijnsel dat tuinbeelden nogal eens van de ene naar de andere tuin verhuizen – zowel vroeger als nu – wordt gewezen.

Het laatste hoofdstuk (18 pp.) is van A.-J. van der Horst en gaat over de grachtentuin na 1850. Opmerkelijk is de andere invalshoek vanwaaruit de tuinen behandeld worden, vergeleken met die in de voorafgaande hoofdstukken. Werd daar van alles verteld over stenen, houten en ijzeren objecten op de terreinen en nagenoeg niets over de beplanting, hier liggen de zaken omgekeerd en lezen we voor het eerst wat meer over bomen en planten, zij het alleen over die soorten, die na 1850 geplant werden.

Het is jammer, dat er in het boekje *Erf en tuin in Oud-Amsterdam* niet wat meer aandacht besteed werd aan het groen van voor 1850 en aan de tuingebouwde beelden van na die datum.

De uitgave wordt besloten met een lijst van noten (met name Zantkuyl en Hettema voorzagen hun artikelen van vele noten) en een lange literatuurlijst. Een register zou wenselijk geweest zijn, zodat men het vele materiaal dat in het boekje gepubliceerd werd, ook makkelijk zou kunnen terugvinden. Voorts verdient het aanbeveling om niet alleen bij de afbeelding van prenten, tekeningen en schilderijen een datering te plaatsen, maar ook bij foto's.

Carla Rogge

GROEN TOEN

*Van buitenplaats tot stadsgroen*

C. F. C. G. Boissevain en J. O. Buisman

Uitgave Gemeentearchief van 's-Gravenhage en Dienst der Gemeenteplantsoenen, 's-Gravenhage 1982

(37 pp.; 20 cm; f 6,50)

Tentoonstellingen over tuinen en parken komen in ons land niet zo veel voor. Een aanleiding om zo'n evenement te organiseren is b.v. het zoveeljarig bestaan van een gemeentelijke groendienst. Toen de 'Dienst van de Hout, de plantsoenen en de begraafplaatsen' in Haarlem enkele jaren geleden 75 jaar bestond, werd in de Haarlemse Vleeshal en in Beeckesteijn in Velsen de expositie 'Stadspark en buitenplaats' ingericht. Een aantal begeleidende teksten – rijk geïllustreerd – verscheen in een speciaal dubbelnummer van het tijdschrift *Wonen-TA/BK*, nrs. 9 en 10 (1977), dat eveneens de titel 'Stadspark en buitenplaats' kreeg. Een en ander was vooral gericht op Haarlem en omgeving, maar ook aan groen elders werd de nodige aandacht besteed.

In 1982 vierde de Haagse 'Dienst der Gemeenteplantsoenen' haar 75-jarig bestaan en net als in Haarlem vormde ook dit jubileum de aanleiding tot het inrichten van een tentoonstelling, die van 6 augustus tot 12 september 1982 in Pulchri Studio was te zien. Hoewel de titel 'Groen Toen – van buitenplaats tot stadsgroen' vergelijkbaar is met die van de Haarlemse expositie, kreeg de tentoonstelling in Den Haag een meer beperkte omvang en opzet. Alleen Haags groen kwam aan de orde. Hetzelfde geldt voor de bijbehorende catalogus.

De uitgave, die – zoals zoveel groen-publikaties – in een groene omslag is gevat, bestaat als het ware uit twee delen, evenals de tentoonstelling destijds in Pulchri Studio. In het eerste komt de periode tot ca. 1850 aan de orde, met aandacht voor het Haagse Bos en de tuinen van de voormalige buitenverblijven Huis ten Bosch, Clingendael en Sorghvliet. Van al deze nog bestaande, maar in de loop der tijd sterk gewijzigde groenplekken worden historische wetenswaardigheden verteld. Zo wordt ingegaan op het feit dat het hier

oorspronkelijk privé groen betrof, dat pas later (het Haagse Bos al in 1613) voor een groter publiek toegankelijk werd.

Het tweede deel bevat informatie over de periode na 1850, met name over de Scheveningse Bosjes, het Oranjeplein, het Zuiderpark en de groenaanleg in de nieuwe stadsuitbreiding Houtwijk. Het hier behandelde groen had – in tegenstelling tot dat uit het eerste deel – steeds een openbaar karakter. Tot besluit – heel summier – wat gegevens over 'overig groen', met daarin o.a. aandacht voor de 'straatbomen'. Het is jammer dat er over deze straatbomen – die al enkele eeuwen het beeld van sommige plekken in de hofstad sterk bepalen (men denke aan de Lange Voorhout, de Lange Vijverberg), zo weinig in de catalogus meegedeeld wordt.

Jammer is ook dat de lezer geen duidelijk beeld krijgt van hetgeen er nog rest van wat in de catalogus beschreven werd. Een enkele verwijzing was wat dit betreft welkom geweest, zeker voor hen die Den Haag niet zo goed kennen. In de literatuurlijst hadden bijvoorbeeld de aardige kleine groene boekjes genoemd kunnen worden die de jubilerende gemeentedienst zelf uitgeeft, zoals *Groen Den Haag – Haagse parken en buitenplaatsen* (1979) en *Clingendael* (1980). Ze zijn voorzien van veel afbeeldingen en bevatten bovendien praktische gegevens over bereikbaarheid en toegankelijkheid.

Behalve de literatuurlijst, die wel iets uitvoeriger had mogen zijn, bevat de catalogus *Groen Toen* een lijst van al het materiaal (prenten, tekeningen, foto's, kaarten) dat op de tentoonstelling te zien was, voorzien van de naam van de maker (indien bekend) en de datering. Voorts is er een register.

De uitgave ziet er verzorgd uit en is geïllustreerd met diverse afbeeldingen van het behandelde groen, zijn makers en zijn gebruikers.

Carla Rogge



## DE NEDERLANDSE BUITENPLAATS

*Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*

H. W. M. van der Wijck

Canaletto, Alphen aan de Rijn 1982  
(598 pp.; afb.; 28 cm; ca. f100,-)

Het afgelopen jaar is H. W. M. van der Wijcks *De Nederlandse buitenplaats: aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* verschenen bij uitgeverij Canaletto, Alphen aan de Rijn. Het is een bewerking van de gelijknamige dissertatie (TH Delft 1974), die weer een samenstel was uit eerder verschenen artikelen. De verwachtingen rond dit werk waren hooggespannen en leken op het eerste gezicht bevestigd te worden. Met 598 dichtbedrukte pagina's en tal van kaarten, tekeningen, prenten, schilderijen en foto's geeft dit werk de indruk dat het hier gaat om het definitieve handboek over de Nederlandse buitenplaats.

Van der Wijck stelt zich voor de ontwikkeling van de buitenplaats van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw (met excursies naar deze eeuw) te schetsen. Het eerste deel behandelt 'De vroege hofsteden', deel twee 'Hoogtepunten in de ontwikkeling van de buitenplaats' en deel drie 'De ontwikkeling van de negentiende-eeuwse buitenplaats'. Het vierde deel, 'De buitenplaats en het historische landschap', behandelt met zijn 25 pagina's twee van de drie termen uit de ondertitel van het boek, namelijk 'bescherming en herstel'. De verhoudingen blijken in dit verband wat scheef, aangezien het resterende deel van het boek, 575 pagina's, de andere term, 'ontwikkeling', behelst.

Een eerste poging tot lezing van *De Nederlandse buitenplaats* zet veel van de verwachtingen rond het boek op losse schroeven. Het typische van het boek is dat men het eerst *probeert* te lezen. Vanaf de eerste tot en met de laatste bladzijde stort de schrijver een ontzaglijke hoeveelheid informatie, in de vorm van zowel tekst als illustraties, over zijn publiek uit. Dat gebeurt in hoge mate ongestructureerd: illustraties missen vaak een onderschrift, verwijzingen zijn onvolledig of onjuist, personen worden niet geïdentificeerd, tal van bijlagen met vaak uiterst triviale informatie verzwaren de tekst nodeloos en er wordt niet weinig van de hak op

de tak gesprongen, vooruitgelopen op of teruggegrepen naar latere of eerdere ontwikkelingen binnen de buitenplaats. Feit na feit wordt op de lezer losgelaten, zonder dat deze de beweringen afdoende kan controleren of ze in een groter verband kan plaatsen, omdat dat verband in het boek slechts bij uitzondering door de woordenbrij heenbreekt. Wanneer de lezer, bedolven onder de informatie, zich een weg naar buiten wil graven door gebruik te maken van een register, zal hij tot zijn frustratie bemerken dat *De Nederlandse buitenplaats* geen register heeft! Bij een werk van deze omvang is dat geen schoonheidsfout, maar een grote misser. (De binnenkort uit te brengen tweede druk van het werk zal, naar mijn weten, wel een register krijgen.)

Een lijst van inconsequenties, onvolledigheden en fouten in het boek zou lang en treurig zijn; om de lezer echter een idee te geven van wat hem te wachten staat volgen hier enige voorbeelden:

- Op p. 568, onder noot 9 van het derde deel, geeft de auteur als verwijzing (zonder paginanummer) 'Oswald Sirén, *Gardens of Europe*'. Het blijkt hier te gaan om Oswald Sirén's *China and Gardens of Europe of the Eighteenth Century*, New York 1955, een titel die wel correct in de bibliografie wordt vermeld maar zonder publikatiedatum.
- Een verwijzing op p. 8 naar 'J. J. Rousseau, *Julie ou la nouvelle Héloïse*, Parijs 1967', is ronduit komisch wanneer niet tevens de editio princeps van 1791 wordt aangegeven.
- Op p. 9 wordt ene 'Von Thümmel' aangehaald, waarbij de lezer geen enkele informatie krijgt wie Von Thümmel was, uit welke tijd zijn uitspraak dateert en aan welk boek of schriftuur deze uitspraak is ontleend.
- Pagina 224 vermeldt o.a. het volgende over de Britse architect William Chambers: 'Zijn belangrijkste werk "Kewgardens" (sic) staat overvol met exotische en antieke gebouwen - zelfs het huis van Confucius en een Alhambra werden niet vergeten.' Bij een eventueel bezoek aan Kew Gardens zal de schrijver bemerken dat deze beide gebouwen al meer dan een eeuw geleden zijn afgebroken.
- Op dezelfde pagina behandelt Van der Wijck de dichter Alexander Pope: 'Tevens legde Pope het park van Stowe aan'. Iedereen die ook maar enigszins op de hoogte is van de geschiedenis van de

- Engelse landschapstuin, zal moeite hebben met deze onwaarheid. De inleiding over de Engelse (en Europese) landschapstuin in *De Nederlandse buitenplaats* staat overigens vol onwaarheden en verkeerde interpretaties van wat voor het merendeel zeer verouderde literatuur blijkt te zijn.
- Op p. 327 stelt de auteur: ‘Van Lunteren moet als maker van suikerpaleizen als Sandenburg, Maersbergen en Scherpenzeel beschouwd worden’. Of dit H. van Lunteren of S. A. van Lunteren moet zijn, is niet meteen duidelijk en de verklarende voetnoot nummer 149 scheidt alleen maar verdere verwarring. Daar wordt een ‘J. A. (sic) van Lunteren’ als de bouwer van Scherpenzeel genoemd. Voorts zal de uitdrukking ‘suikerpaleizen’ geheel voor rekening van de schrijver worden gelaten.
  - Op p. 263 wordt een plattegrond van het park rond Biljoen toegeschreven aan ‘Zocher’. Volgens een elders getoonde stamboom van de familie (p. 575), heeft de lezer in dit geval de keuze uit de vader J. D. Zocher, zijn zoons J. D. en K. G. Zocher en de kleinzoon L. P. Zocher.
  - De titel *De Nederlandse buitenplaats* zou doen vermoeden dat ook de provincies Brabant en Limburg zijn opgenomen in dit werk. Bij lezing blijkt echter dat de titel beter had kunnen zijn: *De Nederlandse buitenplaats; uitgezonderd de Generaliteitslanden*. Ook de beroemde buitenplaatsen langs de Vecht worden in dit boek nauwelijks genoemd.
  - Bij de vier prenten op pp. 238-239 zijn geen bijdragen geplaatst. Dat deze afbeeldingen van Elswout een suite vormen naar tekeningen van E. van Drielst, moet de lezer opmaken uit de tekst op p. 233.  
Op p. 312 wordt in verband met het huis Rosendaal J. D. Zocher vermeld (senior of junior?), samen met ‘Eberson’, zonder dat deze laatste zijn voorletters L. H. meekrijgt.
  - Men kan vraagtekens plaatsen bij de keuze van enige illustraties. Zo tel ik zeven afbeeldingen van wapenstenen, welke mogelijk (het is een kwestie van prioriteiten) beter hadden kunnen plaats maken voor nog meer afbeeldingen van buitenplaatsen uit de cornucopia van de auteur. Ook kan men zich afvragen wat de zin is van de beide foto’s op p. 470, met de onderschriften ‘De Koningseik, geplant 2 mei 1862 door Z. M. Koning Willem III’ en ‘Eik, in 1810 als 10-jarige boom geplant door Freule Marie Cornélie’ (van Twickel). Zonder de onderschriften blijken hier alleen twee bomen te staan zoals men ze bij tienduizenden in ons land kan zien, ze moeten zelfs een decoratief hekje missen.
  - Bijlage 1a en 1b bij het onderdeel Twickel, twee preken van de ‘Weleerwaarde Zeergeleerde Heer ds. dr. J. W. Samberg’, ter gelegenheid van het overlijden van de Baron en Baronesse van Heeckeren in 1936 en 1975, lijken mij overbodig, men kan zich althans afvragen of bijvoorbeeld een preek ter gelegenheid van het overlijden van de hoofdtuinman niet even gewenst of ongewenst is als bijlage.
  - G. van Laars *Magazijn van Tuin-sieraaden* (en niet ‘Tuinsieraden’) was in het geheel niet ‘een aftreksel van de beroemde boeken dier dagen’ (p. 309), doch de verwerking van één enkel boek, J. G. Grohmanns *Ideenmagazin* (zie mijn artikel over het *Magazijn* in dit nummer). Grohmanns boek, dat via het *Magazijn* zulke invloed op de bouw van exotische tuinornamenten in Nederland heeft gehad (en waarvan Grohmann zelf beweerde dat het in dit land met belangstelling werd gevolgd), ontbreekt in de bibliografie, terwijl Van der Wijck wel (en terecht) G. L. le Rouge’s *Jardins Anglo-Chinois* opneemt (hoewel dit ook bekend stond onder de niet vermelde naam *Détails des nouveaux jardins à la mode*). Tevens noemt de auteur wel in de tekst, maar niet in de bibliografie het voor ons land zo belangrijke *Theorie der Gartenkunst* van C. C. L. Hirschfeld (vijf delen, Leipzig 1779-1785). Het opmerkelijke feit dat er in 1779 bij G. F. van Paddenburgh te Utrecht de volgende titel van Hirschfeld werd uitgegeven: *Aanmerkingen over de landhuizen en tuinkunst*, vindt in het geheel geen vermelding.
  - De bibliografie in *De Nederlandse buitenplaats* is zeer kort, terwijl deze juist een der hoogtepunten van het boek had kunnen (en moeten) zijn. De lijst van boeken is maar tot 1973 bijgewerkt. Een boek als Mark Girouards *Life in the English Country House*, Londen 1978, wordt weer wel opgenomen, hetgeen waarschijnlijk te danken is aan Van der Wijcks girouardeske behandeling van het goed Twickel in het betreffende, nagekomen hoofdstuk.

- J. T. P. Bijhouwers *Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen*, Amsterdam 1946, dient vergezeld te gaan van de toevoeging ‘derde druk’.

Tenslotte enige meer algemeen geldende opmerkingen: De auteur laat in zijn boek iets te vaak zijn voorkeuren blijken door kwaliteitsoordelen te verbinden aan buitenplaatsen. Zo zegt hij over Slot Zeist (p. 127): ‘Zeist neemt . . . de eerste plaats in onder de hoogtepunten in de Nederlandse tuinkunst’. Er zal geen objectieve methode zijn om dat te meten. En op p. 178 over Rosendael: ‘Erg mooi is Van Arnheems aanleg blijkens de gravures in d’Outreins “Wegwyser” . . . niet geweest’ (een gravure is afgebeeld op p. 180). Niemand zal iets hebben aan de mededeling dat ik de aanleg op de gravure *wel* erg mooi vind.

Deel twee, ‘Hoogtepunten in de ontwikkeling van de buitenplaats’, geeft iets weer van de algemene onevenwichtigheid van *De Nederlandse buitenplaats*. Hoofdstukken als II Zeist, III De Voorst IV Heemstede en V Het heerlyck Rosendael, doen kloeke verhandelingen vermoeden. De hoofdstukken tellen echter respectievelijk 13, 15, 19 en 26 pagina’s, waarvan de helft door illustraties in beslag wordt genomen, terwijl ‘Twickel’ in het derde deel een honderdtal pagina’s groot is (waarvan 50 pagina’s met illustraties). Het zesde hoofdstuk van deel twee heet plots ‘Het Loo: enkele opmerkingen over het herstel van Het Loo’, waarbij de schrijver voor informatie over Het Loo verwijst naar een eerdere publikatie van zijn hand uit 1970. Iets dergelijks gebeurt ook aan het eind van hoofdstuk V van deel twee over Rosendael. Op p. 202 staat een cursiefje (op de verder blanke achterkant van een kaart van Rosendael – zonder onderschrift overigens): ‘Zoals reeds in het voorwoord vermeld, geldt ook voor dit hoofdstuk dat er sinds 1974 veel in de stand van het onderzoek op Rosendael veranderd is.’ Dan volgen er zes regels over die gewijzigde stand en een verwijzing naar een, overigens lezenswaardig, artikel van de schrijver uit 1979 in de bundel *Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap*. Iets dergelijks in een boek uitgegeven in 1982 (!) kan slechts als een minachting van de lezer worden opgevat, een lezer die tenslotte bijna honderd gulden voor dit boek heeft neergeteld. Het boek heeft zeer te lijden onder het feit dat Van der Wijck over het algemeen geen nieuw materiaal (ná 1973)

verwerkt. Dit maakt dat het werk op enige onderdelen bij haar publikatie reeds verouderd was.

Het is jammer dat de schrijver ervoor kiest de meer bekende buitens verder uit te werken, terwijl het juist van groot belang zou zijn om bijvoorbeeld enige middelgrote en kleine vroeg-negentiende-eeuwse buitens uitgebreid te behandelen, die tenslotte de alledaagse praktijk van de aanleg van de grote meerderheid van de Nederlandse buitenplaatsen zouden illustreren.

Zoals gezegd, zijn dit slechts enkele opmerkingen bij een boek dat uiterst warrig is samengesteld. Waarom heeft uitgeverij Canaletto niet een voorbeeld genomen aan de Angelsaksische gewoonte om een boek door een ‘editor’ te laten begeleiden? Nu heeft het publiek een boek in handen dat ontegenzeggelijk van grote waarde is, maar onvolledig (en veelal onleesbaar) blijkt te zijn. Hier raken we ook het punt dat dit werk tot een zo paradoxale publikatie maakt: ondanks alles gaat het om de grootste en meest belangrijke publikatie over Nederlandse buitens die tot nu toe is verschenen, en het verdient niet de quasi nonchalance waarmee het lijkt te zijn samengesteld en uitgegeven. Ik moet deze bespreking dan ook eindigen met de raad aan ieder die geïnteresseerd is in Nederlandse architectuur of tuinkunst, om dit boek, ondanks zijn vele tekortkomingen, te gaan lezen. Veel van de informatie is nog nooit, in welke vorm dan ook, naar voren gebracht. De auteur is, voor zover mij bekend, bezig aan een verdere uitwerking van bepaalde aspecten van de Nederlandse buitenplaats. Het is te hopen dat dit werk spoedige voortgang zal vinden, maar het is tevens te hopen dat de publikatie hiervan in een meer weloverwogen vorm zal plaatshebben.

W. G. J. M. Meulenkamp

## BUITENS BINNEN UTRECHT

*Voormalige buitenplaatsen in de gemeente Utrecht*

C. C. S. Wilmer

Kwadraat, Vianen 1982

(108 pp.; afb.; 20 cm; ISBN 90-6481-20-2)

Steeds meer musea en archieven geven de catalogi bij hun tentoonstellingen het karakter van een publikatie, die ook los van de tentoonstelling voor velen belangrijk is om te lezen en te bezitten. Zeer recente voorbeelden zijn *Met Huygens op reis* (Rijksprentenkabinet) en *Het Kleine Bouwen* (Centraal Museum, Utrecht). Dergelijke boeken worden dikwijls door een uitgever gepubliceerd en zijn dus ook in de boekhandel verkrijgbaar. Een wat bescheidener voorbeeld is *Haagse Huizen van Oranje* (Gemeentearchief Den Haag, 1981) dat zelfs zoveel navraag oproept dat het herdrukt is. Anders is het gegaan met de eenvoudig uitgevoerde catalogus van de tentoonstelling 'Buitens binnen Utrecht', die de Utrechtse archiefdienst in 1981-82 organiseerde. Deze catalogus was al uitverkocht, voordat de tentoonstelling was afgelopen. Op verzoek van een uitgever heeft de samenstelster van de tentoonstelling en de catalogus, C. C. S. Wilmer, van deze eenvoudige catalogus een smakelijk boekje gemaakt.

Zij begint haar 108 bladzijden rijke informatie met een afperking van haar onderwerp. De buitenplaats wordt gedefinieerd, de geografische grenzen van het te behandelen gebied worden aangegeven en duidelijk wordt meegedeeld welke boerderijen, kloosters en herbergen zich tot buitenplaatsen ontwikkeld hebben en dus ook een plaats hebben gekregen. In totaal vindt de lezer in dit boek een kortere of langere geschiedenis van ca. 35 buitenplaatsen, die buiten de Utrechtse stadswal maar wel op stedelijk gebied gestaan hebben en waarvan er nog enkele herkenbaar aanwezig zijn. Korte maar heldere beschouwingen over de architectuur van de buitenhuizen en over hun tuinen en parken sluiten het inleidende gedeelte af. Het beschrijvende gedeelte van dit boek begint gelukkig met een kaart van Utrecht en omgeving, waarop alle 57 buitenplaatsen die ter sprake komen, zijn aangegeven. De buitenplaatsen worden geografisch behandeld. Nadruk

is gelegd op kunst- en architectuurhistorische aspecten zonder echter interessante historische aspecten te verwaarlozen.

Het geheel is rijk geïllustreerd en elke illustratie – helaas ook in dit soort boeken niet vanzelfsprekend – is uitstekend beschreven. Behalve de plaats van herkomst is bij een aantal afbeeldingen zelfs de signatuur vermeld. Dat was voor mij nu ook weer niet nodig geweest. Het boek leest uitermate prettig en dat is te danken aan de rustige opmaak maar bovenal ook aan de uitstekende stijl van de auteur. Ook verder is er alle aandacht voor de lezer. Kunsthistorische begrippen worden keurig verklaard, er is een opgave van literatuur per buitenplaats en zaken en personen zijn in afzonderlijke registers opgenomen.

Toch heb ik ook kritiek. In haar voorwoord deelt de auteur onbevange met vooral gebruik te hebben gemaakt van geschreven bronnen. Als dit archiefbronnen zijn, zoals ook de later genoemde overdrachtsakten, vind ik het jammer dat deze bronnen niet in een (bescheiden) notenapparaat verantwoord zijn. De bruikbaarheidswaarde van dit boek had er belangrijk door gewonnen. Enige moeite heb ik met sommige opmerkingen in de inleidende stukken. De algemene inleiding besluit de auteur met de constatering dat de aanwezigheid van de buitenplaatsen bepalend is geweest voor de stedenbouwkundige structuur van Utrecht. Zij kan dan alleen maar dat gedeelte van Utrecht bedoelen, waar die buitenplaatsen stonden en dat later werd volgebouwd. Eén bladzijde eerder las ik echter dat de stadsuitbreiding die in 1870 begon, nogal willekeurig verliep en zich kenmerkte door gebrek aan respect voor de landschappelijke waarde van het omringende land. De stad walste over de buitenplaatsen heen en slechts enkele zijn als gebouw blijven bestaan, in enkele gevallen met een stukje park. Tegen deze achtergrond was ik wel enigszins verbaasd over het vermelde belang van de buitenplaatsen voor de stedelijke structuur. Zo begrijp ik ook niet goed dat in de inleiding staat dat de buitenplaatsen niet meer als zodanig in het stadsbeeld herkenbaar zijn, terwijl ik op p. 81 lees dat Soestbergen in de wijk Abstede nog steeds 'duidelijk als buitenplaats in de stedelijke structuur herkenbaar (is)'.

Onjuist is de opmerking dat Zorgvliet integraal in stedelijk Den Haag zou zijn opgenomen. In het begin

van de zoe eeuw zijn grote stukken van deze buitenplaats ten behoeve van woningbouw afgesneden. Het huidige Zorgvliet bestaat uit het bekende Catshuis, een tuin en een gemutileerd, maar desondanks nog steeds erg mooi park. Overigens is het zeker waar dat verschillende Haagse buitenplaatsen de stadsuitbreidingen overleefd hebben. Even zovele zijn echter aan de laat 19e-eeuwse bouwdrift ten offer gevallen.

Eén opmerking nog, maar die raakt vermoedelijk de uitgever. De lezer wordt bij elke buitenplaats vergast op een uitgebreid beschreven en fraai gereproduceerde afbeelding; soms zijn er zelfs meer. Ik vind het jammer dat van de nog bestaande huizen niet ook een hedendaagse foto is opgenomen. Nu wordt er uitgebreid beschreven wat er allemaal aan die huizen veranderd en dikwijls verknoeid is, maar ik kan me daarbij vanuit bijvoorbeeld Deventer toch weinig voorstellen. Een foto met daarbij een beschrijving van de veranderingen had het allemaal veel duidelijker gemaakt. Ondanks deze kritiek heb ik dit boek geboeid gelezen. Net als het enigszins vergelijkbare *Haagse huizen van Oranje* heeft het het karakter van een prettig leesbaar naslagwerk. Dat het door het ontbreken van een bronnenverantwoording voor sommigen iets teveel in het populaire kamp terecht zal komen, kan aan mijn waardering weinig afbreuk doen. Ik denk dat de liefhebbers van dit deel van de Utrechtse geschiedenis met dit boek erg blij zullen zijn.

C. H. Slechte

#### STIJLTUINEN

#### *Vijf Eeuwen Nederlandse tuinkunst*

Hans Nieuwenhuis  
Met foto's van Ger Dekkers

Waanders, Zwolle 1981  
(208 pp.; afb. ISBN 90 70072 82 3; f 94,50)

Wie dieper in de geschiedenis van de Nederlandse tuinkunst graaft, beseft steeds meer hoe weinig er eigenlijk over dit aspect van de Nederlandse kunst- en cultuurgeschiedenis bekend is en hoe ontoereikend de be-

staande literatuur over dit onderwerp geacht kan worden. Een dergelijke opvatting komt men ook tegen in de 'Inleiding en verantwoording' van Hans Nieuwenhuis' boek *Stijltuinen*, waar zij opmerkt dat er sinds de Tweede Wereldoorlog maar weinig over dit onderwerp geschreven is, dat er maar weinig historische gegevens bekend zijn en dat nog minder veldwerk verricht is. Dat zij niettemin haar boek wil laten gaan over 'het verleden en het heden van de Nederlandse historische tuinen en parken', waarbij ook de mogelijke ontwikkeling in de toekomst wordt aangestipt, kan na lezing van dit boek niet anders dan een contradictio in terminis genoemd worden.

Als op een wandeling neemt de schrijfster ons mee door de geschiedenis van de Nederlandse tuinen en parken (deel I), waarbij achtereenvolgens behandeld worden: de Middeleeuwen, de Renaissance, de Barok, de Landschapsstijl en de periode van het einde van de 19e eeuw tot heden. In deel II wordt de geschetste geschiedenis van deel I verfijnd en aangevuld door een wandeling door tuinen en parken in Nederland, waarbij voorbeelden aan de orde komen uit de Vechtstreek, Kennemerland, de Veluwezoom, Twente, het Noorden en het Zuiden des lands. Deel III gaat tenslotte over de toekomst van tuinen en parken, hun bedreiging en behoud en over voorbeelden van restauratie en reconstructie. Daarnaast wordt in de marge bij de hoofdtekst ingegaan op tuinmeubilair, vormbomen, schelpengrotten en andere tuinsieraden, biografieën van belangrijke tuinarchitecten enz. Het boek wordt besloten met een lijst van toegankelijke tuinen en parken, een bibliografie en een termen- en begrippenlijst (een register).

De wandeling waarop auteur en fotograaf ons willen meenemen is zeer interessant; vooral de foto's zijn uitzonderlijk fraai en voldoende om een ieder tot het bezoeken van de afgebeelde plaatsen te bewegen. Maar de wandeling is ook zeer ambitieus, terwijl het terrein heel wat merkwaardige verrassingen, bedriegertjes en valkuilen bevat. Een probleem doet zich al voor bij het object van de wandeling: stijltuinen. Wat een 'stijltuin' is, of waar deze benaming voor staat, wordt niet uitgelegd. In de inleiding en vele malen daarna wordt gesproken over 'tuinen en parken'. Maar wat is een tuin, wat is een park? Wat zijn de (historische) verschillen, wat de overeenkomsten? Is er een bepaalde etymologi-

sche herkomst of worden deze benamingen gebruikt voor specifieke objecten uit verschillende perioden? Is een begraafplaats uit de 19e of een villatuin uit de vroege 20e eeuw wel of niet een 'stijl tuin', een 'tuin' of een 'park'? Wie het boek doorneemt moet concluderen dat onder 'stijl tuinen' in dit boek eigenlijk alleen tuinen en parken van kastelen en buitenplaatsen verstaan worden, met een uitzondering voor middeleeuwse kloostertuinen.

Het is jammer dat aan het begin van het boek niet een werkelijke verantwoording voor de gemaakte keuzen wordt afgelegd: het zou de opzet van het boek zeer verduidelijkt hebben. Dat dit niet gebeurd is, wreekt zich in de compositie van vooral deel I: te veel wordt getracht de geschiedenis van de Nederlandse tuinkunst alleen aan de hand van tuinen en parken van kastelen en buitenplaatsen te schetsen. Maar *de* Nederlandse tuinkunst is natuurlijk meer dan dat. Dan is er ook nog voor gekozen dit te doen aan de hand van bestaande voorbeelden, zodat het boek tegelijk als een soort gids zou kunnen werken (waarvoor het formaat zich geenszins leent). Deze keuze leidt tot een merkwaardig misleidend beeld direct al bij de behandeling van de middeleeuwse tuinarchitectuur. Zo wordt ten aanzien van kloostertuinen opgemerkt dat 'van de kloostertuinen (. . .) er in Nederland twee bewaard (zijn) gebleven, in Ter Apel en bij de Dom in Utrecht'. De Prinsenhof te Groningen, voorbeeld van een Renaissancetuin, wordt gerestaureerd 'naar een herdruk van een kaart van Haubois uit 1643' genoemd. De opening van het hoofdstuk Barok wordt geïllustreerd met een magnifieke foto over een volle pagina van de tuin van Weldam. De indruk wordt zo ten onrechte gewekt dat (delen van) deze tuinen inderdaad de tand des tijds hebben doorstaan, met andere woorden, authentiek zijn, terwijl het in het gunstigste geval om 19e-eeuwse reconstructies of herscheppingen gaat, die vaak meer zeggen over de tijd waarin deze ontstaan zijn, dan over de 16e of 17e eeuw. Dit is trouwens des te verwarrender omdat van het Grand Canal te Haarzuilens al wel direct wordt gezegd dat het hier om 'Neo-Barok' gaat en niet om 'Barok'. Pas in het hoofdstuk over de 19e eeuw lezen we over de toenmalige voorliefde voor neostijlen, waarbij de auteur terecht opmerkt dat het hier niet om restauraties, maar om nieuwe creaties gaat. In dit gedeelte van het boek kan de lezer vermoeden

dat al behandelde, of in foto afgebeelde tuinen zoals de Prinsenhof, Weldam, de kruidentuin van het Muiderslot of de tuin van het Ontvangershuis te Assen, in feite geen werkelijk oude tuinen zijn in de zin van continu door de tijd overgeleverd.

Het is heel jammer dat juist in het hoofdstuk over de 19e-eeuwse neostijlen niet meer is verteld over het toenmaals opkomende historische besef niet alleen ten aanzien van architectuur, maar ook van tuinarchitectuur. Het zou de wortel hebben kunnen blootleggen van juist datgene waar we ons mee bezighouden: de bestudering van de Nederlandse tuinarchitectuur en het steeds toenemende besef dat dit een onlosmakelijk onderdeel van ons nationale erfgoed vormt. Uit de wijze van denken, toen ontstaan, valt deels nu nog het herstel van de tuinaanleg van paleis Het Loo te begrijpen. Een tuin die nooit een historische tuin in werkelijke zin zal zijn, maar een precieze recreatie/reconstructie met behulp van authentieke onderdelen, die evenzeer 20e-eeuws is, als de vormtotaal 17e-eeuws. Een bezwaar in dit verband is ook de door de auteur al te gemakkelijk gebruikte kunsthistorische terminologie als Renaissance, Barok en Classicisme (in plaats van Neo-Classicisme). Dit leidt bijvoorbeeld tot de zienswijze dat Romantiek ontstaat in reactie op het 'Classicisme', waarbij voorbijgegaan wordt aan het feit dat de Engelse landschapstijl zich juist manifesteert tijdens het zogenoemde Neo-Classicisme en daar geenszins mee in strijd is, maar zelfs aanspraak kan maken op de term 'Pre-Romantiek', zo men dit soort terminologie gebruiken wil. Om de tuinkunst van de 17e eeuw in Nederland 'Barok' te noemen en deze periode zelfs te willen indelen in 'Vroeg-Barok' en 'Hoog-Barok' lijkt mij eveneens te ver gaan. Vooral waar steeds duidelijker wordt dat de classicistische tradities, net als in de architectuur, hier theoretisch en praktisch de bovenaan hebben gevoerd. Doordat vast wordt gehouden aan bestaande en dus ook te fotograferen tuinen, valt veel weg wat niet in een overzicht gemist kan worden, ook al is er ieder begrip voor dat een boek niet volledig kan zijn. Maar het ontwerp van Jacques de Gheyn II voor een tuingrot voor Prins Maurits te Den Haag uit de jaren twintig van de 17e eeuw kan bijvoorbeeld niet gemist worden, ook al past dit ontwerp niet in het traditionele beeld van de Nederlandse tuinkunst.

Traditioneel kan de visie van Hans Nieuwenhuizen

ook in ander opzicht genoemd worden. Is in het hoofdstuk over de Middeleeuwen nog sprake van eventuele symbolische betekenissen van planten en bloemen, bij de behandeling van latere tuinarchitectuur wordt op geen enkele wijze gerept over mogelijke literaire, allegorische betekenissen van beelden of vazen of van een aanleg in het algemeen. Dit kan niet anders dan een omissie genoemd worden. Het is waar dat de auteur zich niet op een grote hoeveelheid Nederlandse literatuur op dit gebied kan beroepen, maar dat zelfs in de literatuurlijst het belangrijke boek van P. A. F. van Veen *De Soeticheydt des Buyten-Levens, verghe-selschapt met de boucken* (diss. Den Haag 1960) niet wordt genoemd, geeft aan dat op geen enkele wijze aan deze belangrijke dimensie van de Nederlandse tuinarchitectuur als cultuurhistorisch fenomeen ook maar is gedacht. Een oriëntatie op de buitenlandse literatuur op het gebied der tuinarchitectuur had de auteur trouwens niet alleen in dit opzicht de weg kunnen wijzen of de auteur moet werkelijk geloven dat de aard van de Nederlander, zoals zij in het stukje over de 'Hoog-Barok' schrijft, zich duidelijk merkbaar in zijn tuinarchitectuur weerspiegelt: 'rechtlijnig, deugdzaam en met zin voor burgerlijkheid en geborgenheid; de Franse zwierigheid en pronkzucht zijn er niet te vinden'. Een uitspraak die lijkt op wat Van Luttervelt in zijn boek *Buitenplaatsen aan de Vecht* uit 1948 opmerkte, namelijk dat de 'nuchtere geest van de Hollanders de hoogdravende voorstellingen van goden en godinnen in hun tuinen en tuintjes maar matig waardeerden'. Recent onderzoek wijst uit dat men hier te lande net zo pronkzuchtig en net zo verzot op verborgen betekenissen kon zijn als in de buitenlandse tuinarchitectuur.

Deze gebreken blijken ook bij het bezoek aan diverse tuinen in Nederland die als exemplarisch voor bepaalde perioden of streken worden behandeld. Het blijft bij oppervlakkige beschrijvingen van vaak de huidige situatie, bijna nergens gecontrasteerd door een beschrijving van wat er vroeger was, telkens ook weer in de traditionele termen als Renaissance, Barok of de 18e-eeuwse Landschapstijl. Aan de wezenlijke vraag, namelijk waarom nu die specifieke aanleg in die vorm op die plaats, komt de auteur eigenlijk niet toe. Groot is hier ook het gemis aan voorbeelden uit meer dan alleen het arsenaal van kasteeltuinen en parken van buitenplaatsen. Hoe bereikbaar zijn voor een groot pu-

blik niet de door Zoicher jr. beplante stadswallen te Utrecht of de door hem aangelegde begraafplaats Soestbergen aldaar? Dat er wel een twee pagina's beslaande kleurenfoto wordt opgenomen van de Gertrude Jekyll-achtige verdiepte tuin van de Wiersse bij Vorden, maar dat op dit soort recente fenomenen, evenals op bijvoorbeeld het werk van Mien Ruys, niet wordt ingegaan, verbaast me. Dat kan toch echt niet worden afgedaan met te zeggen dat 'deze ontwikkelingen (...) te recent (zijn) om er een oordeel over te kunnen vormen'.

Het laatste hoofdstuk 'Bedreiging en behoud' is eigenlijk het aardigste gedeelte van dit boek. Hierin wordt terecht gepleit voor de studie en het behoud van buitenplaatsen als een geheel van huis en tuin of park. Het is een duidelijk pleidooi voor meer daadwerkelijke overheidssteun aan een zeer verwaarloosd gebied binnen onze cultuurgeschiedenis. Een pleidooi dat geadstrueerd wordt aan de hand van voorbeelden als de restauratie van Het Loo en Queeekhoven. Maar ook hier had de schrijfster minder opsommend en iets puntiger kunnen zijn: bij de voltooiing van de Lootuinen krijgt Nederland niet zozeer een 17e-eeuwse tuin, als wel een 20e-eeuwse, zij het een zo nauwkeurig mogelijke, interpretatie daarvan.

Deze excursie over het boek *Stijltuinen* brengt mij terug bij het begin: namelijk dat wie steeds dieper in de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur graaft, steeds meer beseft hoe weinig er eigenlijk bekend is. Zoals gezegd is deze opvatting ook aan de schrijfster van dit boek bekend, want meermalen merkt zij op dat van de meeste parken en tuinen weinig bekend is en dat onderzoek naar hun geschiedenis nog maar op kleine schaal verricht wordt. Met deze opmerkingen wordt tevens het al te vroegrijdige karakter van dit boek bewezen: een boek dat de geschiedenis van vijf eeuwen Nederlandse tuinkunst wil beschrijven (daarbij de Romeinse villatuin op Nederlandse bodem buiten beschouwing gelaten), kan pas geschreven worden als er veel meer detailstudies verricht zijn over individuele tuinen en hun opdrachtgevers of ontwerpers, hun vormtradities en mogelijke allegorische/literaire betekenissen. Wie dit werkelijk beseft, had zich de moeite van het samenstellen van dit boek kunnen besparen en beter een eenvoudige, goed geïllustreerde gids kunnen uitgeven waarin meer de problematiek

dan de feiten van dit onderwerp aan een groot publiek duidelijk gemaakt had kunnen worden. Voor f 94,50 is het toch weer een traditioneel boek voor een traditioneel publiek geworden.

In haar inleiding schrijft de auteur: 'Zoals de tuin een weerspiegeling is van zijn gebruikers, zo is dit boek een weerspiegeling van de beleving van de schrijfster en de fotograaf'. Het lijkt mij dat er geen treffender karakterisering van dit boek mogelijk is: het

straalt een grote liefde voor het onderwerp uit en verlangen dat uit te dragen, maar tevens toont het een groot gebrek aan werkelijk historische kennis en aan inzicht om de juiste vragen aan het materiaal te stellen. Er zal voor een toekomstig overzicht nog heel wat aan ons traditionele beeld van de Nederlandse historische tuinarchitectuur gesnoeid moeten worden.

E. de Jong



## KNOB

## Nieuws van de bond en actuele informatie

## BOEKAANKONDIGINGEN

PLAATSEN AAN DE VECHT  
EN DE ANGSTEL

Dit boek ontstond uit de behoefte om globaal te documenteren wat er nog bestaat van de historische bebouwing langs de Vecht, en dat, in navolging van D. Stoopendaals *De Zegepraalende Vecht* (1719) en P. J. Lutgers' *Gezigten aan de rivier de Vecht* (1836), te doen door middel van tekeningen met tekst. 91 huizen van buitenplaatsen, kastelen, boerderijen en uitspanningen werden door Chris Schut getekend. Er is een korte biografie over deze Utrechtse topografische tekenaar in het boek opgenomen. De uitgebreide inleiding van R. Meischke geeft een hoofdzakelijk bouwkundig overzicht van de ontwikkeling van de Vechthuizen van de 17e eeuw tot nu toe. De beschrijvingen per huis omvatten een tweekoloms pagina. In de tekst wordt ingegaan op de bouwhistorie van het huis, waarvan de meest opvallende delen worden beschreven, veelal van het interieur. Voorts wordt vermeld wat daar maar voor in aanmerking komt, zoals de betekenis van de naam, gegevens over eigenaren, (voormalige) tuinen en het oppervlak. Achterin het boek staat per huis een opgave van literatuur en van de successievelijke eigenaren voor zover bekend, met daarbij de vermelding van vererving of verkoop en zo mogelijk het bedrag. De namen van de eigenaren zijn ook in het register opgenomen.

*E. Munnig Schmidt, A. J. A. M. Lisman, R. Meischke (inleiding), C. J. Th. Schut (tekeningen), Plaatsen aan de Vecht*

*en de Angstel; historische beschrijvingen en afbeeldingen van kastelen, buitenplaatsen, stads- en dorpsgezichten aan de Vecht en de Angstel – van Zuilen tot Muiden, Canaletto, Alphen aan de Rijn, in samenwerking met het Oudheidkundig Genootschap Niffterlake, 1982. f 85,-. Een berdruk van dit inmiddels uitverkochte boek is in voorbereiding.*

CULTUURHISTORISCHE  
BETEKENIS VAN VILLAPARKEN

L. Albers verrichtte in opdracht van de Provinciale Planologische Dienst Noord-Holland onderzoek ten behoeve van de ontwikkeling van een modelbeleidsnota, waarin het belang van villaparken vanuit cultuurhistorisch oogmerk geformuleerd moest worden. In deze nota worden doelstelling en begripsbepaling geformuleerd, waarna de auteur het ontstaan van een aantal Noordhollandse villaparken belicht. Vervolgens gaat zij zeer verdienstelijk in op het ontstaan en de ontwikkeling van het genoemde Hilversumse villapark. De nota bevat een samenvatting, conclusies en aanbevelingen, alsmede een verantwoording van de documentatie en een literatuuropgave.

*Cultuurhistorische betekenis van villaparken. Cultuurhistorisch onderzoeksmodel ten behoeve van het maken van bestemmingsplannen voor villaparken, naar aanleiding van het Nimrodpark-Diergaardepark te Hilversum, studierapport nr. 19, uitgave Provinciale Planologische Dienst van Noord-Holland, Haarlem 1982, 64 pp. De nota is aan te vragen bij deze dienst, Postbus 4078, 2003 EB Haarlem.*

HET LANDGOED DE HARTEKAMP  
IN HEEMSTEDEN

In chronologische volgorde behandelen vier auteurs, zeer uitvoerig, de ontwikkeling van deze bekende buitenplaats, die als boerenhofstede onder de Hinloopens en de Cliffords tot respectabel Zuidkennemerlands buiten uitgroeide. In de 20e eeuw woonden er de families Smidt van Gelder en Von Pannwitz, de laatste bekend om de fameuze kunstverzameling. Een analyse van de tuinen uit de 18e eeuw, de activiteiten van Linnaeus aldaar en de transformatie tot een landschappelijke aanleg maken het boekje bijzonder aantrekkelijk. De bewonersgeschiedenis van de 19e en 20e eeuw blijft vooral anekdotisch.

*L. Albers, A. J. Kramer, J. L. P. M. Krol en I. van Thiel-Stroman, Het Landgoed De Hartekamp in Heemstede, uitgave Vereniging Oud-Heemstede-Bemebroek, Heemstede 1982, 104 pp. De publikatie is alleen verkrijgbaar bij H. Krol, directeur Bibliotheek Heemstede, Kerklaan 61.*

BUITENPLAATSEN- EN  
TUINENNUMMER  
DE WOONSTEDEN/MAISONS D'HIER

In het najaar van 1983 zal in het Benelux tijdschrift *De Woonsteden/Maisons d'Hier* uitgebreid aandacht besteed worden aan Nederlandse en Belgische historische buitenplaatsen, parken en tuinen. Van Nederlandse zijde worden van verscheidene auteurs bijdragen opgenomen over de volgende onderwerpen: T. Buitenhuis: Tuinsculptuur in Nederland; J. C. Bierens de Haan:

Huis en tuin van Verwolde te Laren (Gld.); C. Oldenburger-Ebbers: Paradisus Batavus, Noord- en Zuidnederlandse onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscollecties 1600-1839; L. H. M. Olde Meierink: Tuinen en buitenplaatsen in Twente; U. M. Mehrens: De tuinarchitect Hendrik van Lunteren (1780-1848) en Randenbroek bij Amersfoort; H. M. J. Tromp: Hendrik van Lunteren en het park van Brakel; C. L. van Groningen: De problematiek van de bescherming van historische parken, tuinen en buitenplaatsen; een samenspraak tussen R. de Jong van de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg en H. van den Bosse van de Belgische Rijksdienst voor de Monumenten en Landschappen; T. S. Smith: Staatsbosbeheer en het behoud van de Nederlandse buitenplaatsen; T. Woerdeman: Het behoud in de praktijk: het beheersplan van het Huis te Manpad bij Heemstede; A. J. van der Horst: De Nederlandse Tuinenstichting; B. Zijlstra: Een onderzoek in opdracht van de Nederlandse Tuinenstichting naar ontwerpen voor particuliere tuinen, aangelegd tussen 1850-1940 (L. A. Springer, H. A. C. Poortman, J. Bergmans, H. Copijn en D. F. Tersteeg).

*Het tijdschrift kan besteld worden bij het Nederlandse secretariaat van de Woonstedelijke Maisons d'Hier, de heer K. Bos, Kultuursbeheer 32, 5825 BE Overloon (N.B.), tel. 04788-1565. Bank AMRO, rek. 470759267. De prijs per nummer bedraagt f 10,50 (excl. porto).*

#### OM HET BEHOUD VAN KASTELEN EN LANDSCHAP IN GELDERLAND

In april 1981 nam D. J. G. Buurman afscheid als directeur van de Stichtingen 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' en 'Het Geldersch Landschap', functies die hij sedert 1951 had bekleed,

na aanvankelijk (sedert 1942) bestuurslid van eerstgenoemde Stichting te zijn geweest. Daarmee beëindigde hij zijn voor Nederlandse begrippen zo ongewone loopbaan.

Oorspronkelijk opgeleid als archivaris heeft Buurman, die van 1960 tot 1968 bestuurslid van de KNOB was, zich met zulke uiteenlopende zaken als monumenten-, museum- en landschapsbeheer beziggehouden, waarbij bouwkunst, heraldiek en historische tuinaanleg slechts enkele van de onderwerpen waren, waarin hij zich verdiepte. Tijdens zijn directie groeide het bezit van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen tot 21 kastelen, historische landhuizen en ruïnes, werden daarvan elf bezittingen gerestaureerd en werden Cannenburg (in 1951) en Ammersoyen (in 1975) heringericht en voor publiek opengesteld. Het bezit van Het Geldersch Landschap nam in dezelfde tijd toe van ca. 2.000 tot ca. 7.000 ha. Tot het museumbeheer behoorde de zorg voor de collectie van de Brantsen van de Zyp-stichting, tot bewaring van Gelderse familieportretten. In deze stichting zijn nu ruim 300 portretten van leden van Gelderse geslachten ondergebracht.

Bij zijn afscheid werd aan de heer Buurman een bundel opstellen aangeboden, gewijd aan zijn leven en werk onder de titel *Om het behoud van kastelen en landschap in Gelderland*. Hierin bespreekt Mr. P. J. W. Beltjes Buurmans leven en loopbaan, Mr. J. Korf gaat in op inhoudelijke aspecten van zijn werk als monumentenzorger, mededirecteur (sinds 1962) Ir. P. N. Ruige schetst hem als directeur van Het Geldersch Landschap en Drs. G. Th. M. Lemmens belicht het door Buurman verrichte museumwerk (Buurman als inrichter van kastelen). Een lijst van Buurmans publicaties besluit de bundel.

Op compacte wijze is nu een overzicht beschikbaar over werkwijze en

geschiedenis van de Stichting 'Vrienden der Geldersche Kasteelen' en de prominente rol die Buurman daarin vervulde. Dit komt vooral tot uiting in het opstel van Mr. J. Korf, die het werk van Buurman en de Stichting in een breder kader heeft geplaatst. Terrecht noemt hij de vergelijking met de Engelse National Trust, de instelling waar de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen zich gaarne aan spiegelt. Tevens noemt Korf Buurmans rol bij het totstandkomen van het huidige besef, dat huis en omringend park als een ondeelbare eenheid beschouwd dienen te worden. Buurman was namelijk een der initiatiefnemers bij het totstandkomen van de Commissie parken, buitenplaatsen en erven, ingesteld in 1969 door het bestuur van de KNOB.

*De bundel (50 pagina's) is voor f 8,50 te bestellen ten kantore van de Stichting, Zypendaalseweg 44, 6814 CL Arnhem, tel. 085-420944.*

#### TENTOONSTELLINGEN

PARADISUS BATAVUS: ONDERWIJSTUINEN, PARTICULIERE TUINEN EN KWEKERSCOLLECTIES IN DE NOORDELIJKE EN ZUIDELIJKE NEDERLANDEN (1550-1839)

*Centrale Bibliotheek Landbouwbogeschool, Jan.Kopsbuis, Gen. Foulkesweg 19, Wageningen.*

*1 oktober tot en met 29 oktober 1983; maandag tot en met zaterdag 10 uur tot 17 uur.*

*'Bibliografie van plantencatalogi van onderwijstuinen, particuliere tuinen en kwekerscollecties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1550-1839)' door J. Kuylen, C. S. Oldenburger-Ebbers, D. O. Wijnants. Uitgave Pudoc Wageningen. Deze uitgave bevat tevens de catalogus van de tentoonstelling.*